

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ  
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**AKADEMİSYENLERİN ÇEVRE ALGISI VE ÇEVREYE  
DİNİ VE MANEVİ YAKLAŞIMLARI**

**ABDULLAH AYAZ**

**TEZ DANIŞMANI  
DR. ÖĞR. ÜYESİ NURSEM KESKİN AKSAY**

**İSTANBUL, 2022**

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ  
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**AKADEMİSYENLERİN ÇEVRE ALGISI VE ÇEVREYE  
DİNİ VE MANEVİ YAKLAŞIMLARI**

**ABDULLAH AYAZ**

**TEZ DANIŞMANI  
DR. ÖĞR. ÜYESİ NURSEM KESKİN AKSAY**

**İSTANBUL, 2022**

## TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) alanında yüksek lisans derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

### Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad

Kanaati

İmza

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

## AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Abdullah AYZ

İmza:

XXXXXXXXXX

## ÖZ

### AKADEMİSYENLERİN ÇEVRE ALGISI VE ÇEVREYE DİNİ VE MANEVİ YAKLAŞIMLARI

Ayaz, Abdullah

Din Bilimleri Yüksek Lisans Programı

Öğrenci Numarası:194016011

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-2420-5444

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10470863

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Nursem Keskin Aksay

Temmuz 2022, 124 sayfa

Bu çalışmanın amacı, akademisyenlerin çevreyi nasıl algıladıkları ve çevreye yönelik dini ve manevi açıdan nasıl bir yaklaşıma sahip olduklarını analiz etmektir. Çalışma kapsamında kavram olarak çevre, çevre algısı ve çevre sorunları, sorunların kaynağındaki nedenler, olası çözüm önerileri, çevre algısı ve çevre sorunlarının dini inançla olan ilişkisi, akademi ve eğitimde çevrenin önemi, modernite ve teknolojik gelişmelerin etkisinde insan ve çevre ilişkisi ve korona virüs tecrübesi ile insan ve çevre ilişkisi akademisyenlerin görüşlerine başvurularak mukayeseli bir biçimde incelenmektedir. Bugün, fen bilimlerinin yanı sıra sosyal bilimlerde farklı açılardan araştırma konusu yapılan çevre ile ilgili hemen her gün yeni bir çalışma yapılmaktadır. Ancak literatürde çevre algısına yönelik akademisyenlerin yaklaşımlarına başvurularak yürütülen herhangi bir araştırmaya rastlanamamıştır. Mevcut çalışmada, akademisyenlerin çevreyi ve çevre sorunlarını algılayışlarında dini ve manevi değerlerin etkisi sorgulanmıştır. Sahip olunan çevre algısında dinin yegâne etken olduğu söylenememekle birlikte, dinden bağımsız bir çevre anlayışının da mümkün olamayacağı bulgusuna rastlanmıştır. Söz konusu çalışma, akademisyenlerle yapılan derinlemesine mülakatlardan elde edilen nitel verilerin yanı sıra çevre ile ilgili bugüne dek yürütülen çalışmalara ve geliştirilen teorilere dayanmaktadır. Bu açıdan araştırmanın sosyolojik bir nitelik taşıdığı ifade edilmelidir. Çalışmada çevrenin ele alınış şekli bakımından daha çok beşerî yönü üzerinde durulmuş olup toplumsal bir olgu olarak insan ve çevre ilişkisine odaklanılmıştır. Ayrıca, araştırmada fiziki çevreye

yönelik değerlendirmeler yer almakla birlikte, çevrenin sosyal ve manevi yönüne de vurgu yapılmaktadır. Bu araştırmanın evrenini akademisyenler oluşturmakta olup örnekleminde ise sosyal bilimler alanı ağırlıklı olmak üzere İstanbul'da bulunan ve farklı bölümlerde görevli olan 13 akademisyen yer almaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Akademisyenler, Çevre algısı, Çevre sorunları, Çevre ve Din, İnsan ve Çevre.



## ABSTRACT

### ACADEMICIANS' PERCEPTION OF THE ENVIRONMENT AND THEIR RELIGIOUS AND SPIRITUAL APPROACH TO THE ENVIRONMENT

AYAZ, Abdullah

MA in Religious Studies

Student ID: 194016011

Open Researcher and Contributor ID (ORCID): 0000-0002-2420-5444

National Thesis Center Reference Number: 10470863

Thesis Supervisor: Asst. Prof. Nursem Keskin Aksay

July 2022, 124 pages

The aim of this study is to analyze how academics perceive the environment and how they have a religious and spiritual approach to the environment. Within the scope of the study, the environment as a concept, environmental perception and problems, possible solutions, the relationship between environmental problems with belief, the importance of the environment in academia and education, the relationship between human and environment under the influence of modernity and technological developments, with the experience of coronavirus the relationship between human and the environment is examined comparatively by referring to the opinions of academicians. Today, a new study is carried out almost every day about the environment. However, no research has been found in the literature, which has been carried out by referring to the approaches of academicians on environmental perception. In this study, the effect of religious and spiritual values on the perception of the environment of academicians was questioned. Although it cannot be said that religion is the only factor in the perception of the environment, it has been found that an environmental understanding independent of religion is not possible. The aforementioned study is based on the qualitative data obtained from in-depth interviews with academicians, as well as on the studies and theories developed to date on the environment. In the study, in terms of the way the environment is handled, the human aspect has been emphasized and the relationship between human and environment as a social phenomenon has been focused. In addition, the research

includes evaluations of the physical environment, and also emphasizes the social and spiritual aspects of the environment. The universe of this research consists of academicians, and in the sample, there are 13 academicians working in different departments, mainly in the field of social sciences, in Istanbul.

**Keywords:** Academics, Environmental perception, Environmental problems, Environment and Religion, Human and Environment.



## İTHAF

Başta Prof. Dr. Şaban Teoman DURALI ve Prof. Dr. Nuri TUĞLU olmak üzere çalışmanın başından bu yana kaybettiğimiz kıymetli hocalarımıza ve birkaç ay sonra dünyaya gelecek olan sevgili kızıma...



## TEŞEKKÜR

Öncelikle, sağladıkları katılım ile bu çalışmanın gerçekleşmesinde en az benim kadar emeği olan, her biri ile yaklaşık iki saatlik görüşme yaptığım ve araştırmanın gizlilik ilkeleri gereğince isimlerini burada zikredemediğim kıymetli akademisyen hocalarıma şükranlarımı sunuyorum.

Bu araştırmaya danışmanlık eden kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Nursem Keskin AKSAY ve çalışmama değerli yorumları ile değer katan Prof. Dr. Alev ERKİLET ile Prof. Dr. Hülya ALTUNYA hocalarıma teşekkür etmek istiyorum.

Mevcut araştırma süresince ve hatta eğitim öğretim hayatım boyunca maddi ve manevi olarak desteklerini bir an bile olsun esirgemeyen sevgili aileme ve sevgili eşime şükranlarımı sunuyorum.

Bununla birlikte; yüksek lisans sürecinde sağladıkları burs imkânları ile bu çalışmanın yürütülmesine katkı sağlayan **İbn Haldun Üniversitesi** ve **Türkiye Diyanet Vakfına** hususen şükranlarımı sunuyorum.

Şüphe yok ki gayret bizden ve tevfik yalnızca Allah'tandır!

## İÇİNDEKİLER

<b>ÖZ</b> .....	<b>iv</b>
<b>ABSTRACT</b> .....	<b>vi</b>
<b>İTHAF</b> .....	<b>viii</b>
<b>TEŞEKKÜR</b> .....	<b>ix</b>
<b>İÇİNDEKİLER</b> .....	<b>x</b>
<b>SEMBOLLER VE KISALTMALAR LİSTESİ</b> .....	<b>xii</b>
<b>BÖLÜM I GİRİŞ</b> .....	<b>1</b>
1.1. Araştırmanın Konusu.....	2
1.2. Araştırmanın Yöntemi ve Süreci.....	13
<b>BÖLÜM II ÇEVRE ALGISI VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM SÜRECİ</b> .....	<b>19</b>
2.1. Tarihsel Süreçte Çevre Algısı ve Çevre Sorunlarının Arka Planı.....	19
2.2. Kavramsal Çerçeve “Çevre ve İlintili Kavramlar”.....	27
2.2.1. Çevre Kavramının Farklı Açılardan Algılanışı.....	28
2.2.2. Sekülerleşme, Rasyonelleşme, Modernite ve Kapitalizm ile Çevre.....	32
<b>BÖLÜM III FARKLI TOPLUMSAL YAPILARDA ÇEVRE</b> .....	<b>42</b>
3.1. Devlet, Halk ve STK’lar Açısından Çevre.....	42
3.2. Dini ve Ahlaki Açılardan Çevre.....	52
3.2.1. Çevre ve Din İlişkisi.....	52
3.2.2. Çevreye Ahlaki ve Etik Yaklaşımlar.....	60
3.3. Akademide ve Eğitimde Çevre.....	67
<b>BÖLÜM IV İNSAN VE ÇEVRE İLİŞKİSİ</b> .....	<b>76</b>
4.1. Günümüzde İnsan- Çevre İlişkisi “İstanbul Örneği”.....	76
4.2. Akademisyenlerin Tanık Oldukları Çevresel Değişimler.....	90
4.3. Koronavirüs Sürecinde İnsan ve Çevre.....	100
<b>BÖLÜM V SONUÇ</b> .....	<b>110</b>
<b>REFERANSLAR</b> .....	<b>115</b>

<b>EKLER.....</b>	<b>123</b>
<b>EK A .....</b>	<b>123</b>
<b>ÖZGEÇMİŞ.....</b>	<b>124</b>



## SEMBOLLER VE KISALTMALAR LİSTESİ

bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Dr.	Doktor
Doç.	Doçent
Ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
Öğr. Gör.	Öğretim Görevlisi
Prof.	Profesör
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
vs.	Vesaire
yy.	Yüzyıl

# BÖLÜM I

## GİRİŞ

Çevre alanı her geçen gün daha fazla önem kazanmaktadır. Geçmişe oranla artan insan nüfusunun yanı sıra sanayileşme, teknoloji ve modernitenin etkisiyle üretim ve tüketimdeki eşit görülmedik değişim, doğal dengenin bozulmasına ve çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu hususla ilgili 70’li yıllardan bu yana başta Çevre Bilimi (Ekoloji) olmak üzere pek çok farklı alanda araştırmalar sürdürülmektedir. Çevresel problemler dünyadaki canlı yaşamına her geçen gün daha büyük bir tehdit oluşturduğu için bu alanda yürütülen çalışmaların yoğunluk kazanması ve farklı çözüm önerilerinin geliştirilmesi kaçınılmazdır. Bu açıdan, günümüzde doğa bilimlerinin yanı sıra sosyal bilimlerde birey ve toplum üzerinde çevre algısı ve sorunlarına yönelik muhtelif araştırmalar yürütülmektedir. Mevcut çalışma akademisyenlerin çevre algısına ve toplumsal bir olgu olarak insan ve çevre ilişkisine odaklanıyor olması açısından çevrenin sosyal ve beşerî yönüne odaklanmaktadır.

Çevre algısı ve sorunlarına yönelik akademide yürütülen disiplinler arası pek çok çalışmadan söz edilebilir. Söz konusu çalışmalar neticesinde farklı disiplinlerde çevreyi konu edinen alt dallar ortaya çıkmıştır. Örnek teşkil etmesi açısından sosyolojinin bir alt dalı olarak çevre sosyolojisi, felsefenin bir alt dalı olarak çevre felsefesi, iktisat ve ekonomide çevre ekonomisi, ilahiyat ve din bilimleri açısından çevre ve din ya da çevreye ahlaki ve etik yaklaşımlar gibi çalışma alanları zikredilebilir. Bu çalışma kapsamında akademisyenlerin çevre algısı ve çevreye yönelik dini ve manevi yaklaşımları sorgulanırken ilahiyat, felsefe, sosyoloji, edebiyat, iktisat, ekonomi, endüstriyel tasarım, tarih ve medeniyet araştırmaları alanlarında çalışmalar yürüten akademisyenlerle görüşülmüştür. Bu açıdan, mevcut çalışma sosyolojik bir niteliğe sahiptir. Araştırmanın sorusu: “İstanbul’da yaşayan ve farklı bölümlerde görevli olan akademisyenlerin çevreyi ve çevre sorunlarını nasıl algıladıkları, tanımladıkları ve analiz ettikleri; bununla birlikte, akademisyenlerin

sahip oldukları dini ve manevi değerlerle çevreyi algılayışları arasında nasıl bir ilişki olduğu?" şeklinde ifade edilebilir.

Mevcut araştırma kapsamında akademisyenlerin çevre algısına yönelik görüşleri, yürütülen derinlemesine mülakatlar neticesinde elde edilen bulgularla saptanmış ve incelenmiştir. Araştırmanın odağında akademisyenlerin yer almasıyla ilgili olarak bugüne dek akademisyenlerin çevre algısına yönelik literatürde yapılmış benzer bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bununla birlikte, akademisyenlerin eğitim-öğretimin merkezinde yer alıyor olmaları dolayısıyla çevre algısına yönelik bireysel ve toplumsal açılardan görüşlerinin önemli olduğu varsayılmaktadır. Bu anlamda mevcut çalışma, akademisyenlerin çevre algısına yönelik herhangi bir araştırmaya rastlanamamış olması dolayısıyla literatüre katkı sağlamaktadır.

Araştırma sürecinde görüşme yapılan akademisyenlerin çevresel konulara yönelik yaklaşımları bu çalışmanın hem akademik tartışmalarını hem de verilerini oluşturmaktadır. Akademik çevrenin özneli olarak akademisyenler arasında çevre ile ilgili yürütülen bilimsel çalışmalara ülkemizde ve dünyada gereken önemin verilmediği ve ne yazık ki çevreye yönelik toplum nezdinde beklenen düzeyde bir bilincin olmadığı kanaati söz konusudur. Bununla birlikte katılımcıların çevre ile ilgili araştırmaların ve farkındalığın artması için ciddi yönde destekleri olduğu, hatta mevcut çalışmaya benzer nitelikteki her türlü bilimsel faaliyete destek verdikleri görülmektedir. Görüşme yapılan akademisyenlerin bir kısmı çevre ile ilgili bizzat bilimsel araştırma yürütmüş kimselerdir. Yine bazıları şu anda ve geçmiş dönemlerde çevre ile ilgili sivil toplum kuruluşlarına katılıp görev almaktadırlar. Araştırma süresi boyunca kendileri de birer araştırmacı olarak görüşme yapılan akademisyenler çevreye dair farkındalık oluşturma açısından mevcut çalışmanın kıymete değer olduğunu pek çok kez vurgulamışlar ve görüşmelerde bu kimlikleri ile analiz ve değerlendirmeler yapmışlardır. Ayrıca çevreye yönelik benzer çalışmaların artması temennisinde bulduklarını da belirtmek gerekiyor.

### **1.1. Araştırmanın Konusu**

Genel itibariyle bu çalışmanın konusu, akademisyenlerin çevreyi ve çevre sorunlarını nasıl algılandığı üzerinedir. Araştırmanın amacı, çevre algısı ve sorunlarına yönelik

akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle mukayeseli biçimde çevre analizi yapmaktır. Araştırmanın odağında ise çevre kavramı, çevre sorunlarının kaynağındaki nedenler, siyasi, ekonomik ve akademik açılardan çevre, devlet, halk ve sivil toplum örgütleri açısından çevre, çevre ve din ilişkisi, çevreye ahlaki ve etik yaklaşımlar, insan ve çevre ilişkisinin bugünü, akademisyenlerin tanık olduğu çevresel değişimler ile korona virüs sürecinde gözlemlenen insan ve çevre ilişkisine dair meseleler yer almaktadır. Çevre algısına yönelik akademisyenlerle yürütülen görüşmeler neticesinde şekillenen bu başlıklar, mevcut araştırma kapsamında sorgulanmıştır.

Araştırma konularına odaklandığımızda; ilk olarak kavram itibariyle çevrenin nasıl bir anlam ihtiva ettiği sorgulanmalıdır. Günümüzde doğa ve çevre kavramının birbirinin yerine kullanılışıyla (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 99) ve özellikle modern dönemde ortaya çıkan yeşiller, yeşilciler ya da çevreciler gibi kavramlara yüklenen politik ve toplumsal anlamlarla (Giddens, 2013, s. 77,78) tartışmalı bir hale gelmiştir. Söz konusu bu kavramsal tartışma ile ilgili olarak yürütülen görüşmelerde akademisyenlerin muhtelif değerlendirmelerine rastlanmıştır. Bu açıdan, çevre ve benzeri kavramların akademisyenlerin nezdinde nasıl bir role sahip olduğu bu çalışmada sorgulanmaya değer görülmüştür.

Diğer yandan, insan ve çevre ilişkisinin tarihsel süreç içerisindeki değişimine odaklanıldığında, yaşanan endüstriyel ve teknolojik değişimlerle birlikte, modern dönemin geçmiş dönemlerden çok farklı olduğu kanaati sorgulanmaya değer görülen bir başka husustur. Elbette her süreçte belli başlı zorluklar ve tehlikelerden söz edilebilir. Fakat modern dönemde yaşanan değişimin boyutu basite indirgenemeyecek ölçüde farklılık arz etmektedir. Sanayi devrimi öncesi seri üretimin olmadığı bir ortamda, üretim ve tüketimin günümüzle kıyas edilemeyecek derecede az olduğu barizdir. Ulaşım araçlarının fosil yakıt ve motor gücüne dayanmadığı bir dünyada yolculuk yapmak, günümüz seyahat imkanları ve çeşitliliği ile mukayese edilemeyecek ölçüde farklılık gösterir. *Modernliğin Sonuçları* adlı eserinde Anthony Giddens'in ortaya koyduğu zaman ve uzam<sup>1</sup> ayrımı "*separation of time and space*"

---

<sup>1</sup> Uzam: "Zaman içinde var olup, fiziki mekânda yer işgal etme. Elle tutulabilir, değiştirilebilir, bölünebilir, hareket ettirilebilir olup, şekli ve büyüklüğü olan maddenin yer kaplama özelliğidir" (Cevizci, 1999, s. 875). Bu açıdan, Giddens'in ifade ettiği "*time and space*" kavramına yönelik "zaman ve uzam" (Giddens, 2020, s. 24,25,26) şeklinde yapılan çeviride mekân yerine uzam kavramının özellikle kullanıldığı ve mekân kavramı ile farklı bir anlam ifade ettiği belirtilmelidir.

(Giddens, 1990, s. 16) modernitenin dinamizmi ile ortaya çıkan bir olgudur. Modern öncesi toplumlarda göçebeliğin, tüccarların ve serüven meraklılarının uzun mesafeli yolculuklarının oldukça yaygın olduğunu ancak nüfusun büyük çoğunluğunun modern ulaşım araçları ve güvenli otoyollar olmaması dolayısıyla durağan ve izole bir yaşam sürdürdüğünü öne süren Giddens, ulaşım imkanları ve farklı yaşam biçimlerinden haberdar olunması açısından modern dönem ile modern öncesi dönem arasında bariz bir ayrım olduğunu dile getirir (Giddens, 1990, s. 102,103). Söz konusu bu ayrımın, insanın çevreyi algılayışında ve çevresiyle kurduğu ilişkide bir değişime yol açması kaçınılmazdır. Modern öncesi dönemde insanoğlunun çevre ile etkileşimi, kendi imkanları ölçüsünde ulaşabildiği alanlarla, yöre ile sınırlı iken modern dönemde ortaya çıkan ulaşım ve teknolojik imkanlarla birlikte, dünya üzerinde erişilmeyen neredeyse hiçbir alan kalmamıştır. Burada söz konusu ulaşımı yalnızca fiziksel açıdan değerlendirmemek gerekir. Zaman-uzam ayrımı ile akrabalık ilişkilerinden yerel toplulukların yaşam biçimlerine, dini kozmolojilerden geleneklere kadar pek çok alanda değişim ve dönüşüm yaşandığı kabul edilir (Giddens, 1990, s. 102-108). Fiziki açıdan çevre ile kurulan ilişkide yaşanan bu değişimin sosyal ve manevi açıdan etkilerinin olmaması düşünülemez. Bu noktada söz konusu argümanı destekleyen bir hadise olması açısından felsefe-bilim, medeniyetler tarihi ve felsefesi alanlarındaki çalışmalarıyla bilinen bir akademisyenin son yüz yılda yaşadığı bir tecrübeyi aktarmak istiyorum.

Büyük Babam Şam'a 1913 yılında ağır ceza reisi tayin edildi. Büyük babam, babaannem, babam ve kızı ile birlikte yayla araba (at arabası) ile bir buçuk ayda Türkiye'den Şam'a gittiler. Babam o yıllarda dört yaşındaymış. Bu aynı adam (Babam) daha sonra 1959 yılında Şam'a uçakla bir buçuk saatte gidiyor. Bu değişim... Bu felaket değişimi bir insan bir ömürde yaşıyor. Anlaşılacağı üzere arada çok uzun bir zaman fasilası da yok. Ben görgü tanığıyım. Çünkü büyüdüğüm yıllarda Anadolu'da hâlâ Sümerler zamanından kalma kara saban ile tarım yapılıyordu. (Akademisyen 12)

Bu aktarımdaki örnek yalnızca günümüz teknolojik imkanları ve geçmiş dönemdeki yaşam ve ulaşım şartlarıyla ilgili değildir. Bu örnek aynı zamanda, modern öncesi insanın zaman ve uzam algısını göz önüne alarak düşünülmelidir. Geçmiş dönemlerde her kültürün kendine özgü zaman hesaplama tekniği bulunuyordu. Ancak söz konusu hesaplama, kesinlik değerinden yoksun ve daha çok uzamla ilişkiliydi. Yani insanlar buldukları bölge ve coğrafyaya göre zamanı ayarlıyorlardı. "Ne zaman" sorusu, sorulduğu yerin neresi olduğu ile anlam kazanıyordu. Ve bu süreçte tüm dünyada geçerli olan evrensel, mekanik bir saat söz konusu değildi. Bugün ise yine Giddens'in

öne sürdüğü (Giddens, 1990, s. 17,18) saat ve tarih açısından tüm dünyada standartlaştırılmış ve bölgelerden bağımsızlaştırılmış küresel, evrensel bir zaman boyutunda yaşıyoruz. Bu açıdan düşünüldüğünde bir kimsenin Türkiye’den Şam’a yolculuk yapması yalnızca yolculuk süresindeki farklılaşma ile alakalı olmayıp aynı zamanda modern insanın çevre algısı üzerinde de derinden bir etkiye sahiptir.

Esasında, zaman açısından söz konusu değişim süreci çok eski bir geçmişe sahip değildir. Farklı milletlerin bir arada yaşadığı imparatorlukları düşündüğümüzde, Mesela Osmanlı örneğinden bakarsak Tanzimat dönemine kadar Hicri takvimin resmi olarak kullanımının yanı sıra Rumi ve Miladi takvimlerin de bir arada kullanıldığını görebiliriz.<sup>2</sup> Burada vurgulanmak istenen asıl mesele, değişen ve tek tipleşen zaman algısı ve zaman-uzam ayrımı ile modern insanın sahip olduğu çevre algısı arasındaki ilişkidir. Konuyla ilgili, endüstriyel tasarım alanında çalışmalar yürüten bir akademisyenin, modern dönemde insanın tabiat ve varlıkla ilişkisinin değişmesinde endüstrinin etkili olduğunu ifade düşünceleri bu noktada önem arz eder:

Sonuçta biz şu anda modernite vs. derken buradaki insanın tabiatla ve varlıkla kopuşuna bakıyorsak bu sadece bugünün problemi değil. Endüstrileşme bu işin başladığı zamana tekabül ediyor, bunu biliyoruz. Mesela ulaşım, yolculuk... Normalde gidemeyeceğimiz mesafeyi bugün çok kısa sürelerde aşabiliyoruz. Çok kısa sürede bir yere gidiyor olmak zaman ve uzamla olan ilişkimizi farklı bir noktaya getiriyor. Bence bu konu da çevre ile ilgili. (Akademisyen 9)

Giddens, modern ve modern öncesi toplumlar arasındaki en önemli farkın modern hayatın getirdiği aşırı dinamizm olduğunu belirtir (Giddens, 1990, s. 20). Bu noktada modernleşme sürecini tanımlarken o, “endüstrileşmeyi, kapitalizmi, kentleşme ve şehirciliği, sekülerleşmeyi, demokrasinin inşası ve yayılmasını, üretim yöntemlerinde bilimsel ölçütlerin kullanımını, takvim-saat gibi yaşamın her alanında eşitliğe odaklanan geniş bir yapısal faaliyet” (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 29) olarak değerlendirir. Söz konusu süreçte insan ve çevre ilişkisinin farklılaşan boyutları, araştırılmayı ve sorgulanmayı gerektiren bir nitelik arz eder. Bu açıdan akademisyenlerin değişen insan ve çevre ilişkisine dair görüşlerinin yanı sıra modernite ve ilintili kavramların çevre algısına yönelik etkileri bu çalışmada incelenmeye değer bulunmuştur.

---

<sup>2</sup> Detaylı bilgi için bkz. Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi, I (2019), 28-41

Modern dönemde insanın çevresiyle kurduğu ilişkiye yönelik en belirgin analiz, günümüz insanının yaşadığı ortam üzerinden yapılabilir. İbn Haldun, insanın mizacı ve ahlakının yaşadığı ortamdaki iklim şartlarına bağlı olarak değiştiğini, bu açıdan onun bir bakıma bulunduğu coğrafyanın mahsulü olduğunu vurgular (İbn Haldun, 2017, s. 267). Özellikle artan nüfus ve yapılaşmaya bağlı olarak değişen kent tasarımı; rant elde etme çabası ile birlikte, mevcut şehirlerdeki tabiat ve yeşil alanlara ayrılan yerin gittikçe azalmasına neden olmakta ve neticede bireylerin tabiatla ilişki kurması zorlaşmaktadır (Çetiner, 2016, s. 277,278). Şehrin fiziki yapısının gittikçe değiştiği bu süreçte, söz konusu değişimle birlikte, bireylerin sosyal ve manevi yanının etkilendiği varsayılırsa (Simmel, 2002, s. 11) özellikle kalabalık nüfuslu şehirlerde yaşayan bireylerin sürdürdükleri yaşama dair neler hissettikleri önem arz eder. Zira her insanın hatta her canlının hem doğal çevreden hem de insan eliyle inşa edilen (yapılandırılmış) çevreden sağlık ve esenlik içerisinde istifade edebilmesi en doğal hakkıdır (Ekinci, 2016, s. 219).

Modern kentlerde giderek azalan geleneksel bağların yerini geçici ve zayıf ilişkilerin alması Ferdinand Tönnies'in deyimiyile *Gemeinschaft- Gesellschaft* ayrımı<sup>3</sup>, çevrenin algılanışında bir farklılığa yol açtığı gibi modern kent yaşamı içerisinde insanın çevresiyle kurduğu ilişkiye de yeni bir bakış açısı kazandıracaktır. Somut bir örnek olabileceği düşüncesiyle hem Türkiye'nin en kalabalık nüfusuna ev sahipliği yapıyor olması (Türkiye İstatistik Kurumu , 2022) hem de ticari ve ekonomik açıdan en yoğun şehir olması dolayısıyla (Türkiye'nin Ticaret, İş, Yatırım, Finans ve Turizm Başkenti: İstanbul, 2021) İstanbul'da yaşayan akademisyenlerin çevresel konulara dair İstanbul'a yönelik değerlendirmeleri bu çalışmanın odağında yer almaktadır.

Çevresel konularla ilgili olarak sorgulanmaya değer görülen bir başka mesele; devlet, halk ve sivil toplum kuruluşları (STK) açısından çevrenin nasıl algılandığı ve çevreye yönelik nasıl bir politika izlendiğidir. Son yüzyılda yaşanan sanayi, ulaşım, iletişim ve etkileşim ağlarındaki değişimle eşit hızda ilerleyen çevre sorunları, geçtiğimiz yüzyıldan bu yana evrenin ve içinde yaşayan canlıların varlığını ciddi ölçüde tehdit

---

<sup>3</sup> *Gemeinschaft* (organik topluluk): Birbirine akrabalık, dostluk, geleneksel ve tarihsel bağlarla bağlı olan toplumu ifade ederken *Gesellschaft* (mekanik topluluk): Bağımsız bireylerin kişisel çıkarları doğrultusunda ticari sözleşmeler ya da kanunlar aracılığıyla birbirine tarihsel farkındalık yerine, mekânsal farkındalık bağı ile bağlı olan toplumu ifade eder (Tönnies, 2001, s. 22-52).

etmeye başlamıştır. Başta devletler olmak üzere, çevre sorunlarıyla mücadele etme konusunda, meseleye kayıtsız kalamayan kimseler tarafından farkındalık oluşturabilmek için kökleri 1890'lara dayanan (Giddens, 2013, s. 78) ve adlarından "çevreciler" ya da "yeşiller" diye bahsedilen sivil toplum kuruluşları (STK) ortaya çıkmıştır. Söz konusu örgütlerin taşıdıkları isim ve yürüttüğü faaliyetlerle ilgili olarak günümüzde toplum nezdinde oluşan bazı ön yargılardan söz edilmektedir. Ancak akademisyenlerin STK'ların çevresel konularla ilgili olaylara yaklaşımlarını söz konusu ön yargılardan ziyade "bilimsellik ve aktivist olma"<sup>4</sup> açısından sorgulama eğiliminde olduğunu belirtmek gerekiyor. Günümüzde çevre sorunlarıyla mücadele etmeye yönelik sivil toplum örgütlerinin yürüttüğü faaliyetlerin önemli bir yere sahip olduğu ve çevresel konularda her açıdan aktif bir rol oynaması gerektiğiyle ilgili görüşlerin ön planda olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca görüşme yapılan birden fazla akademisyen ülkemizde ve dünyada İslami açıdan çevre haklarına vurgu yapan sivil toplum örgütlerinin eksikliğinden yakınmaktadır.<sup>5</sup>

Modern anlamda yeşil hareketin kökleri 1970'li yıllara dayanmakta olup "yeşil" terimi politik anlamda ilk defa Almanya'da kullanılmıştır (Giddens, 2013, s. 79). Ancak çevreci ya da yeşilci diye anılan söz konusu örgütlerin toplumsal yapı içerisinde bugün çevre sorunlarına yönelik faydadan çok zarar sağladığı düşüncesi (Giddens, 2013, s. 17), kuruluş amaçları ve işlevsel yönleri hakkında toplumda bir güvensizlik duygusu olduğunu da akla getirmektedir. Öyle ki günümüzde, isminde doğa, çevre ve yeşil kavramlarının yer aldığı sivil toplum örgütlerinin çevresel konulardan çok siyasi konularla adlarının anıldığı, ayrıca feminist hareketler ve benzeri toplumsal yapıya aykırı olabilecek azınlık cihetindeki örgütlerle iş birliği içerisinde oldukları, dolayısıyla asıl hedeften saptıkları ve çevreye faydalı olmaktan çok zarar verdikleri yönünde görüşler mevcuttur (Giddens, 2013, s. 16-23).

Mevcut araştırmada elde edilen bulgulara bakıldığında, çevre ile ilgili geliştirilen felsefi yaklaşımların ve ideolojik saplantıları olan sivil toplum örgütlerinin, toplumun bütünlüğüne zarar veren birtakım aykırı oluşumlardan yana taraf olmaları veya söz konusu örgütlerle iş birliği içinde olmaları durumunda savundukları görüşlerin

---

<sup>4</sup> Bkz. 3.2.2. Çevreye Ahlaki ve Etik Yaklaşımlar, s. 71. Ayrıca bkz. 4.2. Akademisyenlerin Tanık Olduğu Çevresel Değişimler, s. 99.

<sup>5</sup> 3.1. Devlet, Halk ve STK'lar Açısından Çevre, s. 50,51,52.

evrensel bir niteliğe sahip olamayacağı düşünülür. Konuyla ilgili bir örnek teşkil etmesi açısından, kaleme aldığı denemelerle toplumsal ekolojinin felsefi temellerini atan (Bookchin, 2014 , s. 13), sosyalist ve anarşist geleneğe bağlı düşünür Murray Bookchin'in PKK terör örgütünün ele başı Abdullah Öcalan ile 2004 yılında Öcalan'ın avukatları aracılığıyla yazışmalarının bulunması (Bookchin-Öcalan Correspondence, 2022), sebebi her ne olursa olsun Türk toplumunda bu düşünüre ve ortaya koyduğu yaklaşımlara karşı bir ön yargı oluşmasına yol açar.<sup>6</sup> Toplumsal ekolojinin felsefesi her ne kadar çevre sorunlarıyla mücadele etme açısından ortaya çıkmış bir yaklaşım olsa da kurucusu olan düşünürün Türkiye'nin bölünmez bütünlüğüne zarar veren PKK gibi bir örgütle isminin anılması, çevresel sorunlarla ilgili ortaya koyduğu görüşlere gölge düşürür. Bu ve benzeri örnekler dolayısıyla akademisyenler, çevreye yönelik toplumsal hareketlerin halkın tamamına hitap edemedikleri ve toplumu temsil etme noktasında yeterli düzeye sahip olamadıkları kanaatindedirler. Ancak samimi anlamda yürütülecek her türlü çevresel aktiviteye ve toplumsal harekete yönelik olumlu bir yaklaşım içerisinde olduklarını ve söz konusu faaliyetlerin desteklenmesi gerektiği vurgulamaktadırlar.

Diğer yandan, çevresel konularla ilgili olan sivil toplum örgütlerinin benimsedikleri teknik odaklı çözüm önerilerinin sığ çevrecilik (*shallow ecology*)<sup>7</sup> olarak eleştirildiği (Uslu, 1995, s. 118) ve asıl kuruluş amaçlarının tabiatı bir fahişe gibi sömüren modern insanın gönül eğlendirme sefasının erken biteceği kaygısıyla geliştiği (Nasr, 2019, s. 19) şeklinde görüşler mevcuttur. Tabiatın bir fahişe gibi sömürülmesi ile ilgili olarak İranlı düşünür Seyyid Hüseyin Nasr'a ait olan bu benzetme, kanaatimce Türk mitolojisinde ve kadim geleneklerde var olan tabiatın ve özellikle de bir tabiat unsuru olarak toprağın, üretimin sağlanması ve yaşamın devam etmesinde oynadığı büyük rolü simgelemek açısından tıpkı bir anneye<sup>8</sup> benzetilmesinin (Akçam & Köse, 2022) modern dönemle birlikte ulaştığı boyutu ifade etmek için yapılmıştır. Tabiatın anneye

<sup>6</sup> Bkz. "Bookchin-Öcalan Yazışması" Erişim Adresi: <https://tr.anarchistlibraries.net/library/ocalan-ile-murray-bookchin-arasindaki-yazismalar> (Bookchin-Öcalan Correspondence, 2022)

<sup>7</sup> Bkz. (Callicott, J. B. ve Frodeman, R., 2009)

<sup>8</sup> Tıpkı bir annenin bebeğini karnında taşıması gibi birçok tabiat unsuruna yaşam alanı sağladığı düşüncesinden hareketle Türk toplumunda ve diğer birçok toplumda toprağa derin bir saygı ve kutsallık atfedilmektedir (Akçam & Köse, 2022). Farklı kültürlerde toprak, üzerinde yaşanan mekân olmasının yanında hayat verici ve besleyici özellikleriyle yaşamın önemli bir unsurudur. Çoban kültüründe otlaklara olan gereksinim; tarım kültüründe ise toprağa olan ekonomik bağımlık ihtiyacından hareketle toprağın üretici ve bereketli olarak simgesel bir anlatımla anneye benzetildiği düşünülür (Akçam & Köse, 2022). Öyle ki bu benzetme edebiyat eserlerine de yansımıştır. Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un *Toprak Ana* isimi eseri buna güzel bir örnektir.

benzetilmesi ile ilgili bir başka örnek: “toprak ana inşaat arsaları haline geldi ve göğe yükselen kuleler doğanın bakırlığını bozdu” (Dien, 2007, s. 122) şeklindeki ifade ile *İslam ve Ekoloji* adlı eserde yer almaktadır. Zikredilen örneklerin ve söz konusu benzetmelerin gerek sosyolojik literatürde yer alan feminizm ve cinsiyet tartışmaları<sup>9</sup> ve gerekse de çevre sorunlarıyla ilgili geliştirilen eko-feminist yaklaşım<sup>10</sup> açısından cinsiyetçi ve eril bir söyleme sahip olduğu yönünde eleştirileceği göz ardı edilmemelidir. Nihayetinde çevresel konularla ilgili devlet, halk ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik nasıl bir algı olduğu ve modern dönemde tabiatın sömürülmesi hakkında nasıl bir bakış açısına sahip olduğu yönünde inceleme yapmak önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın ana odaklarından biri olarak çevre ve din ilişkisine odaklanıldığında: Konu ile ilgili literatürde akademik bir disiplin olarak din ve ekoloji alanının henüz çok yeni olmakla birlikte, yürütülen kuramsal, tarihsel, ahlaki ve kültürel boyutlardaki disiplinler arası araştırmalarla (Tucker, 2012, s. 351) çevre sorunlarına yönelik farklı yaklaşımlar ve çözüm önerileri sunduğu ifade edilmelidir. Dinden ya da ahlaki değerlerden bağımsız bir çevre anlayışının mümkün olup olmadığı veya çevre anlayışının gelişmesinde dinin yegâne etken olup olmayacağı konuları bu çalışma açısından önem arz eder. Akademisyenlerin doğaya emanet bilinciyle yaklaşmaya yönelik yaptıkları vurgu ve çevrenin algılanışında bireylerin sahip oldukları din anlayışı ve dindarlık düzeyinin etkili olması, çevre ve din konusunun bu çalışma kapsamında incelenmesine olanak sağlamıştır. Bu disiplinin nasıl ve niçin geliştiği sorgulandığında: Gün geçtikçe artan çevresel krizle mücadele etme konusunda bilim insanlarının “geçtiğimiz bin yılda dünya üzerindeki kültürlerin doğaya karşı tutumlarının önemli ölçüde dini görüşler etkisinde şekillendiğini” (Tucker, 2012, s. 344) tespit etmeleri zikredilmektedir. Bu açıdan, dinlerin kozmolojik eksende bireysel ve toplumsal dönüşümler için araçsal bir role sahip olduğu düşünülür.

Gerçekten de en kısa ifade ile “nihai endişe” (*ultimate concern*) (Tillich, 1957, s. 1) olarak tanımlanan dinin, insan ve çevre ilişkilerini belirlemede etkin bir rol oynamaması düşünülemez. Ancak doğayı algılamada dinin söz konusu etkisinin

---

<sup>9</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Giddens & F. Sutton, *Sosyolojide Temel Kavramlar*, Toplumsal Cinsiyet, s. 184-190 (Giddens & W.Sutton, 2014)

<sup>10</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Akalın, *Çevre Etiği Çevreye Felsefi Yönelimler*, Ekofeminizm, s.105-115

boyutları, bu disiplin içerisinde tartışma konusu olmuştur. Lynn White tarafından 1967 yılında yayınlanan “Ekolojik Krizimizin Tarihi Kökleri” (*The Historical Roots of Our Ecologic Crisis*) başlıklı yazıda çevre sorunlarının nedenlerinden biri olarak Yahudi ve Hristiyan geleneklerinde doğanın değersiz görülmesi (White, 1967) gibi çarpıcı bir iddia yer almaktadır. Diğer taraftan dinlerin tüketimi azaltma, enerji kullanımını sınırlandırma ve çevreyi korumaya yönelik ahlaki dürtülerin kaynağı olduğu konusunda bilim insanları görüş birliğine varmıştır (Tucker, 2012, s. 347). Bu nedenle 1990 ve 1992 yıllarında düzenlenen çevre ve din konulu bildirilerde<sup>11</sup> gezegenin yüzleşmek durumunda olduğu çevre sorunlarıyla mücadele etme yönelik dini toplulukların desteğine ihtiyaç duyulduğu fikri, iki yüzden fazlası Nobel ödüllü olan iki bini aşkın bilim insanı tarafından imzalanmıştır (Tucker, 2012, s. 348). Bu açıdan, ülkemizde ve dünyada bireylerin ve toplumun çevre anlayışına inancın ve ahlaki değerlerin ne ölçüde etki ettiğine yönelik akademisyenlerin görüşleri bu çalışmada sorgulanmaktadır.

İnsan ve çevre ilişkisini düzenlemeye ve çevre sorunlarıyla mücadele etmeye yönelik dini değerlerin yanı sıra felsefi düzlemde gelişen çevreye etik yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. 20. Yüzyılın ikinci yarısında artan sanayi ve teknolojik faaliyetlerin bir sonucu olarak çevre sorunları yadsınamaz gerçeklikteki varlığını<sup>12</sup> ve yol açabileceği tehlikeleri insanlığa kabul ettirmiştir (Keleş, 2016, s. 13). “Vahşi tabiatın ehlileştirilmesi” düşüncesi esasen son üç yüz yıllık süreçte insanoğlunun doğaya karşı kazandığı sözde bir zafer (Uslu, 1995, s. 12) olarak değerlendirilmiş olsa da söz konusu zaferin neden olduğu yıkımın aslında insanlık tarafından ödenmeyi bekleyen ağır bir fatura olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır. Nitekim bu süreç, bir tepki olarak insanın çevre üzerindeki yaklaşımlarının sorgulanmasına ve etik değerler üzerinde tartışılmasına yol açmıştır. Bu nedenle 1970’li yıllarda “çevre felsefesi” ve “çevre etiği” disiplinleri ortaya çıkmıştır (Callicott, J. B. ve Frodeman, R., 2009, s. XV).

---

<sup>11</sup> “Dünyayı Korumak: Din ve Bilimdeki Ortak Yükümlülüğe Çağrı” (Preserving the Earth: An Appeal for Joint Commitment in Science and Religion , 1990)

“Dünya Bilim İnsanlarının İnsanlığa Uyarısı” (World Scientist's Warning to Humanity, 1992)

<sup>12</sup> Çevre sorunlarına yönelik araştırmaların 1950’li yıllardan itibaren başladığı ve 1972 yılında Stockholm’de 113 ülkenin katılımıyla yapılan “B.M. İnsan ve Çevre Konferansı” ile gelişmiş ya da gelişmemiş ayrımı yapılmaksızın çevre sorunlarına uluslararası bir boyutta vurgu yapıldığı bilinmektedir. Bkz. Keleş, R. (2016). “İnsan Çevre ve Toplum” s.13, İstanbul: İmge Kitabevi. Ayrıca bkz. Kaya, S. (2019) “Ekoloji Bağlamında Çevre İmtihanımız” s.16-22 İstanbul: Araştırma Yayınları.

Çevre felsefesi, çevre etiği ya da çevre ahlakı gibi kavramlar, en genel ifade ile çevre üzerine felsefi ve ahlaki açıdan düşünmek şeklinde anlaşılabilir. Bu üç kavram arasındaki farkı oluşturan temel etmen; felsefe, etik ve ahlak alanları arasındaki farklılıklardan kaynaklanır. Ahlak ve etik kavramları arasında bir anlam farklılığı olmasına rağmen<sup>13</sup> bu kavramların toplumda birbirlerinin yerine sıkça kullanıldığını ve ayrıca aralarında çok yakın bir bağlantı olduğunu burada hatırlatmak gerekiyor. Çevre etiği “çevrenin tehlikede olduğu düşüncesiyle, doğa ve insan ilişkisi üzerine yapılan felsefi bir sorgulama” (Çuçen, 2021, s. 3) niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte, çevre etiği “insanın doğal çevreyle olan ilişkisine ahlaki yönden yaklaşma eğilimi” (Cochrane, 2006) şeklinde ifade edilir. Kavram olarak ahlakın “mutlak iyi ve doğru olduğu düşünülen davranış kuralları” (Cevizci, 1999, s. 17) şeklinde pratik bir yöne işaret ettiği (Martı, 2018, s. 57) düşünüldüğünde, ahlaka göre oldukça yeni olan çevre ahlakı kavramının, insanın çevresi ile pratikte kurduğu ilişkiye gönderme yaptığı (Özdemir, 2020, s. 35,36) söylenebilir. Söz konusu tanımlamalardan anlaşılacağı üzere çevre etiği tanımlanırken kullanılan “felsefi bir sorgulama” ve kapsadığı alan nitelendirilirken “ahlaki yönden yaklaşma” ifadeleri çevre etiği ve çevre ahlakı kavramları arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Buradan hareketle söz konusu kavramların birbirinden bağımsız düşünülmemeyeceği sonucuna ulaşılabılır. Yukarıda ifade edilen etik ve ahlaka yönelik teorik ve pratik açılardan farklılıkları göz önüne almakla birlikte<sup>14</sup> bu çalışmada çevreye yönelik ahlaki ve felsefi eğilimlerin “çevreye ahlaki ve etik yaklaşımlar” başlığı altında bütüncül bir yaklaşımla irdelendiği belirtilmelidir.

Çevre etiği, çevre ahlakı ya da çevre felsefesi gibi disiplinlerin ortaya çıkmasında hiç şüphesiz modernleşmenin etkileri gözlemlenir. Gelişmiş (sanayileşmiş) bir toplum söz konusu olduğunda bireylerin potansiyel eylem ve sorumluluklarını göz önüne alarak

---

<sup>13</sup> Ahlak: “Genel anlamda, mutlak olarak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü; bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü, huy” (Cevizci, 1999, s. 17; Cevizci, 2002, s. 2,3) şeklinde tanımlanırken; etik ya da ahlâk felsefesi ise, “ahlâk adı verilen olguya yönelen felsefe disiplini. Ahlâk üzerine sistemli bir şekilde düşünme, soruşturma, ahlaki hayata dair bir araştırma ve tartışma olarak tanımlanır. Ahlak eylemin pratiği olduğu yerde, etik eylemin teorisi olmak durumundadır” (Cevizci, 2002, s. 5,6).

<sup>14</sup> Detaylı bilgi için bkz. İlhan, D. (2013) *Türkiye’de Benimsenen Çevre Etiği Yaklaşımları: Gönüllü Çevre Kuruluşları Örneği* s. 13,14. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Ankara. Ayrıca bkz. Cochrane, A. (2006) *Ethics ve Philosophy. Encyclopedia Of Environmental Ethics and Philosophy Introduction* içinde, Erişim Adresi: <https://iep.utm.edu/envi-eth/>

“iyi ve kötü” gibi ahlaki değerlerin modern hayatın yapısına göre yeniden şekillendirilmesi gerektiği düşünülür (Özdemir, 2020, s. 21). Modern yaşamın getirdiği birtakım yeniliklerin insan üzerindeki etkisi, fiziki değişimlerin yanı sıra manevi değişimlere de olanak tanımıştır. Bu nedenle çevrenin modern dünyadaki fiziki değişimlerin ötesinde, ahlaki değerler bağlamında da yeniden düşünülmesi gerektiği öne sürülmektedir. Kısacası zikredilen disiplinlerin ortaya çıkmasındaki en önemli etken hiç şüphesiz, çağımızla birlikte gelen çevresel değişimleri entelektüel açıdan yeniden düşünme gereksinimidir. Bu açıdan, akademisyenlerin konuya dair yaklaşımlarından hareketle son yıllarda popülerlik kazanan çevreye yönelik etik ve ahlaki yaklaşımlar bu araştırmada incelenmektedir.

Mevcut araştırmada, elde edilen bulgulardan hareketle tartışılması gerekli görülen bir başka mesele; hiç şüphesiz, akademisyenlerin akademide ve eğitimde çevrenin nasıl ele alındığı ve yürütüldüğüyle ilgili kanaatleridir. Neticede akademisyenlerin akademinin ve eğitimin temelini oluşturuyor olmaları dolayısıyla doğrudan araştırma sahasında yer alıyor olmaları, konuya dair birincil kaynak niteliği taşıdıkları anlamına gelir. Günümüzde çevre ile ilgili yürütülen akademik çalışmalara, üniversitelerdeki yeşil kampüs uygulamalarına<sup>15</sup> ve hatta çevre bilinci kazandırmaya yönelik eğitici derslerin müfredata eklenmesi gibi pek çok faaliyete odaklanıldığında, akademide ve eğitimde çevre konusunun akademisyenlerin görüşlerinden hareketle sorgulanmaya değer olduğu ortadadır. Bu açıdan, eğitimin ve akademinin temelini oluşturan akademisyenlerin çevresel konularla ilgili akademide ve eğitimde yürütülen çalışmalara yönelik görüşleri, bu çalışmanın odağında yer alan başlıklardan birini oluşturmaktadır. Çevre algısıyla ilgili olarak tartışılan tüm konuların bu çalışma kapsamında akademik düzeyde inceleniyor olması bizleri, akademide ve eğitimde çevre konusunun nasıl şekilleneceğine ya da şekillenmesi gerektiğine yönelik bir sonuca ulaştıracaktır.

Çalışmanın yürütülmeye başladığı esnada ortaya çıkan ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan korona virüs salgını nedeniyle aniden değişen ve hatta değiştirilmek

---

<sup>15</sup> Yeşil Kampüs faaliyetleri yürüten bazı üniversite örnekleri için bkz. İbn Haldun Üniversitesi – Yeşil Kampüs (Yeşil Kampüs – İbn Haldun Üniversitesi, 2022), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi- Sürdürülebilir Yeşil Kampüs (Sürdürülebilir Yeşil Kampüs Koordinatörlüğü, 2022), Boğaziçi Üniversitesi- Yeşil Kampüs (Sürdürülebilir ve Yeşil Olmak, 2022)

zorunda bırakılan insan ve çevre ilişki, bu çalışma kapsamında sorgulanan bir başka meseledir. Bu hususla ilgili olarak endüstriyel ve teknolojik değişimlerle birlikte yaşanan küreselleşme sürecinin neden olabileceği potansiyel risklere yönelik tartışmaların sosyoloji literatüründe otuz yıllık bir geçmişe sahip olduğu (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 115) söylenebilir. Söz konusu risklerin dünya genelinde tecrübe edilmesine yönelik her ne kadar sosyal yaşamı Covid-19 kadar etkileyen nitelikte olmasa da benzer vakıalara tarihsel süreçte rastlanmıştır (Aslan, 2020, s. 36,37). Ancak burada, geçmiş dönemlerde yaşanan felaketlerle ilgili bir mukayeseden ziyade söz konusu salgın sürecinin insan nüfusuna ve sosyal yaşama yönelik etkisine vurgu yapıyorum. Dünya nüfusunun yedi milyarı aştığı bu süreçte korona virüs salgını, nüfus yoğunluğu ve günümüz ulaşım imkanları neticesinde dünya çapında küresel bir etkiye yol açmıştır (Aslan, 2020, s. 40). Söz konusu salgın, insan sağlığı ve psikolojisiyle birlikte, aynı zamanda küresel düzeyde ekonomiyi ve tüm dünyadaki bireyin alışkanlıklarını, yaşam tarzlarını ve çevre ile olan ilişkisini de belli ölçülerde etkilemiş ve değiştirmiştir (Aslan, 2020, s. 40,41).

Çalışmanın içeriğine olan etkisi bağlamında Covid-19 süreci; eğitim, siyaset, ekonomi ve din gibi toplumsal yapılar içerisindeki değişimlerle insan ve çevre ilişkisine farklı boyutlar kazandırmıştır. Eğitimin online olarak yürütüldüğü, araştırmaların saha çalışmalarının sanal görüşmeler üzerinden yapıldığı ve dini ritüellerin farklı boyutlarda gerçekleştiği bu süreçte; insan ve çevre ilişkisine yönelik maddi ve manevi değişimlerin yaşanması, çevre algısı ve çevre sorunlarına yönelik yeni ve farklı kaygıları da beraberinde getirmiştir. Bu açıdan eğitim ve öğretim sürecinin bir parçası olmaları dolayısıyla akademisyenlerin bu değişimlerden etkilenmemeleri düşünülemez. Covid-19 etkisinde yaşanan tüm bu değişimleri göz önüne alarak akademisyenlerin konuya ilişkin değerlendirmeleri bu çalışmada sorgulanmıştır.

## **1.2. Araştırmanın Yöntemi ve Süreci**

Bu çalışmanın kaynağında, çevre algısı ile çevre ve din ilişkisine yönelik bugüne dek literatürde yapılmış tartışmaların yanı sıra akademisyenler ile yürütülen yarı yapılandırılmış mülakatlardan elde edilen nitel veriler yer almaktadır. Saha

araştırmasında elde edilen nitel veriler yorumsamacı bir yaklaşımla<sup>16</sup> değerlendirilerek çevre algısına yönelik yeni bir analiz yapılması amaçlanmıştır. Bu nedenle akademisyenlere yöneltilen çevre algısı ve çevre ve din ilişkisine yönelik sorular, açık uçlu yapılandırılmış olup katılımcıların kişisel görüşlerini içeren nitel verilerden oluşmaktadır. Mevcut araştırma çevrenin “ne?” olduğundan ziyade “nasıl?” algılandığı ve tanımlandığı üzerinedir. Bu açıdan mevcut araştırmanın toplumun çevre algısına yönelik sosyolojik bir boyutu olduğu açıkça ifade edilmelidir.

Araştırmanın nitel verilere dayandırılması ve veri toplama sürecinde derinlemesine mülakat tekniğinin tercih edilmesi ile ilgili olarak; öncelikle bu çalışma kapsamında, katılımcıların gerçek yaşantılarından edindikleri deneyimlere ve örneklere yer verilmiştir. Bu bağlamda yürütülen saha araştırması ile görüşme yapılan akademisyenlerin duygu, düşünce ve tepkilerini irdelemek hedeflenmiştir. Bireylerin gerçek yaşamlarına dahil olmak ve olaylara yönelik tepkilerini tüm yönleriyle inceleyebilmek açısından alan araştırmasının en uygun yöntem olduğu gerekçesiyle (Seyidoğlu, 2009, s. 34,35) mevcut çalışmada nitel veri analizi ve derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Bir sosyal bilim araştırması olarak akademisyenlerin çevre algısına yönelik olgularını ve yaklaşımlarını rakamsal verilerle ölçme ve gösterme olanağının zorluğu ve yetersizliği dolayısıyla (Seyidoğlu, 2009, s. 33,34) bu çalışmada istatistiksel yöntem ve nicel veri analizi tercih edilmemiştir. Bununla birlikte, nitel veri analizinin ve uygulanan mülakat tekniğinin saha içindeki dinamik yapısı sayesinde yürütücüsü olarak mevcut çalışmaya her defasında eleştirel bir gözle bakabilmek ve veri toplama sürecinde şekillenen bazı argümanları yeniden değerlendirebilmek açısından uygun zemini sağladığına kanaat getirilmiştir. Görüşme yapılan akademisyenlerin kendi akademik analiz ve yaklaşımları da bu konuda entelektüel bir veri oluşturduğu için onların aktarımları, analizleri ve kuramsal yaklaşımları mevcut çalışmanın teorik tartışmalarında kullanılmıştır.

---

<sup>16</sup> Yorumsamacılık ya da diğer adıyla Hermenötik: Sosyal ve beşerî bilimlerde yer edinmiş, doğal gerçeklik ve tinsel gerçeklik ayırımından hareket eden ve asıl amacı, eylemin arkasında yatan anlamı keşfetmeye çalışan bir yaklaşım türüdür. Bu yaklaşımın ortaya çıkış sebebi, doğa bilimleri ile beşerî bilimlerin araştırma alanlarının ayırımına dayanmaktadır. Söz konusu alanların araştırma nesneleri birbirinden farklıdır. Doğa bilimleri nesnelere nedensellik bağı ile incelerken beşerî bilimlerin araştırma nesnesi insan ve toplumdur. Yorumsamacı perspektifin amacı, insan eyleminin altında yatan rasyonalitenin doğasını açıklayabilmektir. Yorumsamacı yaklaşım; kesin ve ampirik yargılara dayanan pozitivizme tepki olarak ortaya çıkmış olup sosyal yaşantının sübjektif boyutuna vurgu yaparak beşerî oluşumları, aktörlerin karşılıklı ve anlamlı olan diyaloglarına göre sorgular (Kaya, 2019).

Bir din bilimleri araştırmacısı olarak, görüşülen akademisyenlerin çoğunluğunu önceden tanıyor olmanın bu çalışmaya sağlayacağı bazı avantajları ve dezavantajları göz önüne almak gereklidir. Akademisyenleri önceden tanıyor olmanın saha araştırmalarının yürütülmesi açısından katılımcılarla iletişimi kurmayı kolaylaştırması bir avantaj olarak düşünülebilir. Fakat aynı zamanda katılımcı ve araştırmacının birbirini önceden tanıyor olmasının araştırmanın bulguları ve dolayısıyla içeriğine yönelik bir değişime ya da farklılaşmaya yol açması, mevcut çalışma açısından dezavantaj olarak değerlendirilebilir. Nihayetinde akademisyenlerin evre algısı ve çevreye yönelik dini ve manevi yaklaşımları sorgulanırken araştırma süreci içerisinde edinilen bilgi ve bulgulardan hareketle uygun analizin sahada katılımcılarla birlikte olmak suretiyle yapılabileceğine ve bunun da nitel veri analizi ile mülakat tekniğinden yararlanmakla sağlanabileceğine kanaat getirerek çalışmanın tamamlanabilmesi açısından en uygun yol ve yöntemin tercih edildiği belirtilmelidir.

Çalışmanın evreye yönelik akademisyenlerin görüşleri üzerinden yürütülmesinin nedeni: Öncelikle akademisyenlerin buldukları konum itibariyle eğitimin ve akademinin köklerini oluşturuyor olmaları ve aynı zamanda ülkemizde ve dünyada evre konularıyla ilgili akademik ve toplumsal gelişmelerden halka nazaran daha çok haberdar olduklarının varsayılmasıdır. Bununla birlikte, akademisyenlerin ülkenin yüksek oğretim programından sorumlu kimseler olarak gelecek nesillerin yetişmesinde önemli katkı payına sahip olmaları, uzun vadede çevreye yönelik farkındalık oluşmasını sağlayabilecek kimseler oldukları anlamına gelir. Bu nedenle çevresel konularla ilgili akademisyenlerin yaklaşımlarını incelemek, akademisyenlerin kendilerinin de birer araştırmacı ve eğitimci olmaları dolayısıyla gelecek nesillerin nasıl bir evre algısına sahip olacaklarına dair bir öngörü sağlayacaktır. evre ile ilgili literatürde bugüne dek yapılan çalışmalarda akademisyenlerin evre algısına yönelik herhangi bir araştırmaya rastlanamamıştır. Bu açıdan, çalışmanın özgün bir niteliğe olduğu ifade edilmelidir.

Araştırmanın farklı bölümlerde yer alan akademisyenler üzerinde yürütülmesi ile ilgili olarak öncelikle her alanın odak noktaları ve yaklaşımlarının özgünlüğü neticesinde çevrenin ve evre sorunlarının algılanışında ve yorumlanışında ne tür farklılıklar olduğunu gözlemlemek hedeflenmiştir. Diğer yandan, çalışmanın İstanbul ili ile sınırlı tutulmasının nedeni; Türkiye nüfusunun yüzde on sekizini (%18) barındırması

dolayısıyla, ülkenin en kalabalık şehri olması (Türkiye İstatistik Kurumu , 2022) ve bu bağlamda kentleşmenin en yoğun yaşandığı yer olduğunun varsayılmasıdır. Ayrıca, yürütülen mülakatlara katılım gösteren akademisyenlerin çoğunluğu eğitim sürecinin bir kısmını yurt dışında geçirmişlerdir.<sup>17</sup> Dolayısıyla bu durum, çevre algısına yönelik sosyokültürel, politik, ekonomik ve daha pek çok farklı açıdan ülke bazında mukayese yapabilmeyi mümkün kılmaktadır. Kısaca ifade edilirse farklı disiplinlerdeki farklı metodolojik yaklaşımların çevrenin ve çevresel konuların algılanışında nasıl bir etkiye sahip olduğu araştırılmış ve ayrıca akademisyenlerin insan-çevre ilişkisi bağlamında Türkiye'nin metropol kenti İstanbul hakkındaki kanaatleri de incelenmiştir.

Çevreye yönelik yaklaşımların teorik ve pratikte farklı yansımaları görülür. Meselenin teorik boyutunda; kavramsal olarak çevrenin nasıl tanımlandığı, çevreye yönelik nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiği, çevre sorunlarını ve söz konusu sorunların arka planındaki anlayışın ne olduğu ve nasıl değerlendirildiği, insan ve çevre arasındaki ilişkinin boyutunda belirleyici unsurların neler olduğu ve olması gerektiği şeklindeki konular yer alırken meselenin pratik boyutunda ise; günlük yaşamda etrafta yer alan canlı ve cansız varlıklarla kurulan ilişkiler, şehir yaşamıyla birlikte gelen değişimler (ulaşım, çalışma şartları, mesken vs.) ve bu değişimlerin insanın ve diğer canlıların yapısına yönelik etkileri yer almaktadır. Bu bağlamda söz konusu araştırma, akademisyenlerin teorik açıdan çevre algısı ve sorunlarına yönelik görüşlerinin yanı sıra pratikte çevreleriyle kurdukları ilişkileri de kapsamaktadır.

Araştırma, çevre konusu üzerinde literatürde bugüne dek yapılmış tartışmaların yanı sıra nitel veri elde etmek amacıyla önceden hazırlanmış 12 farklı sorunun yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yöntemi kullanılarak farklı departmanlardaki 13 akademisyen<sup>18</sup> ile yürütülen oturumlarda elde edilen verilerine dayanmaktadır. Sosyoloji, İlahiyat, Felsefe ve Karşılaştırmalı Edebiyat başta olmak üzere İktisat, Ekonomi, Tarih, Medeniyet Araştırmaları ve Endüstri Ürünleri Tasarımı gibi alanlarda çalışmalar yürüten akademisyenler, mevcut araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Zikredilen alanlarda çevre ile ilgili yürütülen faaliyetlere yapılan vurgunun yanı sıra

---

<sup>17</sup> Görüşme yapılan akademisyenlerden beşi doktorasını Amerika'da, ikisi Almanya'da, biri İngiltere'de ve biri Finlandiya'da geçirmiştir. Bu sayede, mevcut çalışmada çevreye yönelik yaklaşımlarla ilgili gerek literatürde ve gerekse de ülke bazında çevre algısına yönelik mukayeselere yer verilebilmiştir.

<sup>18</sup> Bkz. Ek-1 Mülakat Katılımcı Listesi s.130

araştırmanın odağında akademisyenlerin bireysel görüş ve tecrübeleri yer almaktadır. Bu açıdan, çevre algısına yönelik farklı konularda mukayese yapma olanağı oluşmuştur. Diğer yandan, araştırma sürecinin Covid-19 pandemi sürecine rastlaması dolayısıyla, görüşme yapılması planlanan özellikle doğa bilimleri alanındaki yeterli sayıda katılımcıyla iletişim kurulamamıştır. Bu nedenle, saha çalışması görüşülmesi mümkün olan örneklerle yürütülmüştür. Doğa bilimleri ile sosyal bilimler alanlarında çalışmalar yürüten akademisyenlerin çevre algısına yönelik nitelikli bir mukayeseden ziyade çevreye yönelik tartışmalar, katılımcıların çalışma alanları ve bölümleri üzerinden yürütülmüştür. Ancak mevcut çalışma, çevre algısına dair gelecekte yürütülecek sosyal bilimler ve doğa bilimleri gibi farklı bilim dalları ya da bölümler için mukayeseli araştırmalara öncülük edecektir.

Araştırmanın ilk safhasında başlayan ve tüm dünyayı etkileyen korona virüs salgını nedeniyle yapılan mülakatlardan yalnızca birkaçı haricinde tamamı online oturumlar üzerinden yürütülmüştür. Şüphesiz bu durum, söz konusu salgın sürecinde sadece mülakatların yüz yüze gerçekleştirilmesini değil, aynı zamanda araştırma konusunu ve elde edilen verilerin içeriğini de farklılaştırmıştır. Söz konusu farklılaştırma, her şeyden evvel korona virüs sürecinde insan ve çevre ilişkisine dair yaşanan değişimlerin tartışılmasına olanak sağlamıştır. Korona virüs sürecinin insan ve çevre ilişkisine dair bireysel ve toplumsal düzlemde, dünya üzerinde yaşayan herkesi ve her şeyi pek çok açıdan etkilediği bir gerçektir. Nitekim bu etki, araştırmanın metodu, veri toplama ve analiz sürecinden katılımcıların soruları cevaplarken verdikleri yanıtlara kadar süregelmektedir. Örnek teşkil etmesi açısından akademisyenlerin çevre ile kurdukları ilişki sorulduğunda, korona virüs süreciyle birlikte, yaşanan kısıtlamalar nedeniyle evden çalışma durumunun ortaya çıkmasıyla ev algılarının değişmesi ve aynı zamanda insanlarla kurdukları ilişkide mesela el sıkışmak gibi alışkanlıkların terk edildiğinden bahsedilmesi<sup>19</sup> söz konusu sürecin bir yansıması olarak düşünülebilir.

Mevcut çalışmada “korona virüs sürecinde insan ve çevre ilişkisi” şeklinde müstakil bir başlığa yer verilmiştir. Salgının ortaya çıktığı günden bu yana yaşanan sokağa çıkma kısıtlamalarından değiştirilmek zorunda kalınan gündelik rutinelere kadar her şey çevreye yönelik algıları ve ihtiyaçları yeniden düşünmeyi ve şekillendirmeyi

---

<sup>19</sup> Bkz. 4.3. Koronavirüs Sürecinde İnsan ve Çevre, Alıntı (Akademisyen 9) s.115

gerektirmiştir. Bu nedenle mevcut çalışma, Covid-19 süreci nedeniyle gerek yöntem bakımından (mülakatların online yapılması gibi) ve gerekse de çevrenin algılanışına yönelik güncel ve farklı bakış açılarını içerisinde barındırmaktadır. Bununla birlikte, çevre algısı ve çevreye dini ve manevi yaklaşımları sorgulamaya yönelik görüşme yapılan akademisyenlerin tamamının Türk ve Müslüman olması dolayısıyla mevcut araştırmada her ne kadar evrensel değerlere yönelik bir sorgulama yapılıyor olsa da ağırlıklı olarak Türkiye ve Müslümanlık özelinde değerlendirmeler barındırdığı belirtilmelidir.



## BÖLÜM II

### ÇEVRE ALGISI VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM SÜRECİ

Bu bölümde, kavram olarak çevrenin algılanışı ve çevre sorunlarının arka planı, tarihsel süreçte yaşanan maddi ve manevi değişimler üzerinden irdelenmektedir. Modern döneme özgü olan çevre sorunlarının arka planında yer alan ya da yer aldığı düşünülen her türlü unsurun etkileri, akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Aydınlanma ile birlikte değişen düşünce tarzı ile endüstri ve teknikte yaşanan bir dizi gelişmeler, son üç yüz yıllık süreçte insan ve doğa ilişkisinde farklılaşmaya yol açmış; neticede doğa, giderek artan bir şekilde insanoğlu tarafından ham madde kaynağı olarak görülmeye ve kullanılmaya başlanmıştır (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 105). Bu açıdan bakıldığında, çevre sorunlarının her ne kadar son asra ait bir olgu gibi görünse de arka planında bir dizi değişim sürecinin yer aldığı geniş çaplı bir süreç olduğu argümanı öne çıkmaktadır. Ayrıca, araştırmanın bu bölümünde gerek akademisyenlerin değerlendirmelerinde ve gerekse de literatürde rastlanan bulgulardan hareketle, çevre sorunlarının arka planını oluşturduğu düşünülen sekülerleşme, rasyonelleşme, modernite ve kapitalizmle olan ilişkisi sorgulanmaktadır.

#### 2.1. Tarihsel Süreçte Çevre Algısı ve Çevre Sorunlarının Arka Planı

Tarihsel açıdan bakıldığında çevre kavramının, içerisinde toplumların da var olduğu doğal dünyayı tasvir etmek amacıyla bugünkü anlamda kullanımı 20. Yüzyıla dayanmaktadır (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 99). Bu açıdan çevre kavramının bugünkü anlamda oldukça yeni bir kullanıma sahip olduğu söylenebilir. Çağdaş anlamda çevre kavramı, savaş sonrası dönemde, gelişmiş ülkelerde 1960'lı yılların çevreci ve yeşilci aktivistleri tarafından yaygın biçimde kullanılmıştır (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 99). Çevre kavramının ekoloji (çevre bilim) açısından kapsadığı alan genellikle fiziki çevre ile sınırlı tutulsa da (Özdemir, 2020, s. 13) bu kavramın sosyal, manevi alanları ihtiva etmek üzere kullanıldığı da bilinen bir olgudur (Martı,

2018, s. 10). İnsan ve çevre ilişkisinin maddi ve manevi her boyutunun çevre sorunlarının ortaya çıkışında etkili olduğu ifade edilmelidir.

Çevreye yönelik mevcut sorunların kaynağında Bacon ile başlayıp Descartes ile devam eden ve Newton ile kemale erdiği söylenen bilimsel paradigma değişimi ile doğa merkezli anlayışın yerini insan merkezli anlayışın aldığı (Uslu, 1995, s. 77; Martı, 2018, s. 2); bu anlayışın neticesinde insanın kendisini “doğanın efendisi” (Gül, 2013) olarak gördüğü, değişen zihniyetle birlikte dünyanın büyüünün bozulduğu (Fursteth & Repstad, 2006, s. 35) ve artık evrenin Tanrı'nın bir eseri olarak algılanmadığı, dolayısıyla anlamını yitirdiği ve sonuç olarak tabiatın boyunduruğa vurulmasıyla (Nasr, 2019, s. 18) hem fiziki hem de manevi çevre sorunlarının ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Bu noktada sorunların kaynağında bizzat insanın yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu hususla ilgili olarak benzer kanaati taşıyan bir akademisyenin görüşlerini aktarmak yerinde olacaktır.

İnsan ve çevre ilişkisinde problemin ‘insanoğlunun kendisini doğanın hâkimi sanması’ olduğunu düşünüyorum. Bizler de doğanın birer parçasıyız algısının yerine, pozitivistimin getirdiği ‘ben bütün determinizmlere vâkıf oldum ve dolayısıyla geleceği de belirleyebilirim, doğaya hâkim olabilirim, tabiatın kör kuvvetlerine hâkim olan insan bilimi(?)’ şeklindeki bakış açılarının bugünkü sonuçları yaratmaktan birinci derecede sorumlu olduğunu düşünüyorum. Ve bunu sorunsallaştırmaya gayret ediyorum diyebilirim. Çünkü insan doğanın bir parçası ve doğa insana Allah’ın bir emaneti. Bu idraki kaybettiğiniz an, istediğiniz kadar Müslümanım deyin aslında bir kapitalist, bir pozitivist gibi davranıyorsunuz. Burada çok ince bir ayırım var, o tevazu, kanatlarını indirme hâli, ‘Allah’ım sen bana ne kadar harika bir emanet vermişsin, ben onu korumalıyım’ şeklindeki hani o Kızılderililerin ‘bu dünyayı atalarımızdan miras değil, çocuklarımızdan emanet aldık’ mantığını ve bilincini kaybetmekle alakalı bir sorun olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle insan ve doğa ilişkisi bugün kanaatimce sorunsallaştırılması gereken bir ilişki. (Akademisyen 3)

Yukarıdaki aktarımda ifade edildiği üzere, çevre algısıyla ilgili tartışılması gereken mesele, geçmişten bugüne değiştiği öne sürülen (Wallerstain, 2000, s. 93; İmamoğlu, 2016, s. 57) insan ve çevre ilişkisinin boyutlarıdır. İmamoğlu’na göre son yüzyıl içerisinde insan ve çevre ilişkisine yönelik üç farklı yaklaşımdan söz edilmektedir. Bu yaklaşımlar; insan ve çevre ilişkisinde 1960'lara kadar hâkim olan, fiziki çevrenin insan davranışları üzerindeki etkisinin önemsiz denilebilecek seviyede olduğunu varsayan “azımsayıcı (minimalist) yaklaşım”, 1960 sonlarına doğru savunulmaya başlanan davranışsal ve ekonomik amaçlar doğrultusunda çevrenin insan üzerinde etkili olabileceğini varsayan “araşsal yaklaşım” ve özellikle son yıllarda önem kazandığı iddia edilen, insanın yalnızca sosyal, ekonomik ya da fiziki açılardan

gelişimini değil aynı zamanda ruhen gelişimi sağlayacak olan, çevrenin insanın zihinsel gelişim sürecine katkı sağladığını öne süren “manevi (spiritual) yaklaşım” (İmamoğlu, 2016, s. 58) olarak ifade edilir. Zikredilen yaklaşımlar insan ve çevre ilişkisinin boyutları açısından örnek teşkil etmektedir. Fakat tarihsel açıdan birtakım farklılıklar söz konusudur.

Çevrenin insan üzerinde maddi ve manevi açıdan etkileri olduğu düşünülür. Ancak bu tespit, söz konusu yaklaşımlarla ilgili zikredilen tarihlerden çok daha öncesine dayanır. İklim koşullarının insanın ahlakı, huyu, mizacı, ruh hali ve bunlardan mülhem davranış kalıpları üzerinde etkili olduğunu söyleyen İbn Haldun’a göre insan, yetiştiği toprağın (coğrafyanın) mahsulüdür (İbn Haldun, 2017, s. 267). İbn Haldun, havanın ve iklim şartlarının ruh üzerindeki etkisinin bedene olan tesirinden daha az olmadığı vurgular. Yani insanın yetiştiği bölge ve yaşadığı coğrafyanın iklim şartları, insanın fiziki yapısına olduğu kadar manevi doğasına da eşit ölçüde etki eder. İbn Haldun’a göre sıcak iklimlerde ve deniz sahillerinde yaşayan insanlarla soğuk iklimlerde ve kırsal bölgelerde yaşayan insanlar farklı karakteristik özelliklere ve ahlak anlayışlarına sahiptir (İbn Haldun, 2017, s. 266,267). Dolayısıyla, çevrenin insan üzerinde minimum ölçüde etkileri olduğunu savunan (yukarıda azımsayıcı yaklaşım olarak ifade edilen) görüş İbn Haldun’a göre makul bir yaklaşım türü değildir.

İnsan ve çevre ilişkisi üzerine zikredilen bu yaklaşımlar, günümüzde bireysel ve toplumsal açıdan entelektüel düzlemde karşılığı olan yaklaşımlardır. Ve ifade edildiği gibi insan ve çevre ilişkisine yönelik son dönemde ortaya çıkan “çevrenin insan üzerinde manevi etkisi olduğunu savunan” yaklaşım, modern döneme özgü olmayıp 14. Yüzyıl düşünürü İbn Haldun tarafından savunulmuştur. Nitekim insanın var olduğu ilk andan itibaren başlayan insan ve çevre ilişkisi, elbette sadece son yüzyılda ortaya çıkan modern yaklaşımlarla ya da güncel terimlerle sınırlı tutulamaz. Bugün, insanoğlu olarak gezegenle olan etkileşimimizin geçmiş dönemlerle mukayese edilemeyecek ölçüde değiştiği gerçeğiyle karşı karşıya duruyoruz. Dolayısıyla, geçmiş dönemlerde savunulan ve günümüzde karşılığı olan ya da olmayan çevresel yaklaşımların ve konuların modern dönemde ortaya çıkan birtakım yeni kavramlarla ve yaklaşımlarla benzerlik taşıması olağan bir durumdur. Meselenin özüne bakıldığında, insanın çevresiyle kurduğu ilişkilerdeki değişimin, dünyaya bakış açısındaki değişimle paralellik gösterdiği ve söz konusu değişimin sonucunda çevre

sorunlarının arttığı düşünülür. Bu husus, bir akademisyenin kanaatine göre “varlık tasavvuru” şeklinde ifade edilmektedir.

Ben, en genelde varlık tasavvurumuzla ve hayat öngörümüzle ilgili bir sorun olduğuna inanıyorum. Varlık tasavvurumuzda sorun var. Çünkü kendimizi, tabiatı, sosyal ilişkilerimizi nasıl bir değer skalası içerisinde konuşturduğumuz ve yapılandırdığımız gerektiğine ilişkin bir problem var. İnsanın tabiatı istediği gibi kullanabileceği tüketebileceği ve onun sahibi olduğu gibi bir algı var. Oysa tabiatı, içinde yaşadığımız tıpkı bizim gibi kendine özgü ayrı bir varlık kategorisi olarak kabul ettiğimizde nasıl ki insanlarla ilişki kurarken bir hukuk oluşturuyorsak tabiatla ilişki kurarken de bir hukukumuz olması gerektiği bilincinde olmalıyız. Dolayısıyla bugün böyle bir varlık tasavvuru sorunu var. (Akademisyen 2)

Bu durum, aslında insanın varlık tasavvurunu şekillendirmesi bakımından inançların tıpkı geçmişte olduğu gibi günümüzde de her türlü yaşam tarzı ve davranışlara derinden etki ettiği görüşünü akla getirir. Gezeğenin ve insanlığın geleceğini tayin etmede inançların kritik bir role sahip olduğu fikri (Hulme, 2016, s. 162) yadsınamaz niteliktedir. Her ne kadar semavi dinlerin Tanrı tarafından yaratılmış olduğu inancıyla dünyaya kutsal ve saygıya layık bir nitelik atfederek çevreyi önemseydi<sup>20</sup> genel itibarıyla kabul edilse de (Hulme, 2016, s. 166; Fersahoğlu, 2011, s. 151) ontolojik bir olgu olarak bugün; kentleşme ve neticesinde değişen mekân tasarımı, insanın varlığa ve çevreye olan bakışını ve çevresiyle ilişkisini değiştirmiştir (Çelik, 2013, s. 8). Nitekim modern şehir yapılarının ortaya çıkışıyla birlikte; alışkanlıklar ve davranış tarzlarının yanı sıra duygu ve düşünce örüntülerinin de büyük ölçüde değiştiği (Giddens, 2012, s. 958) düşünülür. Bu hususla ilgili olarak çevreyle kurulan ilişkiyi şekillendirmedeki en önemli unsurun dünya görüşü olduğunu vurgulayan bir aktarıma yer vermek istiyorum.

Bir insanın çevresiyle olan ilişkisini şekillendiren büyük ölçüde dünya görüşüdür. Ve o dünya görüşüne sahip olarak hayatını pratiğe dökmektedir. Ve o pratikte ortaya koyduğu davranış örüntüleridir. İslam dinine, monoteist dinlere ya da uzak doğu dinlerine baktığımızda her biri çevreyi, doğayı ve evreni kutsal olarak kabul eder. Yani evreni Tanrı'nın yarattığı bir şey olarak görür ve korunması gerektiğini iddia ederler. Mesela klasik Budizm'de rahipler su içtikleri yerlerde filtreli bir aparat kullanırlar. Bu, su içerken sudaki bakterilerin zarar görmesini engellemek içindir. Hatta ilk dönemlerde tarlanın çapalanması dolayısıyla topraktaki böceklerin zarar görebilmesi düşünüldüğü için çiftçilik yapmayı bile hoş görmemişlerdir. Sonrasında bu durum sadece rahipler için geçerli olmuştur. Benzer şekilde İslam toplumunda da kapitalist sistem öncesinde zanaatkarlık hakimdi. Yani kanaatkarlığa dayalı bir üretim vardı, tüketime dayalı bir üretim yoktu. Ve bu kanaatkarlık ne yazık ki açgözlülüğe kurban oldu. (Akademisyen 6)

<sup>20</sup> Özellikle semavi dinlerin insan merkezci yaklaşıma sahip olduğu ve doğanın insan için yaratıldığı anlayışı dolayısıyla çevrenin tahribatına meşruiyet kazandırdığı şeklinde aksi bir görüş de mevcuttur.

Bu aktarımda ifade edildiği üzere, tarihsel süreçte değişen dünya görüşü, insanın çevreye olan yaklaşımını da etkilemiştir. Çevreye yönelik geliştirilen düşünsel yaklaşımlar, temelde insanın çevreyi zihninde nasıl konumlandığıyla alakalıdır. Bu ilişki, insanın merkeze koyduğu argümanlara göre değişkenlik gösterecektir. Eğer insanın kendisini merkeze koyduğu bir anlayış benimsenirse çevre doğal olarak ikinci planda yer alacak ve araçsal bir anlam ihtiva edecektir. Diğer yandan, eğer çevre merkezî bir konumda yer alırsa bu defa çevre ve içerisindeki tüm varlıklar kendine has bir değere sahip olacaktır. Söz konusu bu ikilem, çevreye yönelik geliştirilen başlıca antroposentrik (İnsan merkezli), ekosentrik (Çevre merkezli) ve biosentrik (Canlı merkezli) yaklaşımlara temel oluşturur. Meselenin kökeni, insan-doğa ilişkisi bağlamında ilk çağ filozoflarının varlık tasnifine kadar<sup>21</sup> geriye götürülebilir. Ancak günümüze odaklanırsak modern yaşamın içerisindeki değişim ve dinamizm neticesinde insanın çevresiyle kurduğu ilişki, farklı yansımalar ve merkezî değerlere yeni argümanların yerleşmesine olanak sağlamıştır. Nihayetinde bugün, insanoğlu antroposentrik<sup>22</sup> bir yapıya bürünmüştür (Martı, 2018, s. 27). Bu noktada, kutsiyetini kaybetmiş bir dünya tasavvuru vurgusunun yapıldığı bir aktarıma yer vermek istiyorum.

Ne yazık ki her şeyi tüketmeye ve her şeyi yok etmeye muktedir, egoist, bencil, zalim, cahil ve acul bir varlıkla karşı karşıyayız. Tekrar söylüyorum! Sorun dünyanın kutsiyetini maalesef kaybetmiş olmasıdır. Kutsalın kaybolması, sadece tanrının merkezden uzaklaşması ile değil fakat buna bağlı olarak dünyanın bütün kutsallarının, kutsallıklarından arındırılması gibi bir neticedir. Bu durum da ne yazık ki çevreyi sıradanlaştırmış ve tıpkı Seyyid Hüseyin Nasr'ın ifade ettiği gibi doğayı bir 'fahişe' konumuna getirmiştir. Çevreyi ancak tekrar korunmaya değer, kutsanmaya değer bir varlık olarak yaşam alanı olarak gördüğümüz vakit ancak oraya geri dönebiliriz. Bunu yapabilmek için dindar olmak gerekmiyor, beşerî ideolojiler ya da çevreciler de bunu yapabilir. (Akademisyen 6)

Doğanın kutsiyetini kaybetmesi ile insanın manevi sıhhatinin önemini yitirmesi arasında bir paralellik gören Nasr'a göre doğa yeniden kutsiyetine kavuşmadığı müddetçe insanın manevi sıhhatine dönemez (Nasr, 2019, s. 168). Kutsalın kaybolması ve Tanrı'nın yerine merkeze insanın yerleşmesi hadisesi, çevrenin algılanışıyla ilgili zihinsel değişim sürecinin ardından fiziki çevre sorunlarının ortaya

<sup>21</sup> Detaylı bilgi için bkz. İlhan, D. (2013) *Türkiye'de Benimsenen Çevre Etiği Yaklaşımları: Gönüllü Çevre Kuruluşları Örneği* s. 17-20. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Ankara

<sup>22</sup> Antroposantrizm: İnsan merkezcilik, evrendeki tüm canlılar içerisinde yalnızca insanın iç değere ve doğrudan ahlaki konuma sahip olduğunu iddia eden, insan dışında kalan canlıların insanın var olabilmesi için dolaylı olarak araçsal (enstrümental) bir anlam ifade ettiğini savunan çevresel yaklaşım türü. (Callicott, J. B. ve Frodeman, R., 2009, s. 314)

çıkmasına yol açmaktadır. Yani modern insanın değişen çevre algısı, neticede çevre sorunlarının kaynağını oluşturmaktadır. Bu iddia, mevcut çevre sorunlarının kaynağında, Rönesans sonrası gelişen kâinat tasarımı ve evren anlayışı ile insan ve çevre ilişkisinin kazandığı yeni boyutu (Uslu, 1995, s. 115) sorumlu tutar. Her ne kadar çevre sorunlarının ortaya çıktığı süreç, modern dönemde insanoğlunun “genişleme ve doğayı fethetme” ideolojileriyle açıklanıyor olsa da söz konusu çabanın 16. Yüzyılda ortaya çıkan kapitalist dünya ekonomisinden önce de var olduğu bilinir (Wallerstain, 2000, s. 95). Fakat onu önceki süreçlerden farklı kılan şeyin, kapitalizmin sonsuz sermaye birikimini sürekli olarak geliştirme gayreti ile savunucularının bu hareketi “büyük bir erdem” (Wallerstain, 2000, s. 95) olarak görmeleri, olduğu öne sürülür. Yani zikredilen tarihsel süreçte kapitalist dünya ekonomisinin rolü, sürekli genişleme ve büyümeyle birlikte bunun bir ideoloji olarak benimsenmesi ve kabul edilmesinin sağlaması (Wallerstain, 2000, s. 94, 95) şeklinde ifade edilir.

Modern dünya sistemi olan kapitalist dünya ekonomisinin ilk olarak 1450-1650 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya hariç, Avrupa'nın çoğunluğuunda ve Amerika'nın belirli bölgelerinde hakim olduğu, daha sonra 1750-1850 yılları arasındaki ikinci evrede büyük bir gelişme göstererek Osmanlı, Rus ve Asya topraklarında etkili olmayı başardığı, 1850-1900 arası son süreçte ise yer kürenin tamamına hakim olarak ilk küresel tarihsel sistem boyutuna ulaştığı (Wallerstain, 2000, s. 74) kabul edilir.

Kapitalist sistemin toplumsal etkisi ve doğayı sömürüsü söz konusu olduğuunda, sisteme yönelik sunulan bazı eleştirilere burada yer vermek faydalı olacaktır. Özellikle söz konusu sistemin sürekli ilerlemeci anlayışı, ülkeleri sahip oldukları doğal kaynakların sınırlarının ötesine ulaşan bir yarışın içerisine sürüklemektedir. Wallerstein'a göre bu durum, kapitalist sistemin dar anlamda ekonomik alandaki işleyişinin yanı sıra tarihsel süreçteki toplumsal düzlemde sırf biriktirmek için sermaye birikimine dayanan “doğal olmaktan ziyade saçma” (Wallerstein, 2016, s. 39) bir niteliğe sahiptir. Daha da kötüsü bu sistem, ün kazandırdığı “ilerlemeci ideoloji” nedeniyle beraberinde getirdiği olumsuzlukları göremeyecek ya da görse bile göz ardı edecek bir anlayışa kaynaklık eder (Wallerstein, 2016, s. 39). Immanuel Wallerstein tarafından öne sürülen bu kapitalizm eleştirisi, çevre sorunlarının arka planındaki at

gözlüğü takmış zihniyeti gözler önüne sermektedir. Buna benzer bir yaklaşım, görüşme yapılan bir akademisyenin ifadelerinde yer almaktadır.

Kapitalizmin çıkarları gözlerini o kadar kör etmiş ki mesela madenlere karşı ormanları savunan bir karı koca çifti öldürdüler. O zamanlar sosyal medyada bu cinayet çokça paylaşılmıştı. Hepimiz paylaşmıştık ve bu durumun insanların gündemi arasına girmesini istedik. Ancak durumun geldiği bu gem vurulmaz boyut, gerekirse insanların hayatına kast edecek kadar ileri gidebiliyor. Yani aslında zaten her an kanser olabileceğin her an zehirlenebileceğin bir ortam sunarak hayatımıza kast ediyordu ama artık tavrını daha fazla cüretkâr bir boyuta taşımış durumdadır. (Akademisyen 3)

Bu aktarımda sözü edilen zihniyetin nasıl bir bakış açısına sahip olduğunu anlayabilmek açısından *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhunu* adlı eserinde Max Weber'in kapitalist sisteme yönelik düşüncelerini ve eleştirilerini irdelemek önemlidir.

Kapitalist sistem, işlerini yürütebilmek için makul bir teknik ve hukukla birlikte modern, pratik ve akılcı (rasyonel) bir yaşam tarzına ihtiyaç duyar (Weber, 2018, s. 23). Elbette manevi kurallarla bezenmiş, dinsel ve tanrısal öğelerin belirleyici olduğu bir yaşam tarzı, bu sistem için bariz bir sorun teşkil edecektir (Weber, 2018, s. 22,23). Weber, kapitalist ruhun kökenlerini Orta Çağ'a kadar uzandırmanın yanı sıra onun ahlaki temelinde asketik Protestanlık görüşünün önemli etkileri olduğunu belirtir (Weber, 2018, s. 70). Ancak Weber, "mekanik temellere dayanan muzaffer kapitalizmin, asketik ruhun desteğine artık ihtiyacı kalmadığına, bu nedenle de onun (asketizm ruhunun) demir kafesten kaçtığına" (Weber, 2018, s. 135) hükmeder. Başka bir ifade ile asketik Protestan ahlakının önemli ölçüde kaynaklık ettiği kapitalist ruhun kâr elde etme çabası, günümüzde dini ve ahlaki değerlerden bağımsız bir hâle gelmiştir. Weber, Amerika'yı örnek göstererek "kazanç uğraşının dini ve ahlaki kılıfından sıyrılarak yalın dünyevi tutkularla birleştiğini" (Weber, 2018, s. 135) söyler.

Immanuel Wallerstein ve Max Weber'in kapitalizme yönelik ifadelerinden hareketle modern toplumlarla modern öncesi toplumlar arasındaki farklılaşan bakış açısı ayırt edilebilir niteliktedir. Bu açıdan bakıldığında kapitalist sistemin doğasının, doğanın kutsi bir emanet olmaktan ziyade küresel ekonomik yarışta yakıt kaynağı olarak algılanmasını sağladığı söylenebilir. İnsanın doğayı algılayışında yaşanan söz konusu bu değişim, bugünkü çevre sorunlarının arka planını oluşturmaktadır. Konuyla ilgili bir akademisyenin yaklaşımına odaklanıldığında; günümüz insanının kanaatkâr olmak yerine tüketim endeksli yaşam sürmesi, onun teosentrik (tanrı merkezli) bir yaklaşım

yerine antroposentrik (insan merkezli) bir yaklaşıma sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Şunu söyleyeyim, bir kere insan var. Sorunların hiçbiri tabi olarak hayatın kendi devinimi içerisinde akıp giderken olan şeyler değil. İnsanların kendi elleriyle yapıp ürettikleri ve sınırlı kaynakları sınırsızmışçasına kullanmaları. Tüketmeye endeksli yaşadıkları için olan şeyler. Yani kanaatkarlığın yerini gösterişin almasından kaynaklanan durumlar. İhtiyacımızın çok çok üzerinde tüketiyoruz. Ve tüketmek için sürekli üretiyoruz. Bu fasit bir daire. Literatürde “*destructive construction*” (yıkıcı inşa) diyorlar ya, hani öyle bir üretim ki yıkıcı bir üretim yani. Ve tabi onun beraberinde getirdiği şeyler. Bunun içerisine her şeyi dahil edebilirsiniz. Endüstrileşme, toplu taşımanın azlığı, bireysel araç kullanımının fazlalığı, boş mekanların yeni yeni konutlarla istila edilmesi... Yani her şey aslında insan faktöründen kaynaklanıyor. Kanaatkâr olmayışından, tüketim endeksli yaşayışından. O da kendini ve Allah'ı bilmeyişinden kaynaklanıyor herhalde. Eğer bilmiş olsa bu kadar dünyaperest olamazdı. (Akademisyen 10)

Kapitalizmin, doğaya “diğer başka her şey gibi ‘mal’ gözüyle baktığı ve sömürülmeyi bekleyen bir kurban gibi tekelci sermaye soygununa uğrattığı” (Ataöv, 2019, s. 12,14) düşüncesi gerek çevreyi doğrudan konu edinen<sup>23</sup> ve gerekse de dolaylı yoldan modern tarihsel süreci analiz eden pek çok çalışmanın<sup>24</sup> yaygın kanaatine karşılık gelir. Bu hususla ilgili olarak medeniyetler tarihiyle ilgili çalışmalarında Teoman Duralı, Yeni Çağ'da ortaya çıkmış olan çağdaş dindışı medeniyetlerin tarihte ilk kez doğayı bakirliğinden insanı ise masumiyetinden ettiğini dile getirmiştir (Duralı, 2019, s. 179). Kapitalist sistemin neden olduğu söz konusu yıkıcı tahribata ilişkin Anthony Giddens, insanlık tarihi boyunca toplumlar arasında benzer olayların her zaman var olageldiğini söylemektedir. Fakat aynı şekilde o da bu dönemin geçmiş dönemlere kıyasla farklı oluşunun, mevcut sömürünün yoğunluğu ve sürekliliğinden kaynaklandığını ifade eder (Giddens, 2018, s. 132). Yani hangi açıdan bakılırsa bakılsın bugün, mevcut zihniyetin ve rekabet yarışının yol açtığı yıkımın geçmişle mukayese edilemeyecek ölçüye ulaştığına kanaat getirilmektedir. Bu noktada, mevcut durumla ilgili bir akademisyenin görüşlerine yer vermek önem arz etmektedir.

Kesilen birkaç ağaç ile bir fabrikanın bacasından çıkan duman ya da nehirlerle, okyanuslara dökülen kimyasal maddeler veya çöp ya da plastikler çevreye yönelik olumsuz manada aynı etkiye sahip değildir. Peki kim bunlar dersiniz, çevreye en fazla zarar veren insanlar yine kapitalistlerdir. Bu kapitalist iştahlara gem buracak sınırlamaların getirilmesi aciliyet kesp etmektedir. Kapitalist bir dünya sisteminde bu sınırlamaları kimin getireceği oldukça

<sup>23</sup> Bkz. Ataöv, T. (2019) “*Kapitalizm ve Çevre*”. İstanbul: İleri Yayınları. Ayrıca bkz. Uslu, İbrahim. (1995) “*Çevre Sorunları*”. İstanbul: İnsan Yayınları.

<sup>24</sup> Bkz. Duralı, Ş.T. (2019) “*Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*”. S.114,179. İstanbul: Dergâh Yayınları. Ayrıca bkz. Wallerstein, I. (2018) “*Ütopistik Ya da 21.Yüzyılın Tarihsel Seçimleri*”. S.56, İstanbul: bgst Yayınları.

meçhuldür. Elbette burada öncelikli olarak dünya sistemi ile uluslararası sistemlerin bir araya gelip sorunun küresel bir boyutu olduğunu kabul etmeleri ve ortak hareket etmeleri gerekmektedir. Bu olmadığı sürece, sorunların önüne geçmek mümkün değildir. Ne yazık ki dünya iyilik yerine bugün kötülükte yarışmaktadır. İnsanoğlunun her şeyin sahibi olamayacağını anlatmak ve öğretmek gerekiyor. Mevcut kapitalist baskı içerisinde bir dakikalık duruş bile rakiplerle arada büyük mesafelerin açılmasına neden olmaktadır. Bana sorarsanız ister beşerî ideolojiler ister dini öğretiler yoluyla olsun, dünyanın kutsal olduğunun ve korunması gerektiğinin bir şekilde insanlara öğretilmesi gerekiyor. Bu sadece söylemde kalmamalı ve pratiğe de yansımalıdır. Ben bunu gösterdikleri kanaatinde değilim. Fakat aynı zamanda kişisel olarak da bunu gösteremediğimiz kanaatindeyim. (Akademisyen 6)

Buraya kadar, tarihsel süreç içerisinde insan ve çevre ilişkisine etki eden ve aynı zamanda çevre sorunlarının oluşumuna neden olan arka plandan bahsedildi. Gerek literatürdeki kaynaklar ve gerekse de akademisyenler üzerindeki saha araştırmasının bulgularından hareketle, mevcut çevre krizi ile çağımızın modern, seküler, rasyonel ve kapitalist anlayışının arasında bir ilinti olduğu rahatlıkla söylenebilir (Tucker & Grim, 2007, s. 24,25; Nasr, 2007, s. 104,105). Tarihsel açıdan insanoğlunun farklılaşan zihniyetini özetle ifade edersek; aydınlanma ile birlikte yaşanan bilimsel paradigma değişimi, insanın çevreyi algılayışında bir eksen kaymasına yol açmıştır (Özdemir, 2007, s. 41,42). Zihinsel olarak kutsallardan arınan insan, evrenin merkezine tanrı ya da tanrılar yerine kendisini yerleştirmiş ve neticede çevre onun için yalnızca kendisine hizmet etmekle görevli, manevi değerlerden yoksun, maddi bir araç haline gelmiştir (Tucker & Grim, 2007, s. 18,19). Bilim ve teknikte yaşanan devrimlerin yanı sıra üretimi kitlesel düzeyde artırabilmek adına teknolojiye var gücüyle yüklenen bu zihniyetin, doğanın ham madde kaynağı olarak kullanılmasını farklı bir boyuta taşıdığı ve eşi görülmedik bir yarış içerisinde sömürülmesini sağladığına yönelik (Gürdoğan, 2016, s. 23,24; Dien, 2007, s. 122; Nasr, 2007, s. 105) görüşler ön plana çıkmaktadır. Tabiat ve doğal kaynaklar üzerinde yaşanan bu sömürünün tüketimin artırılmasını amaç edinmiş bir zihniyetin eseri (Gürdoğan, 2016, s. 23) olduğu öne sürülmektedir. Sonuçta söz konusu sömürünün her geçen gün katlanarak devam ettiğine hükmedilir. Çalışmanın sonraki kısmında insanoğlunun yaşadığı değişim süreciyle ilintili olan bazı kavramlar tartışılmaktadır.

## **2.2. Kavramsal Çerçeve “Çevre ve İlintili Kavramlar”**

Bu bölümde kavramsal açıdan çevre ve çevre ile ilintili olan bazı kavramlar ele alınmış olup akademisyenlerin nezdinde bu kavramların nasıl tanımlandığı ve zikredildiklerinde akla ne gibi çağrışımlar getirdikleri tartışılmaktadır. Doğa, çevre ve

yeşil gibi kavramların kapsamları ve ne ifade ettiklerinin ötesinde; rasyonelleşme, sekülerleşme ve modernite gibi çevre sorunlarının tarihsel süreciyle ilintili olan bazı kavramlara yönelik değerlendirmelere yer verilmiştir.

### 2.2.1. Çevre Kavramının Farklı Açılardan Algılanışı

Kavramsal açıdan bakıldığında “çevre” esnek bir anlam ihtiva eder. Çevre denildiğinde kast edilen yer çoğunlukla fiziksel, biyolojik, toplumsal/sosyal (Karaaslan, 2019, s. 26) olabildiği gibi; aynı zamanda duygu, düşünce ve ahlak şeklinde maddi olmayan, manevi bir varlığa da (Martı, 2018, s. 10) işaret ettiğine yönelik görüşler mevcuttur. Çevre kavramının dilimizde canlıların yaşadığı ortama işaret eden “doğal çevre”yi ifade etmek amacıyla kullanımının yanı sıra günlük hayatta “arkadaş çevresi” gibi sosyal ilişkilere işaret eden bir anlamda zikredilişine tanık olabiliriz. İlk bakışta bir ikilem gibi görünen bu esnek anlam, çevre terimleri sözlüğünde; “bir organizmanın var olduğu ortam ya da koşullar. Bu çevre, doğal fiziksel öğeleri ve ayrıca organizmanın etkileştiği insan ürünü koşulları içerir” (Bayramoğlu Yıldırım, 1997, s. 24) şeklinde ifade edilmiştir. Çevrenin fiziki alanın ötesinde sosyal ve manevi alanları da kapsadığına ve her bir alanın kendi içerisinde birbiriyle ilişkili olduğuna yönelik bir akademisyenin değerlendirmelerine odaklanalım.

Ben, insanın üç temel çevre ile ilişki içerisinde olduğunu düşünüyorum. Fiziki çevre: Tabiat ve tabiat içerisindeki insanın yerleşim alanlarını ifade eden şehirler, köyler, mekanlar. Sosyal çevre: İnsan doğası gereği kendi cinsiyle birlikte yaşar. Manevi çevre: İnsanın psikik süreçlerini ifade eden manevi alanlar. Ben bir Müslüman olarak bu üçü arasında çok ciddi bir irtibat olduğuna inanıyorum. Nitekim Rahman Suresi’ne bakarsanız, Allah her şeyi bir ölçüye, mizana göre yarattığını söyler. Ve bunun da O’nun Rahman sıfatının açıklamaları olarak izah edilir. Dolayısıyla bizim çevreyle kurmamız gereken ilişki de bu hesaplara bu ölçüyle ve kıst(adalet) ile olmalıdır. Eğer bununla bir ilişki kurmazsak sosyal çevre ve manevi çevrenin de içinde yaşadığımız fiziki mekânın yabancılaşması sonucu bize bir fatura çıkaracağı kanaatindeyim. (Akademisyen 2)

Çevre kavramının ifade ettiği farklı anlamlar, elbette maddi, manevi ya da sosyal açılardan çeşitlilik arz eden çevre algılamasından bağımsız gelişmemiştir. Yukarıdaki aktarıma bakıldığında birbiriyle ilişkili üç farklı çevre algılamasından söz edilebilir. Bu açıdan, kavramın farklı alanları ihtiva eden ortak bir kullanıma sahip olduğu barizdir. Fakat fiziki açıdan çevrenin doğayı ya da tabiatı nitelendirmeye yönelik bir kullanımı olduğu da unutulmamalıdır. Bir aktarım üzerinden bu durumun nasıl

değerlendirildiğine bakıldığında, çevre kavramının insan faktörüyle birlikte kullanıldığı, doğa ya da tabiat kavramlarının ise ekolojiyle ilişkilendirildiği görülür.

Çevreyi 'insanın yaşam alanını paylaştığı her türlü şey' olarak nitelendirebilirim. Ancak şunu söylemem gerekiyor ki çevre kavramı Türkçede farklı manalara gelebiliyor, özellikle insan bazı kullanılıyor. Mesela ben çevre kelimesini genellikle doğa için kullanmıyorum. Daha ziyade ekoloji manasında doğa kelimesini kullanıyorum. (Akademisyen 5)

Doğa ve çevre kavramlarının birbirinden farklı olup olmadığı ya da hangisinin diğerini kapsadığına dair Anthony Giddens'a ait bir aktarıma yer vermek istiyorum. Giddens'a göre "çevre, 'doğal çevre' anlamına geliyorsa o zaman doğa kavramından farkı kalmaz" (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 99). Buradan hareketle çevre kavramının doğa kavramından daha geniş bir anlam ifade ettiği sonucu çıkarılabilir. Fakat Giddens, doğa kavramının çevre kavramına göre çok daha eski ve karmaşık bir anlam ifade ettiğini ve çevre kavramının toplumların dahil olduğu doğal dünyayı ifade etmek amacıyla kullanımının oldukça yeni olduğunu belirtmektedir (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 99). Giddens' tan yapılan bu aktarıma benzer nitelikte bir yaklaşıma, görüşme yapılan bir akademisyenin ifadelerinde rastlanmıştır.

Doğa kavramı daha çok doğal olanla, doğal güzelliklerle ya da tarihsel yapılarla ilişkilendirdiğim bir şey. El değmemiş bir orman, kuş sesleri beni doğaya daha yakın hissettiriyor. Bu nedenle şehir yaşamında doğa ideal, ulaşılmaz bir şeymiş gibi geliyor. Ancak çevre deyince çevremdeki her şey aklıma geliyor. Mesela araba kullanmam, çöp atmam, güvenli bir site her şey buna dahil. Bütün bu çevreyi pratiklerle birleştirdiğimde ise ortaya doğa çıkıyor. Attığım çöp, gittiğim park esasında her şeyin doğa ile ilişkisi var. Fakat biz bu bilinçten koparılmışız. Yani biz çevre ile kurduğumuz ilişkinin doğa ile ilişki kurmak olduğunu düşünmüyoruz ve sadece ormana gittiğimizde doğa ile ilişki kurduğumuzu zannediyoruz. Fasulyeyi buzdolabında bekletip, çürütüp atmak da doğa ile ilişkili, kıyafetlerdeki boyalar da çevre ile ilişkili. Kısacası çevre ve doğayı birbirinden ayırıyoruz ama esasında ayrı şeyler değiller. Bence bunu modern ve post modern dünya ile ayırıyoruz. (Akademisyen 1)

Doğa ve çevre arasındaki ayrımın modern ve post modern dünya şeklinde değerlendirildiği bu aktarım, sosyoloji alanında çalışmalar yürüten bir akademisyene aittir. Dikkat çeken bir başka husus ise çevre kavramının mevcut doğal çevrenin yanı sıra insanoğlu tarafından inşa edilen yapay veya yapılandırılmış çevre şeklinde adlandırılan iki farklı anlamı ihtiva etmesidir. Yapılandırılmış çevre ile kast edilen kırsalın zıddı olan şehirler ve şehir nüfusunun ihtiyacını karşılamak adına inşa edilen yapılarıdır. Tarihsel sürece odaklanıldığında bilinen büyük şehirlerin varlığı antik çağlara kadar geri götürülebilmekte fakat modern anlamda şehir olgusu ve kentsel yaşamın ayırt edici özelliği üzerine düşünme faaliyetinin 19. Yüzyılın sonlarında

ortaya çıktığı öne sürülmektedir (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 127). Bu açıdan bakıldığında çevre kavramının algılanışının süreç içerisinde farklılaşması şaşırtıcı olmamalıdır. Doğal çevre ve yapılandırılmış çevre ayrımı görüşme yapılan bir başka akademisyenin de değindiği bir ayrımdır.

Aslında tek bir çevre yok, yapılı çevre ve verilmiş çevre var. Yapılı çevre, insanın kendisinin ürettiği çevredir. Mesela yaptığımız barajlar, HES'ler (Hidrolik Enerji Santralleri), binalar, dere ıslahları, şehirler vs. tüm bunların hepsini yapılı çevrenin birer parçası olarak almak lazım. Bunun yanı sıra bir de bizlere emanet bırakılmış olan tabiat var: Hayvanlar, ormanlar, sular, dereler, topraklar... Çevre dediğimizde tüm bunları birlikte düşünmek gerekir. Ve ayrıca tüm bunların ilişkisine bakmak gerekir. Çevre kavramını tek bir tanıma indirgeyememekle birlikte yapılı ve yapılı olmayan (verilmiş) şeklinde analiz edebiliriz. (Akademisyen 3)

Çevre kavramını hem inşa ettiklerimizi hem de doğanın bizlere sunduklarını kapsayacak şekilde nitelendiren bu yaklaşım, kavramın geniş ve esnek bir yanı olduğuna ve bunları birlikte düşünmek gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çevre kavramını sadece doğal çevre ya da yapılandırılmış çevre şeklinde sınırlandırılmaması ve bütüncül bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğine dikkat çeken bu yaklaşım, ayrıca çevreye emanet bilinciyle yaklaşılmasına işaret ediyor. Çevreye emanet bilinciyle yaklaşma konusuna değinmeden önce, çevre algısıyla ilgili olarak günümüzde doğa, çevre ve yeşil denildiğinde bu kavramlar için endüstrileşmeye karşı olumsuz duygular besleyen toplumsal hareketlerin simgesi haline geldiği ve çevresel sorunlarla mücadele etme konusunda insanlık için faydadan çok zarar teşkil etmeye başladığına yönelik bir kanaat söz konusudur (Giddens, 2013, s. 17). Bununla birlikte, çevre sorunlarıyla mücadele etmek açısından günümüzde ortaya koyulan girişimlerin yüzeysel bir nitelik taşıdığı ve “gönül eğlendirme sefasının erken biteceği endişesiyle var olagelen bir hazımsızlıktan ibaret” (Nasr, 2019, s. 19) olduğu dile getirilmektedir. Kısaca ifade edilirse, başta Seyyid Hüseyin Nasr olmak üzere doğaya emanet bilinciyle yaklaşılması gerektiğini öne süren düşünürlere göre doğa, yeşil ya da çevrecilik hareketleri şeklinde adlandırabileceğimiz çevre sorunlarına yönelik geliştirilen toplumsal hareketler, mevcut sömürüyü devam ettirebilme gayretinden kaynaklanan bir yapıya sahiptir ve bu amaca hizmet edenler tarafından desteklenmektedir.

Çevre ile ilgili toplumsal hareketlere odaklanıldığında ülkemizde ve dünyada ismi en çok duyulan oluşumlara örnek olarak Greenpeace gösterilebilir. Kuruluşu 1970'li yıllara dayanan ve kendi deyimiyle “çevreyi tehdit eden sistemlere karşı barışçıl eylemler yaparak; daha yeşil ve yaşanabilir bir dünya hedefine katkıda bulunan”

(Greenpeace Akdeniz Türkiye, 2022) bu oluşum hiçbir şirketten, sanayi kuruluşundan, siyasi partilerden ve devletten destek ya da sponsorluk kabul etmediğini öne sürmektedir (Greenpeace Akdeniz Türkiye, 2022). Fakat literatürde söz konusu kuruluşun elde ettiği gelirlerin astronomik rakamlara ulaştığı ve dolayısıyla şaibeli bir yanı olduğuna yönelik bir kanaat de mevcuttur (Uslu, 1995, s. 41). Greenpeace ve benzeri sivil toplum örgütleri ile alakalı olarak yürütülen mülakatlarda elde edilen verilere bakıldığında çevresel meselelerle ilgili çalışmaların popüler tartışmalar üzerinden yürütülmesinden bu konuların daha çok bilimsel yönüne ağırlık verilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Greenpeace gibi oluşumlar güzel olmakla beraber popüler kültür üzerinden hareket etmekte. Mevzuya bilimsel yaklaşmak yerine gündelik konuşmalar üzerinden hareket ediyorlar. Oysa ki meselenin bilimsel olarak çözülmesi gerekir. Mesela nükleer santrale karşı olmak; nükleer enerji ayağının çevresel bir yanı var. Nükleer santral kurulmadığı takdirde alternatif enerji kaynakları çevreye daha çok zarar verecek. Rüzgâr ve güneş panelleri bunun bir örneğidir. Greenpeace Aktivist bir örgüt niteliği taşıyor. Çok iyi işler yapıyor olmasına rağmen sorunların çözümünde aktivizm yeterli değildir. Bilimsel aktivizm gereklidir. Bu konu bilimsel bir mesele ve çevreye ne kadar zarar veriyor oluşumuz ampirik bir mevzu konumunda olduğu için oturup konuşarak değil, sahaya çıkıp araştırmalar yapmalıyız. Bu yüzden Greenpeace gibi örgütler yararlı olmakla birlikte zararlı nitelikler de taşımaktadır. (Akademisyen 7)

Greenpeace sivil toplum kuruluşunun isminin “yeşil” ve “barış” anlamlarını ihtiva ediyor olması bu kavramlara yönelik gelişen ön yargıyı da anlamlı hale getirmektedir. Yukarıda Giddens ve Nasr’a ait referanslarla sunulan doğa, çevre ve yeşil kavramları ile ilgili toplumsal açıdan oluşan ön yargıya yönelik; sivil toplum örgütlerinin adlarında bu kavramların yer alıyor olması önemli bir etken niteliğindedir. Başka bir ifade ile çevre ve ilintili kavramlara dair toplumda oluşan ön yargının kaynağında, bu kavramların Greenpeace gibi toplumsal hareketleri çağrıştırıyor olması yer alır.

Emanet bilincinin kaybedilmesi ile birlikte, çağımızda doğanın insan tarafından kutsallığını yitirmesi, onu kontrol altına alma, ona hükmetme ve yalnızca kendine hizmet ettirme çabası insanın çevresiyle kurduğu tek taraflı ilişkiye (Subaşı, 2014, s. 22) örnek gösterilmektedir. Modernite ve kapitalist sistemin ürünü olduğu ileri sürülen bu tek taraflı ilişki, Seyyid Hüseyin Nasr gibi Müslüman düşünürlerce çevre sorunlarının kaynağındaki başlıca etken olup bireylerin sahip oldukları dini inanç ve dünya görüşleriyle de yakından ilişkilidir (Nasr, 2019, s. 21; Martı, 2018, s. 18,23; İmamoğlu, 2016, s. 525,534). Ortaya çıkan çevre bunalımının kaynağında modern anlayışla birlikte, insanın çevresiyle kurduğu ilişkinin değişmesi ve inanç temelindeki

sarsıntının yer aldığı iddia edilmektedir. Bu sarsıntı, insanın “kim olduğunu unutması” ve modern dünyada “tanrıları öldürüp, semavi olandan bağımsızlığını ilan etmesi” (Nasr, 2019, s. 18,32) şeklinde açıklanmaktadır. Yani meselenin modern bakış açısıyla kuşatılan insanın tanrı ile bağlarının koparılmasından kaynaklandığı öne sürülmektedir (C. Foltz, 2007, s. 35; Gürdoğan, 2016, s. 44). Bu noktada, çevre sorunlarının ortaya çıkışının aydınlanma süreci ile başlaması (Özdemir, 2007, s. 42); ayrıca sekülerleşme, rasyonelleşme ve modernleşme süreçlerinin yaşanması ile aynı dönemlere rastlamasının (Tucker & Grim, 2007, s. 25; Nasr, 2007, s. 105) tesadüf olmadığını bir kere daha zikretmek gerekiyor. Bu açıdan zikredilen süreçlere ve kavramlara odaklanmak çevre algısındaki değişimi analiz etmek açısından fayda sağlayacaktır.

### **2.2.2. Sekülerleşme, Rasyonelleşme, Modernite ve Kapitalizm ile Çevre**

Sosyoloji literatürüne tarihsel olarak 1930’lu yıllarda Max Weber tarafından kazandırılmış olan sekülerleşme kavramı (William H. Swatos, 1999, s. 209) en kısa ve genel tanımıyla “dinin toplumsal yaşamdaki etkisinin azalması” şeklinde ifade edilmektedir. Ancak bu tanım tarihsel süreçte sekülerleşmeye atfedilen anlamlarla mukayese edildiğinde oldukça genel ve sade bir niteliğe sahiptir. Teorik olarak bakıldığında sekülerleşme kavram ve süreç bakımından uzun tartışmaları bünyesinde barındırır. Kavram olarak sekülerleşmeye yüklenen anlamlardan biri; sosyolog Larry Shiner’a göre “dünyanın kutsallığını yitirmesi” (*de-sacralized*) ve yine esasında Weber’e ait olan “dünyanın büyüünün bozulması” (*disenchantment of the World*) durumudur. (Fursteth & Repstad, 2006, s. 86)

Sekülerleşme tartışmalarının ilk olarak Batı Hristiyan dünyasında neşet ettiği ve hatta Doğu Hristiyan dünyasında bile eşit seviyede yaşanmadığı savunuluyor olsa da bugün “seküler olmanın modern olmakla eşdeğer” (Casanova, 2016, s. 56,59) kabul edilmesi, meseleyi başka bir boyuta taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle dinin dünyadan azalışı ya da yok oluşu, modernleşmenin bir parçası (Köse, 2015, s. 6) olarak görülmektedir. Söz konusu ikilemin<sup>25</sup> dindarlar üzerinde parçalı bir din anlayışının ortaya çıkmasına neden olduğu, yaşamı şekillendirmesi konusunda dini merkezi eksenden ayırdığı (Nasr, 2019, s. 44) ve rasyonel bakış açısını gerekli kıldığı düşünülür. Aydınlanma ile

<sup>25</sup> “Geleneksel- modern, seküler-dindar” ikilemleri.

birlikte dünyanın kutsiyetini kaybetmesinin çevre sorunlarının ortaya çıkmasında tetikleyici rol oynadığına yönelik kanaat; görüşme yapılan bir akademisyenin ifadelerinde yer almaktadır.

Sekülerleşme kavramının anlamlarından birisi de ‘dünyanın büyüünün bozulması’dır. Fiziki dünyanın kutsal olma özelliğini kaybetmiş olması, kanaatimce çevre sorunlarının kaynağındaki en önemli etkidir. ‘Akan bir nehirde bile suyu israf etmeyiniz’ düsturu doğaya kutsiyet atfetmenin en güzel örneklerinden biridir. Bu yalnızca İslam özelinde değil diğer dinler için de geçerlidir. Ancak dünyanın kutsiyetini kaybetmesi tıpkı bir kadının masum bir kadın olmaktan çıkıp, ahlaki açıdan kötü bir kadınmış gibi muamele görmesiyle tasvir edilebilir. Yasaldır diye her şeyi yapıyoruz. Dolayısıyla en belirgin problem, dünyanın aslında Allah’ın bize emanet olduğu, tıpkı Kızılderili atasözündeki gibi ‘Atalarımızdan miras değil çocuklarımızdan ödünç aldığımız bir dünya’ mantığını yitirdik. (Akademisyen 6)

Bu aktarımda vurgulandığı üzere, sekülerleşme süreci ile dünyanın kutsiyetini yitirışı, emanet bilincinin yok oluşuna neden olmuştur. Bu sayede insanoğlu, doğal kaynaklardan istifade ederken rasyonel ve pragmatik bir yaklaşım sergilemeye başlamış ve neticede süreç içerisinde çevre sorunları baş göstermiştir. Bu açıklama ile birlikte, rasyonelleşme ile çevre sorunları arasındaki ilinti ortaya çıkmaktadır. Kavram olarak rasyonelleşme, “geleneksel fikir ve inançların yerini, metodolojik yöntemler aracılığıyla biçimsel araç ve amaç düşüncesinin aldığı uzun vadeli toplumsal süreç” (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 40) olarak tanımlanmaktadır. Rasyonelleşme kuramı, sosyal yaşam içerisinde statik (durağan) olmayan, dinamik bir süreci ifade etmekte olup ilk olarak Max Weber’in çalışmalarında ön plana çıkmıştır. Kökeni 17. Yüzyıla dayandığı bilinen rasyonelleşme ile tanrılardan soyutlanma (büyü bozumu) süreci, Weber’e göre modernliğin belirgin özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 40,41).

Weber’in deyiimiyle söz konusu “tanrılardan soyutlanma” (Fursteth & Repstad, 2006, s. 35) meselesinin tarihsel sürecini kavrayabilmek için 19. Yüzyılın Fransız düşünürü Auguste Comte tarafından formüle edilen üç hâl yasası ve inşa ettiği “insanlık dini”<sup>26</sup> kurgusunu hatırlamak gerekir. Comte, insanlık tarihinin ilk evresinde tanrıların ve kutsal şeylerin (büyüler, doğaüstü güçler vs.) önemli rollere sahip olduğu “teolojik” evreden bahseder. Ardından gelen ve geçici bir süreci oluşturan “metafizik” evre ve

<sup>26</sup> Detaylı bilgi için bkz. Ataman, K. (2001). “*Religion of Humanity Revisited*” Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

Kalelioğlu, U. (2019) “*Auguste Comte’ un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanunu’ nun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri*” Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi.

nihayet son kertede kutsalların ve dinlerin yerini bilimin aldığı “pozitivist” evrenin varlığından bahseder (Comte, 2015, s. 178; Fursteth & Repstad, 2006, s. 84). Zikredilen teolojik, metafizik ve pozitivist süreçler insanoğlunun zaman içerisinde yaşadığı zihinsel değişimi ifade eder. Bu değişim süreci neticesinde çevresel açıdan yalnızca algıda farklılaşma yaşanmamış, aynı zamanda yaşadığı ortamı kendine uygun hale getirme çabası insanoğlunun fiziki olarak çevresini yeniden şekillendirmesini sağlamıştır. Neticede hem maddi hem de manevi açılardan yaşanan bu değişimin çevre ile doğrudan bir ilişkisi olduğu gözlemlenebilir niteliktedir.

Comte’ un oluşturmaya çalıştığı tanrı ve doğaüstü inançlardan bağımsız “insanlık dini” teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlandığı (Ataman, 2001 , s. 205) kabul edilir. Fakat sosyoloji kavramını ilk defa ortaya atan Comte’ un meşhur “öngörebilmek kontrol edebilmektir” (*prevoir pour pouvoir*) (Giddens, 2018, s. 19) sözünün arkasındaki, insan toplumunun doğasını keşfederek ortaya çıkarmaya çalıştığı doğa olayları mantığındaki toplumsal olgular anlayışı -bugün her ne kadar Giddens gibi tamamen reddeden düşünürler olsa da- sosyal bilimlerde genel kabul görmeyi başarmıştır. İnsanı ve toplumu doğanın kanunları gibi mekanik bir düzlemde değerlendirmeyi savunan bu iddia, Giddens’a göre (Giddens, 2018, s. 20) insanın eylemlerindeki farklılıkların sürekli yeniden yaratılış halinde olduğunu göz ardı etmekte olup tarihin ve geleceğin analizinde yanılığa kapı aralayacaktır. Söz konusu yanılıgyı, farklı bilim dallarının odak noktaları ve kullandıkları yöntemler vasıtasıyla çevresel konuları ele alırken belirli sınırlar çerçevesinin dışına çıkılmadığı için meselenin özüne inememe, sorunları tüm yönleriyle ele alamama, dolayısıyla sorunlara kalıcı çözümler üretememe şeklinde eleştirel bir yaklaşımla değerlendirebiliriz.

Sosyal bilimlerin araştırma odağında insan yer alırken fen bilimleri doğayı doğrudan konu edinir. Bir başka ifade ile sosyal bilimler çevreyi beşerî yönden araştırma konusu edinirken fen bilimlerinde doğa, insandan bağımsız olarak araştırma konusudur. Söz konusu bu farklılık, çevresel konuları ele alırken insan ve doğanın bir bütün olarak ele alınamayışı nedeniyle yanılığara kapı aralar. Buradaki tartışma; araştırmanın bulgularından hareketle çevrenin kavram itibariyle farklı disiplinlerde muhtelif anlamlara gelmesinin ötesinde, sorunları ele alırken odak noktası ya da metodolojik yaklaşım ne olursa olsun farklı disiplinlerdeki akademisyenlerin algısında

(pratikte birtakım değişiklikler olmakla birlikte) doğanın insan için manevi bir değer taşıdığı ve dolayısıyla insan için somut/fiziksel varlığının ötesinde bir anlam ifade ettiği fikrine sahip olunduğu argümanıdır. Yani çevreye yönelik yaklaşımları değerlendirirken insanın tutumlarını doğa olayları gibi statik bir düzlemde hep aynı sonuçları alabileceğimiz bir bakış açısıyla değerlendirmek yerine insanın psikolojisini ve değişkenlik gösterebilen ruh halini göz önüne alarak değerlendirmek veya değerlendirme yaparken bunu hesaba katmak gereklidir. Bu konuyla ilgili olarak bir akademisyenin gözlemediği, insanın çevresiyle kurduğu ilişkiye o anki ruh halinin nasıl etkilediğini gösteren bir aktarıma yer vermek istiyorum.

İnsanın doğa ile kurduğu ilişkinin, onun kendi ahlakı ile ilişkili olduğunu düşünüyorum. Geçtiğimiz gün, çocuğumu okula bırakmak üzere trafikte aracımınla yol alırken önümüzde bir aracın önce zikzak çizerek ilerlediğini (araç sürerken çocuğuyla ilgilendiği için) sonrasında aracın camından dışarıya çöp attığını ve okulun önüne geldiğinde aracını yolu işgal edecek şekilde park edip araçtan inerek çocuğunu okula götürdüğüne tanık oldum. Bu duruma gerçekten çok kızdım. Şimdi mesela siz eğer çöpü dışarıya atabiliyorsanız, başkasının yolunu ihlal ederek araç da park edebilirsiniz. Genelleme yapmak istemiyorum ama bu durum insanın tüm vücut hareketlerine yansıyor. Bu durum, toplumsal yaşama ayak uyduramamış bir davranış halidir. Elbette hepimizin kamusal alanla yeterince dikkatli olmadığı oluyor. Ama ben ahlaki olarak böyle bir insan olmaya çabaladığım için kendime hatırlatmalar yapmaya çalışıyorum. Çevreye çöp atma konusu kabul edebileceğim bir şey değil. Birinin yere bir şey fırlatması ya da arabadan dışarı bir şeyler atması beni çok sinirlendiren bir durum fakat anlıyorum ki insanlar bunu düşünmüyorlar. Çünkü bizler artık bunları düşünmeyi bırakıp tüketim ve hızlı yaşam sürecine geçtik ve daha çok günü nasıl bitireceğimizin derindeyiz. (Akademisyen 1)

Yukarıdaki aktarımda ifade edildiği üzere bireylerin içinde bulunduğu durum ya da ruh hali, aslında onların çevre ile kurdukları ilişkiyi şekillendiren en önemli unsur olarak görünüyor. Çocuğunu okula bırakmak üzere hareket eden bir ebeveynin çevreye yönelik umarsız davranışları peşi sıra sergilemesi o anki panik halinde gerçekleşen bir olay niteliği taşımaktadır. Fakat bu noktada yine akademisyen hocanın yukarıdaki aktarımda zikrettiği tüketim, hızlı yaşam ve günü nasıl bitirdiğimiz gibi kavramlarla modernleşme süreci arasındaki bağlantıyı analiz etmek gerekiyor.

Modernleşme sürecini Marx'ın üzerinden okursanız, söz konusu sürecin ana belirleyici unsuru kapitalizmdir. Feodalitenin çöküşüyle birlikte üretim küresel pazarda kendine yer bulmuş, böylelikle modern dünya sistemi olan kapitalist ekonomi, dünyayı düzenleyen etkin güç haline gelmiştir. Meseleye Durkheim üzerinden bakarsanız modern toplumun ana karakteri, doğanın endüstriyel amaçlı kullanımını ve insan bazlı üretim faaliyetidir. Yani Durkheim'e göre modern toplumu değiştiren ana

unsur kapitalizm değil endüstriyalizmdir. Giddens ise, modern dünyanın ekolojik felaketlere kapı aralayan ve aynı zamanda insan-çevre ilişkisini yeniden şekillendiren kapitalizm ve endüstriyalizm kavramlarını ayrı ayrı ele almak ve birini diğerinden üstün tutmak yerine, onların birbirinden bağımsız düşünülmemesi gerektiği kanaatindedir. Ona göre bugün, sosyal hayatın karakteristiğini belirleyen ve bu karakteristik yapının hızla değişimine neden olan, diğer yandan insan ihtiyacı için doğal kaynakların kullanımını ve eşi görülmedik bir hızla tüketimini hazırlayan unsurlar; yalnızca kapitalist dünya sistemi ile sınırlı değil fakat aynı zamanda endüstriyel düzenin getirisiidir. Giddens'a göre modern insan yalnızca kapitalist değil, aynı zamanda endüstriyel bir düzende yaşamaktadır (Giddens, 1990, s. 10,11,12).

Dünya sistemleri üzerine çalışmalarıyla bilinen Amerikalı sosyolog Immanuel Wallerstein, doğaya kutsiyete haiz bir varlık olarak emanet bilinciyle yaklaşmak yerine, sermayecilik ve sömürgecilik mantığıyla yola çıkarak var olan her şeyi metalaştırma teşebbüsünün 15. Yüzyılın sonlarında Avrupa'da başladığını, o günden bu yana kendini bilfiil gösterdiğini ve bu sistemin 19. Yüzyılın ikinci yarısında küresel bir boyuta ulaştığını söyler (Wallerstein, 2016, s. 20). Sözü edilen bu yeni "modern dünya sistemi" ona göre, ilk başta kürenin sadece bir bölümünde kendini göstermiş ancak birkaç yüzyıl içerisinde tüm dünyaya entegre olmayı başarmıştır (Wallerstein, 2018, s. 22). Kaynakları belirli bir ölçü ve sınıra sahip olan dünyada, sınırsız sermaye birikimini hedefleyen bu sistemin, evrene bakış açısındaki değişimin ekonomik boyutunu temsil ediyor olmakla birlikte, etkisinin mevcut toplumsal yapıların ötesine ulaştığını öne sürer (Wallerstein, 2018, s. 23). Wallerstein'a göre, bugün kapitalist sistemin mantığına karşı çıkmak ağır bedeller ödemeyi gerektirir (Wallerstein, 2018, s. 24).

Kapitalizmin endüstri ve teknikteki ilerlemelerle<sup>27</sup> ilişkisine odaklanırsak, kâr payını yükseltmek ve üretim maliyetini düşürmek amacıyla teknolojinin her türlü imkanlarından istifade etmek şeklinde çok bilindik bir ilintiyi zikredebiliriz. Kuşkusuz, tarih boyunca insanoğlu yaşamını sürdürüebilmek ve hayatı kolaylaştırmak adına birtakım teknik materyaller (av aletleri, vs.) geliştirmiştir. Ancak günümüz

---

<sup>27</sup> Burada endüstri kavramı, yalnızca endüstriyel devrimle ortaya çıkan buharlı makineler, ağır fabrika materyalleri vs. dar bir anlamda değil de nanoteknolojiden biyokimyaya, rüzgâr türbininden Hidrolik Enerji Santrallerine (HES) geniş bir anlamı ihtiva edecek şekilde kullanılmaktadır.

teknolojisinin geçmiş dönemden farkı, kapitalist sistemin modern çağın her türlü yapısını kucaklayan niteliğine sahip oluşudur (Wallerstain, 2000, s. 159). Başka bir ifadeyle, bugün kapitalizmin eşyanın tamamına olan etkisi sanayi ve teknolojinin üzerinde de kendisini göstermektedir. Bu bakımdan modern dönemde teknolojinin sağladığı ulaşım, iletişim ve haberleşme ağı gibi imkanların yanı sıra çevrenin algılanışında da belirgin farklılıkların ortaya çıktığı düşünülüyor. Konuyla ilgili bir akademisyenin değerlendirmelerine bakıldığında, sömürgeleşme sürecinde teknolojinin iktidar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanıldığı ve bu süreçte çevreye dair ahlaki yönden herhangi bir kaygı duyulmadığı öne sürülmektedir. Dahası benzer durumun günümüz için de geçerli olduğu düşünülüyor.

Teknolojinin her zaman insanlık adına çok iyi bir şey olduğu söylenmiştir. Ben buna kısmi olarak katılıyorum. Ama bilirsiniz, felsefi açıdan her zaman süregelen bir tartışma da var olmuştur ki hatta bu tartışma filmlere de konu olmuştur, teknolojinin insana ne kadar iyiliği ya da ne kadar kötülüğü (insanlığın sonu) olabilir? Bu açıdan baktığımda teknoloji, hızlıca politik ve ekonomik iktidara sahip olmak için kullanıldı. Dünya tarihine bakarsanız sömürgeleştirme sürecinde bütün toplumların kendilerine yer edinme süreci vardı. Ve o zaman hızlı olunması gerekiyordu. O süreçte hiç kimse iyi olanı düşünmedi. Endüstrileşme İngiltere’de başladığında dünyanın en yüksek yoksulluk oranı ortaya çıktı. Bu yüzden insanlar evlerinde ve sokaklarda öldüler. Bu süreç birçok klasik romana da yansımıştır. O süreçte kaygı insanlık değil iktidardır. Bence durum şu anda da farklı değil. Ve bu durumda etik ve ahlaki bir olay söz konusu değil. Ne kadar iyi niyetle yola çıkılsa da amaç belirli bir süre sonrasında başka bir yere kayıyor. Teknoloji konusunda bizler, bir şeyleri Batıdan taklit etmeye çalışırken kendi içimizdeki doğa anlayışını ortaya çıkartmaktan geri durduğumuzu düşünüyorum. Doğaya nasıl baktığımızı ve nasıl bir ilişki içerisinde olduğumuzu anlayamadık. Bu açıdan, mesela Osmanlı Dönemi ve İslam bize yol gösterebilir. (Akademisyen 1)

Bu aktarımda modernleşme sürecinin en önemli argümanlarından biri olan teknik açıdan ilerlemelerin veya doğrudan teknolojinin kendisinin ekonomik ve politik iktidar mücadelesinde kritik bir role sahip olduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu mücadelede insanlığa dair etik ve ahlaki değerlerin önemini yitirdiği ve dolayısıyla bu anlayışın çevre ile kurulan ilişkiyi de değiştirdiği düşünülmektedir. Fiziki çevreye ya da doğaya olan bugünkü bakış açımızın Osmanlı Dönemindeki veya İslam dininin şiarındaki bakış açısıyla farklılaşmasının bu değişimin somut örneği olduğu düşünülüyor.

Modern dönemde ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin sömürgeleşme sürecinde ekonomik ve politik açılardan iktidar olma mücadelesinde başat rol oynadığı argümanını kapitalist ve endüstriyel toplumlardaki gelişmişlik düzeyi ile irdelemek gerektiğini düşünüyorum. Bu noktada, kapitalizm ve endüstrileşmenin modernitenin kurumsal boyutları altında hangisinin diğerini kuşattığına dair tartışmaya girmekten

ziyade<sup>28</sup> gelişmiş (sanayileşmiş) toplumlar ile gelişmekte (sanayileşmekte) olan ya da gelişmemiş (sanayileşmemiş) toplumların oluşturdukları küresel çevre riskine dikkat çekmek gerektiği kanaatindeyim. Gelişmemiş toplumların sahip oldukları ham maddeye rağmen küresel pazarda yer bulamayışları ve dolayısıyla kâr elde edemeyişleri, onları kalkınabilmek adına gelişmiş (sanayileşmiş) toplumların izledikleri yola sevk eder (Giddens, 2018, s. 129). Bu durum, kaynakları sınırlı dünyanın, sınırsız sermaye yarışına kurban edileceği ve çevresel felaketlerin yanı sıra toplumsal bunalımların yaşanacağı sonucunu verir (Ataöv, 2019, s. 22). Neticede gelişmişlik düzeyini artırma çabasının, doğal kaynakların hoyratça kullanımına ve sonunda çevre krizinin ortaya çıkmasına yol açacağı öngörülmektedir. Bu hususla ilgili olarak görüşme yapılan bir akademisyenin değerlendirmelerinde; teknolojinin ve gelişmişliğin ardında bir zihniyet olduğuna ve buna sahip olan herkesi etkisi altına aldığına yönelik bir eleştiri yer almaktadır. Diğer yandan, söz konusu gelişme yarışının modern ve kapitalist bakış açısıyla bezenmiş günümüz dünyasında ayırım yapmaksızın her canlıyı belli ölçüde etkilediği düşünülmektedir.

Bu anlayışın etkisi bence modernleşme ile ilgilidir. Bizler kapitalizmi nötr bir şey zannediyoruz. Hani hep var ya, teknolojiyi alalım, kendi değerlerimizle bütünleştirelim tartışması. Bende hep diyorum ki aldığın teknolojinin doğasına baktın mı? Aldığın teknolojinin arkasındaki felsefesine baktın mı? Aldığın teknolojinin arkasındaki değer sistemine baktın mı? Bunlar nötr şeyler değildir. Değer yüklü şeylerdir. Belirli bir duruşu ve muhatap olma şeklini temsil ediyor; doğayla, insanla, hayvanlarla vs. Bence sorunumuz bu. Aşırı derecede kapitalistleşmiş ve sandığımızdan çok daha modernleşmiş bir durumdayız. Ama bunu fark etmiyoruz. (Akademisyen 3)

Yukarıda zikredilen söz konusu aşırılığın ortaya çıkardığı en önemli argümanlardan biri, yine modern toplum yapısıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek olduğumuz risk kuramıdır. Risk kavramı sosyolojik bağlamıyla, “endüstri toplumlarındaki insanların modernliğin zarar verici yönleri üzerine düşünmeye başladıkları sosyal koşulları” (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 115) ifade eder. Modern dönemde ortaya çıkan söz konusu risk koşulları modern öncesi döneme göre birtakım farklılıklara sahiptir. Modern öncesi dönemde yaşanan deprem, fırtına, kuraklık, kıtlık vs. doğal afetler dışı dünyanın öngörülemez nitelikteki faaliyetleriydi. Doğal olarak korkutucu ve insan kontrolünün dışında gerçekleşiyorlardı. Bugün ise tüm bu doğal hadiseler ek olarak küresel ısınma, iklim değişikliği ya da nükleer silah gibi insan eliyle üretilen

<sup>28</sup> Detaylı bilgi için bkz. Giddens, A. (1990) “*The Consequences of Modernity*” s.55, Stanford, CA, Stanford University Press.

teknolojinin çıktıkları olan “imal edilmiş risklerle” karşı karşıyayız (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 126). Toplumsal risk teorileri, çevre sorunlarının artmasıyla paralel olarak her geçen gün daha çok önem kazanmaya devam etmektedir. Endüstrileşmenin modern dönemdeki küresel boyutlarından biri de nükleer savaş riskine kapı araladığı fikridir. Modern öncesi dönem için böyle bir risk söz konusu değilken günümüz toplumlarının yüzleşmek zorunda olduğu bu durum için (Giddens, 1990, s. 124) teknolojinin modern bilim anlayışı ile olan bağı ve modern bilimin her şeyi maddeye indirgeyen maneviyattan yoksun seküler doğasını (Nasr, 2019, s. 26) gözler önüne serdiği söylenir. Esasında bu mesele, süreçsel gelişen muhtemel ekolojik felaketlerin yanı sıra insan eliyle yaşanabilecek bölgesel ya da küresel ani yıkımlara da örnek teşkil etmektedir.

Günümüz modern toplumlarının karşı karşıya olduğu riskler elbette sadece bunlarla sınırlı değildir.<sup>29</sup> Ancak nükleer savaş tehlikesi örneğinin burada özellikle zikredilmesinin nedeni, modern dönemdeki bilim anlayışı ve teknolojik üretimlerin insanın sahip olduğu dünya görüşü ve değer yargılarıyla olan ilişkisini açığa çıkarmak içindir. Bu araştırmanın temelini oluşturan argüman; bireylerin ve toplumların sahip oldukları değerlerin en genel anlamda çevre ile kurulan ilişkiyi belirleyen temel faktör niteliği taşıdığı varsayımdır. Bu nedenle insan-çevre ilişkisini ve çevre sorunlarını yalnızca çevrebilimsel bir yaklaşımla doğal ve fiziksel sınırlar çerçevesinde incelemenin, meselenin arka planındaki düşünsel boyutu kavrama ve problemlere kalıcı çözümler üretme açısından yetersiz kalacağı iddiası (Özdemir, Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız, Felsefi ve Ahlaki Bir İnceleme, 2020, s. 11,12), bugün pek çok düşünürün zikrettiği bir argüman haline gelmiştir. Bu konuyla ilgili olarak yürütülen mülakatlarda elde edilen verilere bakıldığında; modernite, sekülerleşme, kapitalizm ve pozitivist bakış açısı gibi kavramsal olarak ele alınan tüm bu argümanları özetleyecek nitelikte bir değerlendirmeyi aktarmak istiyorum.

Modernitenin kültürel ayağında pozitivizm ve sekülerizm var. Politik ayağında ulus-devlet var. Ekonomik ayağında ise kapitalizm var. Bunları birbirinden ayrı asla düşünemeyiz. Ne zaman ki görebildiğim, dokunabildiğim, işitebildiğim dışında varlık yoktur diyorsun (ki bu pozitivizmin ana bakışıdır), o zaman evrende Tanrı'yı kaybediyorsun. Hani Kur'an'da ifade edildiği gibi 'bakmıyor musunuz, kavramıyor musunuz, akıl etmiyor musunuz, gözlemiyor musunuz' diye bizlere defalarca söylenmiş olan bu işaretlerle meseleye Allah'ın varlığı kavrayarak bakmamız gerekirken biz onları 'bana verilmiş ve benim çıkarlarım için öldürülebilir(?)' diyerek soyunu kuruturcasına hayvanları avlıyoruz. (Akademisyen 3)

<sup>29</sup> Bkz. Beck, U. (2011). “Risk Toplumu”. (Çev. K. Özdoğan ve B. Doğan), İstanbul: İthaki Yayınları.

Kendini her şeyin merkezine koyan ve çıkarları uğruna tabiatı, canlı ve cansız varlıkların tamamını fütursuzca sömüren bu zihniyetin, evreni ve gelecek nesilleri tehlikeye attığı, yukarıdaki aktarımda vurgulanan en önemli argümandır. Şüphesiz bu durum, insanın kendisini Tanrı'dan soyutlaması neticesinde gerçekleşmektedir. Modern anlamda çevre terimlerinin İslami perspektiften düşünülmesinin ilk temsilcisi olan Seyyid Hüseyin Nasr'a göre (C. Foltz, 2007, s. 34) mevcut çevre krizinin baş sorumlusu, bilim ve teknoloji uygulamaları dahil olmak üzere genel olarak dünya üzerindeki sosyal ve ekonomik konuların gündemini belirleyen Batıdır (Nasr, 2007, s. 105,106). Bu noktada, söz konusu tehlikenin fark edilmesinin ardından son dönemde ortaya çıkan çözüm önerisi niteliğindeki *sürdürülebilir kalkınma* yaklaşımı zikredilmelidir. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik olarak kalkınmasının sağlanmasını ve aynı zamanda doğal çevrenin uzun vadeli korunmasını, sürdürülebilir olmasını hedefleyen bu yaklaşım, "kendi ihtiyaçlarını karşılamak için gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan bugünkü nesillerin ihtiyacını karşılayan kalkınma" (Giddens & W.Sutton, 2014, s. 122) şeklinde tanımlanır. Akademisyenlerin yaklaşımları açısından bakıldığında, konuyla ilgili özellikle dünyanın yeniden kutsiyet kazanması fikri yani bireylerin doğayı ve çevreyi Tanrı tarafından yaratıldığı gerekçesiyle saygıya layık olarak görmesi ve bu düşünceden hareketle üretim ve tüketim ilişkilerinin dengeli bir düzeyde sürdürülmesi şeklinde bir bakış açısına sahip oldukları bulgusuna ulaşılmıştır.

Buraya kadar, çevre kavramı ve çevresel konularla ilintili olduğu varsayılan bazı kavramlardan bahsedildi. Sonuç olarak yapılan değerlendirmeler, meselenin yeterince anlaşılabilmesi için özellikle son iki yüz yıllık sürecin iyi analiz edilmesi gerektiğine işaret eder. Doğa ve çevre kavramlarının kullanımları, ifade ettikleri anlamın tarihsel süreçteki değişimi ve sözü edilen diğer kavramların bugünkü anlamda kullanımları uzak bir geçmişe sahip değildir. Bu nedenle modernite, rasyonelleşme, sekülerleşme, endüstrileşme, sürdürülebilir kalkınma, risk veya kapitalizm gibi kavramların son elli yıllık süreçte ciddi bir mesele haline gelen çevresel sorunlarla yakın ilişki içerisinde olması, gerçekliği yadsınamaz bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

Sonuç olarak; sekülerleşme, rasyonelleşme, modernite ve endüstriyel faaliyetlerin çevre sorunlarıyla ilintili olduğunu vurgulanmalıdır. Elde edilen bulgular neticesinde modern zihniyetle birlikte, çevre sorunlarının herhangi bir çözüme ulaşamayacağı ve

dünyanın yeniden kutsiyete kavuşması gerektiğine yönelik pek çok argüman olduğu ifade edilmelidir. Konuyla ilgili olarak yukarıdaki aktarımlarda vurgulanan “kaybolan emanet bilincini yeniden kazanma, Osmanlı Döneminden ve İslam dininin çevre konusundaki yaklaşımlarından istifade etme ya da teknoloji ve benzeri yeniliklere kendi değerlerimiz üzerinden bakma” gibi tavsiyeler, akademisyenler tarafından dünyaya yeniden kutsiyetle bakmak gerektiğine işaret eden nitelikteki argümanlar olarak değerlendirilmelidir.



## BÖLÜM III

### FARKLI TOPLUMSAL YAPILARDA ÇEVRE

Bu bölümde, akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle devlet, halk ve sivil toplum örgütleri açısından çevre, çevre ve din ilişkisi, akademide ve eğitimde çevre konularına dair değerlendirmeler yer almaktadır. Çevrenin nasıl algılandığı ve çevre sorunlarına yönelik nasıl bir tutum sergilendiği ile alakalı devletlerin yürüttüğü politikalar, sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri ve söz konusu çalışmaların ne ölçüde halka hitap ettiğine dair akademisyenlerin görüşleri irdelenmektedir. Konuyla ilgili olarak kapitalist dünya sistemi içerisinde, devletlerin çevreye yönelik yürüttüğü politikaların ekonomik kaygılar nedeniyle samimiyetten yoksun olduğu ve bununla birlikte; mevcut sivil toplum örgütlerinin yürüttüğü faaliyetlerin ideolojik birtakım hedefler barındırdığı gerekçesiyle halkın tamamına hitap edemediği şeklindeki argümanlar sorgulanmaktadır. Dini ve ahlaki açıdan çevre konusuyla ilgili; çevrenin algılanışı ve dini değerler arasındaki ilinti ile çevre sorunlarıyla mücadele etme açısından inancın ve manevi değerlerin önemine dair argümanlar sorgulanmaktadır. Akademide ve eğitimde çevre konusuna dair; gerek üniversitelerin yürüttüğü yeşil-kampüs uygulamalarında ve gerekse de eğitimin içerisinde çevreye yeterli düzeyde önem verilip verilmediğine yönelik sorgulanmalar yer almaktadır.

#### 3.1. Devlet, Halk ve STK'lar Açısından Çevre

Günümüzde devletlerin çevresel konulardan soyutlanması ya da sorunlara duyarsız kalması gibi bir durum söz konusu olamaz. Kaldı ki bugün, *siyasal ekoloji* ya da *siyasal çevrebilim* olarak isimlendirilen “doğal ve insan elinden çıkmış çevreye ilişkin tüm sorunların iktidar savaşında başarı elde etmek amacıyla siyasallaştırılması” (Keleş, 2016, s. 303) sürecini inceleyen bir bilim dalı bulunmaktadır. Halkın gösterdiği ilgi düzeyine bağlı olarak çevresel konularla ilgili meselelerin siyasi bir etken olarak kullanılması 1970’li yılların ilk yarısında başlamış, akabinde çevre koruma ve

geliştirmeyi hedefleyen siyasi partilerin kurulması ile çevresel konuların devlet politikası haline getirilmesi süreci gerçekleşmiştir. Ülkemizde 1980'lerin ikinci yarısında yeşil partiler kurulmuştur (Keleş, 2016, s. 303,304). Diğer yandan, çevresel konulara yönelik sadece devletlerin tek başına çalışması ya da sorunlarla mücadele etmesi yeterli olamayacağı için meseleye halk ve sivil toplum örgütleri dahil olmaktadır (Giddens, 2013, s. 177). Bu bölümde, devlet, halk ve sivil toplum kuruluşlarında (STK) çevreye yönelik yaklaşımların akademisyenlerin nezdinde nasıl algılandığı ve değerlendirildiği sorgulanmaktadır.

Kuşkusuz çevre sorunlarının siyasi bir boyutunun olması gerekir. Nitekim sorunları yalnızca çözümlenmelerden ibaret bırakmak ve olumsuz sonuçlar üzerinde yakınmak yerine toplumsal siyasi hedeflerle bütünleşik çevresel kararlara varmak, yani aktivist bir yol izlemek her açıdan önemlidir. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, çevre sorunlarının çözümüne ilişkin zikredilen “ortak geleceğimiz” (our common future) başlığından hareketle, sorunları evrensel bir boyutta ele alıp çevre tahribatına yol açan küresel sömürü ağlarının sorumluluğunun gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelere yüklenerek söz konusu ülkelerin yeniden sömürülmesine izin verilmemelidir. Yani çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olan gelişmiş kapitalist ülkelerin ve uyguladıkları emperyalist stratejilerinin -sorunların evrensel boyutta ele alınmasıyla beraber- yol açtıkları yıkımın göz ardı edilmesinin ve faturanın iktisadi sorunlarla yüzleşen gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülkelere kesilmesinin önüne geçilmelidir (Keskinok, 2016, s. 291). Doğal kaynakları zaten yeterince sömürmüş ve bu şekilde iktisadi refaha erişmiş olan gelişmiş ülkelerin, bugün kendi tüketim düzeylerini gözden geçirmeksizin çevre sorunlarına yönelik evrensel politikalar geliştirme girişimleri, gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerin kalkınma çabalarını baltalamaktan başka işe yaramayacak ideolojik bir hamle olarak değerlendirilmektedir (Keskinok, 2016, s. 293). Bu yaklaşımdan hareketle, çevre sorunlarının politik boyutunun oldukça çetrefilli ve şaibeli olduğu sonucuna ulaşılabılır. Konuyla ilgili görüşme yapılan bir akademisyenin değerlendirmelerine odaklanalım.

Dünya öyle korkunç bir döngüye girmiş durumda ki gelişmiş ülkeler sahip oldukları tüm kaynaklarını sonuna kadar kullandığı için, bizim gibi gelişmekte olan ülkeler de geri kalmamak ve ayakta durabilmek adına elinde bulunan kaynaklarının tamamını bir şekilde kullanmak zorunda hissediyorlar. Zira siz kendi ham maddenizi ve kaynaklarınızı kullanmazsanız, sizin yerinize başkalarının gelip bu kaynakları çıkaracak ve istifade edecek olması da ne yazık ki

mevcut sistemin bir gerçeği. Bu kaosun içerisinde insanın buna ne kadar dayanabileceği konusu ise ayrı bir mesele... (Akademisyen 5)

Yukarıdaki değerlendirmede de vurgulandığı üzere gerek devletler gerekse de sivil toplum örgütleri açısından çevre konusu girift bir yapıya sahiptir. Çevre sorunları ile mücadele etmeye yönelik uygulanan devlet politikalarının ve bu konuda yürütülen sivil toplum faaliyetlerinin samimiyeti konusunda akademisyenlerin nezdinde genel bir endişe olduğunu vurgulamak gerekiyor. Çevre konusunda devletlerin yeterli derecede meseleye eğilmedikleri ve hatta küresel ısınma gibi olası çevresel felaketlerin ciddiye alınmadığı düşünülüyor. Fakat çevresel konulara yönelik söz konusu bu samimiyetsizlik Türkiye'ye ya da genel olarak devletlere özgü bir sorun olarak değerlendirilmemektedir. Sivil toplum örgütleri açısından değerlendirildiğinde çevrenin ne yazık ki gündemdeki mevcut siyasi gerilimlerin bir parçası olarak görüldüğü öne sürülüyor. Bununla birlikte; akademisyenlerin nezdinde, gelişmiş ülkelerden az gelişmiş ülkelere doğru gidildikçe çevre sorunlarına yönelik halk nezdinde ilginin ekonomik nedenler dolayısıyla azaldığı ve azalacağı yönünde bir kanaat söz konusudur. Konuyla ilgili, görüşme yapılan bir akademisyenin kanaatlerine odaklanalım.

Devletin ve devletlerin çevreye birincil derecede önem verdiklerini düşünmüyorum. Bu sorun yalnızca Türkiye'ye özgü değil, dünya genelinde durum bu şekilde işliyor. Kapitalizm varlıkla, tabiatla ve insanla kurduğu bütün ilişkiyi pratik çıkarlar üzerinden organize eder. Dolayısıyla onun rasyonalitesini belirleyen şey pratik çıkar ilişkisidir. Sivil topluma gelince, sivil toplumun her anlamda zayıf kaldığını düşünüyorum. Bizde bir sivil toplum var mı? O bile tartışılabilir. Var olan sivil toplumun büyük bir kısmı da üzülerek ifade edeyim, Türkiye'deki iktidar ilişkilerindeki gerilimlerin tarafları olarak konuşlandıkları için gündeme getirdikleri her şey muhataplarının zihinlerinde söz konusu siyasi gerilimin bir parçası olarak algılanıyor. Doğru bir şey söylemiş olsa bile bunun makro seviyede başka bir çıkar ilişkisinin parçası olabileceğine dair kaygı, insanlarla kurumlar arasında ciddi mesafeler oluşturuyor. (Akademisyen 2)

Buradan hareketle birincil önceliğin gerçek anlamda çevre olmadığı endişesinin ne yazık ki çevre konusunda samimiyetle yürütülen çalışmalara da gölge düşüreceği söylenebilir. Bu durum, dolaylı olarak çevreye duyulan ilginin zayıflamasına ve birtakım gündelik çıkarlar uğruna çevre bilincinin terk edilmesine neden olacaktır. Çevreye yönelik farkındalığın yeterli düzeyde olmaması, ağırlıklı olarak ekonomik sebeplere dayandırılrsa da bireylerin sahip olduğu varlık tasavvuru ve bakış açısıyla da ilişkilendirilir. İlgili aktarıma odaklanalım.

İnsanlara gelince, bizlerin varlık tasavvuru ve pratik ihtiyaçlarımızı karşılama sürecinde çevreyle ilgili farkındalığımız zayıf. Oysa burası Müslüman bir ülke ve Müslümanların bu

sorunlara ilişkin mutlaka somut projeksiyonlarının olması lazım. Ama ben kendimi de dahil ederek söylüyorum, dünyanın gidişatına dair ciddi ilgileri olan bir insan olarak kendim de dahil olmak üzere çevre konusunda ciddi bir çabamızın, farkındalığımızın, okumamızın ve emeğimizin olmadığını itiraf etmem gerekiyor. Şehir yapılanmasıyla ilgilendiğim için, bir ölçüde çevre konusuyla da ilgiliyim. Ama politik, iktisadi, mimari sorunlarla ilgilendiğim kadar -burada mimariyi bir ölçüde çevre sorunlarıyla irtibatlandırabiliriz- çevreyle ilgili olmadığını itiraf etmem lazım. Dolayısıyla bireysel düzlemde farkındalığın zayıflığı, sivil toplum dediğimiz yapının politik ilişkilerinin makro seviyedeki hesaplaşmaların tarafları durumunda olmalarından kaynaklanan mesafe ve devletlerin zaten başka sorunları ve ihtiyaçları önemsemesi gibi nedenlerden ötürü, çevreye yönelik en azından bizim yaşadığımız zeminde ciddi bir farkındalık konusu olmadığını söyleyebilirim. (Akademisyen 2)

Bu noktada, ülkemizin özellikle Müslüman bir ülke olduğunun vurgulanması üzerinde durmak gerekiyor. Zira insanın varlık tasavvurunu ve dünya görüşünü büyük ölçüde belirleyen inanç meselesinin, çevre konusunda da kayıtsız olmadığı bu aktarımda yapılan vurgudan hareketle çıkarsanabilir. Müslümanların çevresel konularda daha aktif rol oynaması ve mevcut kuruluşların ötesinde bir yaklaşım sergilemesi gerektiği yönünde yaygın bir kanaat söz konusudur. Ancak ne yazık ki yukarıda da ifade edildiği üzere Müslümanlar açısından meseleye odaklanıldığında çevre konusunda yeterli düzeyde bir hassasiyetin ve farkındalığın olmadığı düşünülüyor. Diğer yandan, İslam'ın öngördüğü çevre anlayışı ve vizyonu doğrultusunda bir sivil toplum örgütünün varlığından söz edilememesi, eleştirilen bir diğer husustur. Konuyla ilgili aktarıma odaklanalım.

Müslümanların bu konudaki karnesi çok parlak değil. Şu anda ne yazık ki çevreci Müslüman sivil toplum kuruluşu hasreti çekiyoruz. Maalesef bugün böyle bir kuruluş mevcut değil. Ayrıca bu konuda mevcut çalışan sivil toplum kuruluşları da konuya ne yazık ki uzak kalmaktalar. Şu günlerde geri dönüşümle ilgili bir adım atıldı ancak bu adım da yetersiz "cılız" bir adım oldu. Çöp toplama, fidan ekimi gibi şeylerin çok daha güçlendirilmesi gerekiyor. Hali hazırda olmasına rağmen yeterli görünmüyor. Bu açıdan ben özellikle İslami kesimin bu konuyu ele alması gerektiğini düşünüyorum. (Akademisyen 7)

Bu noktada dikkat edilmesi gereken bir başka argüman, ülkemizin ve bazısı hariç diğer birçok Müslüman ülkelerin mevcut gelişmişlik seviyeleridir. Gelişmekte olan ülkelerde devletin ve vatandaşların yaşadığı iktisadi kaygı nedeniyle, çevre konusunun lüks bir mesele olarak görüldüğü kanaatini burada yeniden hatırlamak gerekiyor. Elbette Müslüman ülkelerin hepsi için böyle bir genelleme yapmak tutarlı olamaz. Zira ekonomik refahı oldukça yüksek olan Müslüman ülkeler de vardır. Fakat yine de İslam dinindeki emanet anlayışından hareketle günümüz Müslüman ülkelerinde, gelişmişlik düzeyi yüksek ya da düşük olsun çevreye dair beklenen düzeyde bir hassasiyetin olmadığı kanaati söz konusudur. Benzer şekilde, görüşme yapılan bir akademisyenin ülkemizde çevre sorunlarıyla ilgili yürütülen çalışmaların bazı kimseler tarafından lüks

meseler olarak kabul edildiğine tanık olduğu belirtilmelidir.<sup>30</sup> Doktorasını Amerika Birleşik Devletleri'nde tamamlamış bir akademisyenin çevresel duyarlılıkla ilgili, ülkedeki gözlemlerine odaklanıldığında, her ne kadar devletin yürüttüğü her politikada çevreye yönelik samimi manada bir hassasiyetten söz edilemese de ABD'de yaşayan neredeyse her vatandaşın çevre konusunda hassas bir yapıya sahip olduğu düşünülüyor. İlgili aktarıma bakalım.

Amerika'da devlet değil ama halk bilinçliydi. Sınıf gözetmeksizin kiminle karşılaşsam çevre ile ilgili bir bilinç gördüm. Doğaya yönelik herkesin bir saygısı olduğunu söyleyebilirim. Diğer yandan Amerika'da oturmuş bir üretim ve tüketim sistemi var. İnsanlar yanlış bir şey gördüklerinde birbirlerini uyarıyorlar. Çevreye karşı herkes nezaket içerisinde ve doğa çok iyi korunuyor. Sizin gözünüzde ne kadar değersiz görünse bile çok iyi bir şekilde korunuyor. Nereye basıp basmayacağınız, çöpünüzü nereye koyacağınızla ilgili kuralların çiğnendiği bir durum olmuyor. Zaten çok fazla doğal ortamı, dağı, tepesi, şelaleleri, nehirleri bulunan bir yer Amerika. Ayrıca orada birçok yerin doğal olarak kaldığını da söylemem gerekiyor. Ben devletin halk ile çevre konusunda zıtlaştığı bir durum görmedim. (Akademisyen 4)

Bu aktarımdan hareketle, Amerika'daki vatandaşların çevre konusunda oldukça bilinçli hareket ettiği sonucuna ulaşılabılır. Hiç şüphesiz bu durum gerek oradaki oturmuş sistemle gerekse de ekonomik refahla ilintilidir. Ancak halk nezdinde oluşan çevre bilincinin sivil toplum kuruluşlarının etkisiyle de gelişebileceği göz ardı edilmemelidir. Zira baktığımızda ülkemiz de dahil olmak üzere Müslüman ülkelerdeki çevreci sivil toplum hareketlerinin eksikliği ya da var olanların meselere yönelik samimiyetsizliğinin çevreye dair ortak bir toplumsal bilinç oluşmasının önünde engel teşkil ettiği düşünülüyor. Özellikle bugün, mevcut yönetim sisteminin tıpkı ekonomideki arz-talep ilişkisi gibi işlediğini ve toplumsal bir söylem ya da direniş söz konusu olmadan siyasi ya da hukuksal bir faaliyetin kendiliğinden gerçekleşmediğini göz önüne alırsak çevre konusuyla ilgili yasal düzenlemelerin yetersizliği, çevreci sivil toplum faaliyetlerinin eksikliğinden kaynaklanır. Yasal eksikliğin olduğu bir ortamda dini ve ahlaki değerlerin çevreye yönelik bireysel düzeyde bilinç oluşturmaya yetse bile her hâlükârda söz konusu bu değerlerin, ortak toplumsal duyarlılık sağlama açısından faydalı olacak hukuksal yaptırımların gölgesinde kalacağı öngörülmektedir. Ayrıca çevre konusunun toplumun her kesimini ilgilendiren bir yanı olmasına rağmen yalnızca ideolojik birtakım hedeflerin kurbanı haline gelmesinin, bu konunun halk nezdinde benimsenmesinin önüne geçtiği düşünülüyor. İlgili aktarıma odaklanalım.

<sup>30</sup> Bkz. 4.2. Akademisyenlerin Tanık Oldukları Çevresel Değişimler, s. 99

Konuya halk nezdinde baktığımızda bireysel bilinçlenme kendisini ancak sivil toplum gibi örgütlerde ifade ettiğinde daha kümülatif bir etkiye varıyor. Elbette bireysel bilinç önemli, elbette herkes kendi kapısının önünü süpürürse birtakım güzellikler ortaya çıkabilir. Ama bunda da bir kere o kültürün oluşması lazım. Ancak birkaç kişiyi sembolik olarak bayraklaştırarak olabilecek bir şey değil bu. Hatta bu durum tam tersine çevre hareketini marjinalleştiriyor. Bunun böyle kişiler nezdinde sembolleşmemesi için mücadele edilmesi lazım. Bu konunun daha çok herkesi ilgilendiren bir mesele olduğunu ortaya çıkarmak lazım. Çevre konusundaki duyarlılık LGBT hakları konusundaki duyarlılık kadar ciddiye alınmıyor bu dünyada. Bu çok ilginç ve çapraşık geliyor bana. Örgütlerde yapısal bir sorun var. Çevreci ya da LGBT türündeki sivil toplum örgütlerinin neden çok iyi anlaştıklarını anlayabiliyorum. Tencere kapak misali bir anlaşma var aralarında. Çünkü ortak bir dünya görüşü var. Ortak bir politik vizyon var. Ancak sorun şu ki bütün toplumu ilgilendiren bir konuyu ideolojik bir renge bürüdüğün zaman aslında o işi toplumsal olmaktan çıkarıyor ve uzaklaştırıyorsun. Ve bayraktarlığımı yaptığım işe en büyük zararı sen veriyorsun. Bu işin böyle ideoloji, din vs. adına katiben yapılmaması lazım. Yani şöyle, Allah'ın yarattığı insanlar var. Bu insanlar bir çevre içinde yaşıyorlar. Bu çevrede belli kısımlar sürekli tahrip oluyor. Bunu düzeltip fitrata uygun hale getirmek lazım. Fıtrati, onun yaradılıştaki orijinal haline en yakın halidir. Dolayısıyla en az müdahale edilmiş halini nasıl koruyabiliriz şeklinde ortak bir şemsiye geliştirmek lazım. Bunu da ideolojik angajman ile yapmamak lazım. Meselenin toplumsallaşabilmesinin yolu da bu. Çevre hareketlerinin en ciddi sıkıntısı sürekli sol ile afiliye olmaları. Yani sanki sadece solcular çevre konusunda duyarlı ve dünyanın geri kalanının umurunda değilmiş gibi bir algı var. Konuyu tekeline almaları veya siyasi dinamizmini bu konuyla irtibatlandırıp buradan bir çıkış yolu elde etmek arzusuyla o alanı domine etmeleri, bence çevre sorunları konusundaki farkındalığın tabana yayılmasının önüne geçen hususlardan biridir. (Akademisyen 10)

Çevresel konularla ilgili olsun ya da olmasın sivil toplum kuruluşlarının yüzleştiği en önemli problem, mevcut siyasi yapılaşmaların içerisinde taraf olma durumudur. Bir tarafın benimsendiği ve öteki tarafın dışlandığı fikirlerle inşa edilmiş bir halk hareketinin çevre ile ilgili evrensel değerlere sahip olması muhtemel olsa bile inandırıcılığı ya da halkın her kesimini kapsayan ortak toplumsal bir bilinç etrafında toplanmasının mümkün olmayacağı dile getirilir. Konuyla ilgili olarak elde edilen bulgulara bakıldığında, akademisyenlerin nezdinde toplumu tam anlamıyla kucaklamaktan yoksun olması bakımından Greenpeace örneğinin verildiği söyleyebiliriz. Ayrıca, bu hususla ilgili olarak devletlerin yürüttüğü politikalara odaklanıldığında, benzer şekilde ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda mevcut sorunları görmezden gelmeleri ya da tüm dünyanın kabul ettiği bir gerçeği göz ardı etmeleri gibi bir durumun varlığından söz edilmektedir. Bu konuya dair ABD eski başkanı Donald Trump'ın küresel ısınmaya yönelik yaklaşımları örnek gösterilmektedir. İlgili aktarıma odaklanalım.

Greenpeace gibi çevreci oluşumlar hakkında bir kısmının yalnızca ideolojik hareketler olduğu ve bir kısmının çevreye verdikleri önem dolayısıyla kurulmuş olduğu iddia ediliyor. Her halükârda biz onların çevreci faaliyetler olduğunu düşünmeliyiz. Ancak bunların sayısı oldukça az ve etki alanları sınırlıdır. Önemli olan burada devletlerin kendi menfaatlerini dikkate almaksızın ortak hareket edebilme becerisini ve kararlılığını göstermeleri gerekmektedir. Donald Trump'ın küresel ısınmaya inanmadığını söyleyerek, iklimle ilgili anlaşmalardan çekilmesi ve diğer yandan sadece siyasetçiler değil, önemli mevkiilerdeki bilim insanlarının da benzer bir yaklaşım içerisinde olmaları durumun vahametini gözler önüne

sermektedir. Burada çevreye yönelik faaliyetler ses getirebiliyor ve etkileri olabiliyor. Fakat bu etkilerin inandırıcı olabilmesi için bu kuruluşların ideolojilerin pençesinden kurtulması gerekmektedir. Nitekim kendi gibi düşünmeyen insanları etkileme gücü bu yaklaşımla ne yazık ki mümkün olmuyor. Ayrıca bana sorarsanız devletlerin çevreye sorunlarına yönelik ortak hareket etmeleri gerekmektedir. Mesela Hindistan ya da Amerika sera gazları konusunda çevreye en fazla zarar veren ülkelerdendir. Çevreye en fazla zarar veren ülkeler gelişmiş ülkelerdir. Ve çevreyi en fazla kirletenler de yine gelişmiş ülkelerdir. Türkiye'ye bakarsanız durum bu ülkelere göre oldukça iyidir. (Akademisyen 6)

İdeolojik fikirlerin ya da siyasi baskıların kıskancında kalmış bir toplumsal hareketin çevresel sorunlarla mücadele etme konusunda halkın her kesiminin desteğini alması elbette beklenemez. Hal böyle olunca, çevre ile ilgili insani değerlerin tamamını içerisine alan, her türlü politik ve iktisadi etkilerden bağımsız, özgür ve evrensel nitelikte bir adım atma durumu doğal olarak zorlaşır. Amerika gibi üst düzey gelişmiş ekonomiye sahip bir ülkenin devlet başkanının basit ekonomik çıkarlar uğruna iklim değişikliği gibi kritik bir konuda kendi ülkesinin devleti tarafından hazırlanan rapora inanmaması, küresel düzeyde ortak hareket edememe meselesinin somutlaşmış örneğini bizlere sunmaktadır. İstisnasız her ülkenin dahil olduğu evrensel bir çevre hareketi yürütmek bir kenara, siyasi ve ekonomik çıkarlar uğruna iç politikada devletlerin elde ettiği bilimsel verilerle örtüşen tutarlı kararların alınmadığına yönelik eleştiriler söz konusudur. Bu hususa işaret eden bir başka aktarıma odaklanalım.

Küresel ısınma gibi bir tehlikeyi Amerika reddediyor. Bu durum ancak kendini kandırmak olabilir. Bunun nedeni ekonomiye zarar gelmemesi düşüncesidir. Küresel ısınma bu tehlikenin en önemli ayağı fakat tek ayağı değil. Küresel ısınma tarımı zorlaştıracak ve kuraklıklar gelecek. Bunlar çevre ve insan için çok büyük bir felaket yaratacaktır. Ekosistem ciddi manada bir değişime girecek ve bizim bu konuda bilinçli olup önlem almamız gerekiyor. Ben burada devletlerin durumu çok ciddiye aldığını düşünmüyorum. Nüfus olayı, özellikle tüm dünya yakında Çin gibi nüfus planlamasına gidecek. Kısacası kaynakları ve insan sayısını kontrol altında tutmak gerekiyor. (Akademisyen 7)

İklim değişikliği ile birlikte kalkınma hedefleri ve nüfusun birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan bu görüş, esasen 30 yıllık bir geçmişe sahiptir. İklim değişikliğinin etkisini azaltmak adına Amerikalı politikacı Al Gore “hiçbir hedef, küresel çevreyi iyileştirme konusunda insan nüfusunu dengelemekten daha iyi değildir”<sup>31</sup> ifadeleriyle nüfusu dengelemenin önemine, 1994’te yapılan Kahire Nüfus ve Kalkınma Konferansı’ndan 2 yıl önce dikkat çekmiştir (Hulme, 2016, s. 283). 1970’li yıllarda Barry Commoner ve Paul Ehrlich tarafından geliştirilen IPAT<sup>32</sup>

<sup>31</sup> *No goal is more crucial to healing the global environment than stabilizing human population.* (Gore, 1992)

<sup>32</sup> *Impact (Etki) = Population (Nüfus) x Affluence (Zenginlik) x Technology (Teknoloji)* (Hulme, 2016, s. 283)

formülüne göre insanın çevre üzerindeki etkileri nüfusun, servetin ve teknolojinin sonuçları olarak görülür. Bu nedenle iklim üzerindeki etkiyi azaltmanın yolunun ancak nüfusu kontrol altında tutmak, serveti sınırlandırmak ve teknolojiyi zararsız hale getirebilmekle mümkün olabileceği öngörülür (Hulme, 2016, s. 283).

IPAT formülü olarak öne sürülen bu yaklaşım, sürekli artan dünya nüfusu göz önüne alındığında elbette önemlidir. Ancak iklim değişikliği ile nüfus arasında doğrudan bağlantı kurup nüfus artışıyla mücadele ederek çevresel sorunların önüne geçmeye çalışmak bazılarının göre birçok açıdan uygun değildir. Muhafazakârlar ve liberallerin çeşitli nedenlerden ötürü doğum kontrolüne ve kürtaja karşı oldukları biliniyor. Diğer yandan, nüfus politikalarına odaklanmanın haksız kazanç ve üst tabakanın aşırı tüketimi gibi sorunların temel nedenlerinden uzaklaştırdığına yönelik eleştiriler de mevcuttur. Somut bir örnek olarak Çin'in uyguladığı demografik rejimin pek çok dini, kültürel ve politik anlayışlarla örtüşmediği dile getirilir (Hulme, 2016, s. 284,285). Neticede çevresel sorunlarla mücadele etme konusunda nüfusu kontrol altında tutma ve kaynakları sürdürülebilir hale getirmeye yönelik faaliyetlerin faydaları yadsınamaz niteliktedir. Ancak ortaya çıkan inanç ve değer krizini görmezden gelmek toplumda daha büyük sorunlara neden olabileceği için yürütülecek her türlü çalışmanın toplumsal inanç ve değerlerle uyumlu olması gerektiği de göz ardı edilmemelidir.

Artan nüfus meselesinin yanı sıra doğal kaynakların tüketimine odaklanıldığında durum, ülkelerin sahip oldukları ekonomik seviyelere göre değişiklik arz etmektedir. Azgelişmiş ekonomik düzeydeki ülkeler için büyüme uğruna mevcut kaynakların kullanımından vazgeçmek ve alternatif sürdürülebilir kaynaklara başvurmak ya da büyümeyi bir kenara bırakarak durağan bir politika izlemek gibi bir durumdan söz etmek mümkün görünmemektedir (Aruoba, 2016, s. 408). Gelişmiş ülkelere yetişebilmek adına gelişmekte olan ya da azgelişmiş ülkelerin ekonomik büyümeden vazgeçmesini beklemek zaten başlı başına sorunlu bir anlayış olarak değerlendirilir. Ancak konu, gelişmiş ülkelerin gezegenin kaynaklarını kullanımına geldiğinde, sahip olunan gelişmişliğe ya da ekonomik yeterliğe rağmen çevreye duyarlı bir politika yürütmek ya da pahalı fakat sürdürülebilir olan kaynaklara geçiş yapmak hedeflenen politikalar arasında yer alsaydı yeterli ölçüde yürütülemez. Yukarıdaki aktarımlarda da yer yer vurgulandığı üzere doğal kaynakların sömürülmesi konusunda Amerika Birleşik Devletleri'nin yürüttüğü faaliyetler ve bu faaliyetlere yönelik algılar iç açıcı

bir niteliğe sahip değildir. ABD ve diğer ülkelerin çevresel konularla ilgili faaliyetlerine yönelik bir başka aktarıma odaklanalım.

Güney Amerika'da bazı ülkeler kaynaklarını kullandırmaya yönelik geri adımlar atabiliyorlar. Fakat böyle bir durumda Amerika gelip ülkenizde darbe yapıyor. Yani bu kaynakları çıkartmama gibi bir lüksünüz yok diyebilirim. Hakikaten bugün ekolojik bir şekilde yaşamak lüks bir hal almış durumdadır. Bu lükse mesela İsveç sahip olabiliyor, çünkü onun diğer ülkeleri korkutmaya yetecek silahı var. İngiltere ise salatalıkların teker teker vakumlu plastiklere sarıldığı bir ülkedir. Avrupa ve Amerika şu anda dursa Türkiye'nin onlara kıyasla herhalde bir elli senelik çöp üretme hakkı vardır diye düşünüyorum. Her şeyden öte kanaatimce İstanbul, Londra'dan çok daha temiz bir şehirdir. Londra'da sokaklarda yiyeceklerin atıldığını görünce bu kanaate vardığımı söyleyebilirim. Diğer yandan, kimyasal madde yayılması olayıyla ilgili mesela New York ya da Londra'da yaşayan kimselerin bugün bilimsel konferanslara gelince karbon yayılımını bahane ederek konferanslara katılmamaları bana oldukça gülünç geliyor. Zira ben onların şimdiye kadar çevreye yönelik işledikleri günahlarının onlara yeteceği kanaatindeyim. Bende çevreyi onların kirlettiği kadar kirletiyim, bende söz konusu programlara katılmaktan vazgeçerim o zaman. (Akademisyen 5)

Gelişmişlik seviyesi ile doğal kaynakları sömürme arasındaki paralellik bu aktarımda odaklanılması gereken en önemli husustur. Öyle ki mevcut ekonomik seviyenin doğal kaynakların kullanımıyla elde edildiği ve neticede gelişmişlik düzeyinin ülkelerin tabii kaynaklardan ne ölçüde istifade ettikleriyle ilintili olduğu bir sistem içerisinde yer alıyoruz. Uzun bir süredir dünya kaynaklarını işleyen, maddeye ya da enerjiye dönüştüren ve bunların dolaşımını düzenleyen gelişmiş ülkeler, bugüne dek yürüttükleri ekonomik faaliyetler neticesinde sadece refahın ve zenginliğin değil aynı zamanda çevresel kirlenmenin de öncülüğünü yapmaktadırlar (Hamamcı, 2016, s. 448). 1900'lü yıllardan itibaren endüstrinin yaygınlaşması ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan kirliliğe yönelik bir genelleme yapıldığında "gelişmiş ülkelerin neden olduğu endüstriyel kirlilik, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma hedefleri doğrultusunda yürüttükleri faaliyetlerin çevre ile uyumsuzluğu sonucunda oluşan kirlilik ve gelişmiş ülkelerin kirletici endüstri ve teknolojilerini azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere satması sonucunda yaşanan kirlilik" (Hamamcı, 2016, s. 448) şeklinde üç kategoride özetlendiği söylenebilir.

Yukarıdaki aktarımda da vurgulandığı üzere, bu noktada ortaya eşitsiz bir kirlilik dağılımı çıkmaktadır. Ve sonuçta çevresel kirliliğin oluşmasına neden olan başat etken, enerji ve doğal kaynakların yönetimini elinde tutan gelişmiş ülkelerdir. Ancak sorunlar evrensel bir nitelik taşımakta olup tüm dünyayı kuşatmaktadır. Bugün, uluslararası platformda 1972 Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı ile çevrenin korunması ve geliştirilmesine yönelik devletler arasında iş birliği sağlayan ilk önemli

adım atılmış (Hamamcı, 2016, s. 450), ardından 1992 Rio Konferansı ve 2002 Johannesburg'da "Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi" gerçekleştirilmiştir. Üç konferansı geride bırakan uluslararası topluluğun, 1970'ten bu yana çevre konusunda önemli adımlar atmış olmakla birlikte; sorunların çözüme kavuşturulması açısından yapılması gerekenle gerçekleşen arasındaki olumsuzlukları gideremediği, bu nedenle elinde bulunan çevreye müdahale araçlarının etkinliğini yeniden sorgulaması gerektiği öne sürülmektedir (Hamamcı, 2016, s. 459). Bununla birlikte, gelişmiş Kuzey ülkelerinin sürekli kalkınma, azgelişmişlikle savaşıma, zenginliğin dengesiz dağılımı ile mücadele, doğal kaynakların korunması, çevresel bozulmanın önüne geçilmesi ve sağlıklı nüfus politikaları yürütebilmek adına en kısa sürede gerekli önlemler alınmasına yönelik kapsamlı bir çevre anlayışı geliştirmekle yükümlü olması bekleniyor (Hamamcı, 2016, s. 459).

Sonuç olarak, akademisyenler açısından devlet, halk ve sivil toplum örgütleri tarafından çevreye yönelik yürütülen faaliyetlere bakıldığında, artan sorunlarla birlikte yapılan her çalışmanın kıymete değer görüldüğü ve bireysel ya da kurumsal olarak gösterilen her çabanın çevresel sorunlarla mücadele etme açısından önem arz ettiğine yönelik bir kanaat olduğunu ifade edebiliriz. Devletler açısından uygulanan politikalarda bir yandan ekonomi ve ekoloji çıkmazının yaşandığını fakat her geçen gün artan çevre sorunlarının görmezden gelinemeyecek ölçüde olduğunu ve bu nedenle, özellikle son yıllarda dünya genelinde yaşanan yangın, deprem, sel gibi felaketlerin artmasıyla iklim değişikliği konusunun sürekli gündemde kaldığını belirtmek gerekiyor. Bu konuyla ilgili olarak atılan adımlara baktığımızda, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) 21. Taraflar Konferansı'nda kabul edilen Paris Anlaşması ile 2020 sonrası iklim değişikliği rejiminin çerçevesinin oluşturulduğu (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021) biliniyor. Söz konusu anlaşma, iklim değişikliği tehlikesine karşı küresel sosyo/ekonomik dayanıklılığın güçlendirilmesini ve uzun dönemde küresel sıcaklık artışını endüstriyelleşme öncesi döneme kıyasen 2°C'nin olabildiğince altında tutulmasını hedeflemektedir. Bu doğrultuda fosil yakıt (petrol, kömür) kullanımının günden güne azaltılarak yenilenebilir enerjiye geçiş yapılması beklenmekte olup iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine maruz kalan ülkelerin uyum ve direnç kabiliyetlerinin artırılmasına yönelik sera gazı emisyon azaltılması amacıyla, gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelere başlayarak gelişmekte olan ülkelere finansman,

teknoloji transferi ve kapasite geliştirme imkanları sağlamaları öngörülmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021). İklim değişikliği meselesi ile ilgili ülkemizde 29 Ekim 2021 tarihli ve 31643 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 85 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın isminin Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olarak değiştirilmesi, konuyla ilgili artan önemi yansıtan kıymetli bir adım olarak değerlendirilebilir.

### **3.2. Dini ve Ahlaki Açılardan Çevre**

Araştırmanın bu bölümünde, akademisyenlerin insan-doğa ilişkisine yönelik din ve dünya görüşlerinin etkileri ile çevresel sorunlarla mücadele etme konusunda dini ve ahlaki yaklaşımların işlevsel yönü hakkındaki görüşleri incelenmektedir. Bu bölüm içerisinde çevrenin nasıl algılandığı ve çevreye yönelik nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiği konusunda dinlerin rolü ile inançlar ve beşerî ideolojiler etkisinde geliştirilen çevreye yönelik ahlaki yaklaşımlar iki ayrı alt başlık altında ele alınmaktadır. Ancak şunu ifade etmek gerekiyor ki bu bölümde, akademisyenlerin çevre ve din ilişkisine yönelik görüşleri sosyolojik bir perspektiften ele alınmaktadır. Dinlerin çevreye yönelik buyrukları dini kaynaklar üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Yani dinlerin çevreye yönelik olumlu ya da olumsuz bir tutum içerisinde olduğuna dair dini kaynaklar üzerinden bir inceleme gerçekleştirilmemektedir. Elbette her dinin, insanın çevresiyle nasıl bir ilişki kuracağına yönelik doğrudan veya dolaylı bir söylemle ifade ettiği yönlendirici bir argümanı vardır. Fakat bu konu, mevcut araştırmanın sınırlarını aşacağı için burada ele alınmamaktadır. Bundan ziyade, araştırmanın evrenini oluşturan akademisyenlerin çevre ve din ilişkisine yönelik görüşleri sosyolojik bir yaklaşımla incelenmektedir.

#### **3.2.1. Çevre ve Din İlişkisi**

Bireylerin sahip olduğu inançların çevreye yönelik sergiledikleri tutumlarla nasıl bir ilişki içerisinde olduğu dair yürütülen araştırmalarda ilk olarak üzerinde durulması ve açıklanması gereken mesele, dinin nasıl tanımlandığı olmalıdır. Nitekim dinin nasıl tanımlandığı, onun nasıl algılandığını, ölçüsünün ve sınırlarının ne olduğunu belirler. Daha açık bir ifade ile neyin din ya da dinle ilintili olup olmadığını belirleyen unsur, yapılan din tanımıyla ortaya çıkar. Bu sebeple genellikle dinlerle ilgili yürütülen

bilimsel araştırmalarda öncelikle dinin ne olduğu konusu tartışılmış ve belirli bir din tanımı yapma ya da var olan bir din tanımını kabul etme gereksinimi duyulmuştur.

Din tanımı denildiğinde klasik dönemden itibaren günümüze dek kullanılagelen birçok din tanımından bahsedilebilir. Üzerinde belirli bir anlaşma sağlanamamakla birlikte; din tanımına yönelik iki farklı kategoriden söz edilebilir ki bunlardan biri özsel (substantial) ve diğer işlevsel (functional) din tanımıdır (Fursteth & Repstad, 2006, s. 16,17; Taş, 2016, s. 37,38). Bu tanımlar kısaca ifade edilirse; özsel tanımlar dinin ne olduğuna odaklanırken işlevsel tanımlar dinin ne yaptığı konusu üzerinde durur (Fursteth & Repstad, 2006, s. 16). Elbette yapılan her din tanımının bu kategorilerden yalnızca birinde yer alması gibi bir durum söz konusu olamaz. Örnek verilecek olursa R. Otto'ya ait olan ve aynı zamanda en çok bilinen ve kabul gören din tanımı “din kutsalın tecrübesidir” ifadesi özsel tanım kapsamında değerlendirilirken (Taş, 2016, s. 39) T. Parsons'a ait “din hayatı anlamlandırmaya ilişkin meselelere verilen cevaplar” şeklindeki tanım dinin nasıl bir faaliyet yürüttüğüne odaklanması bakımından işlevsel tanım (Taş, 2016, s. 41) olarak değerlendirilmektedir. E. Durkheim tarafından yapılan din tanımına bakıldığında ise din “kutsal şeylerle ilişkili inanç ve uygulamalar bütünü olup onları kabul eden kimseleri kilise adlı manevi bir cemaat halinde birleştiren toplumsal bir fenomen”<sup>33</sup> (Durkheim, 2012, s. 47) olarak ifade edilir. Her ne kadar Durkheim, yaptığı din tanımında dinin işlevsel yönüne dikkat çekiyor olsa da onun inanç boyutunu görmezden gelmeyerek aslında özsel ve işlevsel tanımı bir araya getirdiği düşünülür (Fursteth & Repstad, 2006, s. 18).

Dinlerin nasıl tanımlandığı yürütölen araştırmanın anlaşılabilirliğine ciddi ölçüde bir katkı sağlayacağı gibi aynı zamanda araştırmacının hangi konuya ne şekilde odaklandığına yönelik temel bir fikir de sağlar. Böylelikle din üzerine yapılan araştırmalarda dinin hangi yönüne vurgu yapıldığı ve neyin din olarak kabul edildiği belirgin bir hal alır. Neticede din tanımı yapmak, neyin dine ait olup olmadığını belirler. Bu sayede dindarlık düzeyini ölçmeye yönelik temel bir yapıdan bahsetme olasılığı doğar. Tıpkı din tanımında olduğu gibi dindarlık düzeyini ölçme konusunda da bugüne dek net bir uzlaş sağlanamamış olsa da Charles Glock ve Rodney Stark tarafından geliştirilen ve

---

<sup>33</sup> *A religion is a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say, things set apart and forbidden—beliefs and practices which unite into one single moral community called a Church, all those who adhere to them.* (Metnin orijinal hali)

din sosyolojisi literatüründe yaygın olarak bilinen, dini yaşayışın gözlemlenebilir beş farklı boyutundan söz edilmektedir. İnanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki şeklinde sıralanan bu beş farklı boyut (Akyüz & Çapçioğlu, 2016, s. 49) bireylerin davranışlarını şekillendirmede dinin ne ölçüde etkili olduğunu tespit etmeyi sağlar. Özellikle bu kategoride zikredilen etki boyutu, insanın Tanrı ile ilişkisinden ziyade toplumla ve çevresiyle kurduğu ilişkiye vurgu yapması açısından dikkate değerdir. Bu noktada dinin, insanın çevresiyle kurduğu ilişkiyi belirlemede etken bir rol oynadığı fakat söz konusu etkinin günümüz modern bakış açısı ile gözlemlenemediğine dair bir akademisyenin görüşlerine odaklanalım.

Çevre ve din sanki insanların kafasında bağımsızmış gibi anlaşılıyor. Bu kesinlikle modernleşmeden kaynaklanıyor. Çünkü modernleşme kafamızda kompartımanlaşmayı getirdi. Yani ekonomiyi ekonomik koşullara göre, siyaseti siyasi koşullara göre dini de dini koşullara göre düşün. Ekonomiyi din ile yorumlamaya kalkma diyorlar ya. İşte kompartımanlaşma bu. Kalkınmak için gereğini yapıyorum dediğin zaman orada bütün sistemiyle birlikte kapitalizm geliyor. Bu mesele topyekûn bir sistem, aşırı üretim aşırı tüketim vs. problemlerinin hepsi bir bütün olarak düşünülmeli ve sorgulanmalıdır. (Akademisyen 3)

Dinin insanlara bir zihniyet ve bakış açısı kazandırması, bireylerin çevre algısına ve dolayısıyla çevresiyle kurduğu ilişkiye etki eder. Söz konusu etkinin, bireylerin sahip oldukları din ve dünya görüşü ekseninde çevreyle kurulan ilişkiyi şekillendiren temel unsur olduğu düşünülür (Özdemir, Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız, Felsefi ve Ahlaki Bir İnceleme, 2020, s. 11). Bu açıdan gerek bireysel ve gerekse de toplumsal düzeyde genel olarak çevre algısının gelişmesinde din, yadsınamaz nitelikte bir önem arz eder. Akademisyenlerin de toplumu meydana getiren bireyler olduklarını düşündüğümüzde, sahip oldukları çevre algılarının mevcut inanç ve sosyokültürel ortamın etkisinde geliştiğini göz ardı etmemek gerekir.

Akademisyenlerin çevre ve din ilişkisine yönelik yaklaşımlarına geldiğimizde, temelde aynı fikri barındıran iki farklı boyuttan söz edilebilir. İlk olarak, çevre algısının oluşmasında dinin bireysel ve toplumsal düzeyde doğrudan bir etkisi olduğu görüşü, genel kanaate karşılık gelir. Dini, en basit ifade ile “yaşam tarzı” olarak nitelendiren ve maddi-manevi her türlü ilişkiyi düzenleyen bir kurum olarak gören her birey, hayatı ve çevreyi anlamlandırmada dinin yadsınamaz rolünü kabul etmektedir. Bu görüş, akademisyenlerin çevre algısı ve din ilişkisine yönelik genel kabul gören yaklaşımın birinci boyutunu oluşturur. İkinci boyuta bakıldığında ise, çevre algısının dinden bağımsız bir hal üzere olduğu görüşüdür. Bunun nedeni, insanların günlük

yaşamdaki eylemlerini düzenlemede dinin etkisinin azaldığı ya da dini buyrukların göz ardı edildiği veya yanlış anlaşıldığı ve uygulandığı düşüncesidir. Yani aslında dinin çevre algısından bağımsız bir hal alması durumu söz konusu değildir. Fakat modern dünyada bireylerin eylemlerini yönlendirmede dinin etkisinin azalması dolayısıyla, çevreyle kurulan ilişki de dinden bağımsızlaşmaktadır. İlk bölümde bahsedilen sekülerleşme ile çevre algısı ve din arasındaki ilişki bu temele dayanmaktadır. Çevre ve din ilişkisine yönelik her iki görüşü de mülakat verileri eşliğinde değerlendirecek olursak; ilk olarak dinin nasıl tanımlandığı ve çevre ile kurulan ilişkiyi belirlemede nasıl bir etkisi olduğu düşüncesine odaklanmak gerekir.

Din en net tanımıyla hayat tarzıdır. Din denilen şey soyut ve kurgusal bir şey değildir. Bizim hayat tarzımız ne ise dinimiz de odur. Ne yazık ki bugün bizler defolu Müslümanlarız. Bunu bugün şehrimize baktığımızda anlayabiliriz. Şehre kuş bakışı bir bakışla baktığımızda gördüğümüz karmaşa esasında bizlerin zihinsel karmaşamızın tezahürüdür. Elbette burada tek tek insanlardan bahsetmiyorum. Kast ettiğim ortalama akıl ve kurumlardır. Dolayısıyla din elbette ki bizlerin tüm hayat serüvenini etkilediği gibi çevreyle ilişkimizi de etkiler. Benim kanaatim bir dini en temelde üç şeyde görebiliriz. Bunlar bizatihi insanın kişiliği, aile yapısı ve şehirlerdir. Bir şehre baktığımızda o yerin din ve varlık tasavvurunun ete kemiğe bürünmüş en konsantre halini görebilirsiniz. Yani bireysel düzlemde şahsiyetimiz, kurumsal düzlemde mikro ölçekte ailemiz ve makro ölçekte de bizim şehir hayatımız, esasında medeniyeti temsil eden en yetkin temsil alanlarıdır. Dolayısıyla din bizatihi bizim kişiliğimizi, ailemizi ve şehirlerimizi şekillendiren unsurdur. Bu durum, ideolojilerimiz için de geçerlidir. (Akademisyen 2)

Dinin yalnızca inanç unsurlarından ibaret olarak kalamayacağını ve hem bireysel yaşamda hem de toplumsal hayatın içerisinde birtakım tezahürlerinin olacağını vurgulayan bu aktarım; dinin çevreye mikro ölçekten makro ölçeğe doğru etki eden bir yapısı olduğuna ve bireylerin kişiliklerinden şehir yapılarını şekillendirmeye kadar geniş ölçekli bir nüfuzaya sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Elbette dinlerin sadece inanç boyutundan ibaret olarak kalması ve teorinin ötesine geçmemesi beklenemez. Sosyal yaşamı şekillendirmesi bakımından dinin ve kültürün çevreye pratikte bazı etkilerinin olduğu ve bu etkilerin zihniyet, aidiyet duygusu, mimari yapılar gibi içerisinde birtakım farklılıkları barındırmasına yönelik Doğu ve Batı medeniyetlerinin mukayesesi örnek olarak zikredilebilir. Bu açıdan bakıldığında, dinin çevreye etkisi kaçınılmaz bir durum olarak görülse de çevreye nasıl ve ne ölçüde etki ettiği aynı zamanda inançların sahip oldukları doktrinlere göre söz konusu etkinin boyutları belli ölçüde farklılıklar arz edecektir.

Kanaatimce insanların sahip oldukları dini inançları ile çevre doğrudan bir ilişki içerisindedir. Genel olarak söylüyorum din, insanda çevreye, diğer canlılara ve insanlara ilişkin duyarlılık,

ahlak ve sorumluluk veriyor. Burada İslam özelinde konuşacak olursam, İslam dini açısından bakıldığında insanda tamamen çevre bilinci oluşturan bir inanç var. Tamamen Allah'ın emaneti ve bize sorumluluk olarak verilmiş bir şeye iyi bakma, onun düzenini anlama ve kavrama ve kendimizi de ona göre yaşam sürmeye alıştırma ilkesine dayanıyor diye düşünüyorum ben. Ama biz onu anlayıp, ona göre yaşayacağımıza, onlara hâkim olmaya, denetlemeye ve beğenmeyip yeniden şekillendirmeye kalkıştık. Evde tüyleri dökülmesin diye tüysüz kedi yapmak gibi. (Akademisyen 3)

İnancın çevre algısını etkilemedeki rolüne vurgu yapan bu aktarım da bir önceki ile aynı kanaati taşımaktadır. En genelde dinlerin çevreye duyarlılık ve sorumluluk kazandırdığına odaklanıldığı söylenebilir. Fakat dikkati çeken bir başka husus her iki aktarımda da vurgulandığı üzere çevreye yönelik tutumların dinin buyruklarıyla çelişen yanı olduğudur. Yani çevre algısı da dinlerin bireyler üzerindeki etkileri ve dine verilen önem ölçüsünde şekillenmektedir. Birinci aktarımdaki “defolu Müslümanlar” ifadesi ile ikinci aktarımdaki “ona hâkim olmaya, denetlemeye ve beğenmeyip yeniden şekillendirmeye” ifadeleri, yaratıcının insanoğluna sunduğu evrene ve içindekilere emanet bilinciyle bakılmadığını, sorumluluk almaktan kaçıldığını, dolayısıyla da çevreyle kurulan ilişkide insanların davranışlarının dinden kopuk bir hal aldığını gösteriyor. Bir başka aktarıma bakarsak:

İnsanların dini inançları ile çevreye olan duyarlılıkları arasında bir paralellik görmedim. Keşke olsa... Çünkü bütün dinler insana, hayvana ve doğaya karşı iyi ve güzeli öğütüyorlar. Her ne kadar Uzak Doğu dinlerini bilmiyorum olsam da kendi dinim İslam'dan pay biçerek Müslüman insanın yediği, içtiği, attığı şeyi, kapısının önünü ya da komşusunun evinin penceresini kapatmaması gerektiğini düşünmesi gerekiyor. Bizim bu anlayışımızı yitireli çok oldu. Artık hayatımıza bu değerler hükmetmiyor ve farklı önceliklerimiz var. Bu da elbette insanın dünyaya bakışındaki değişimle gerçekleşti. Bu değişim modernleşme ve sanayileşme ile birlikte yaşandı. Bugün kendini en dindar insanım diye nitelendiren bir kimsenin bile birkaç pratikten öteye geçmeyen bir din anlayışı var. Ve biz bazı şeyleri meşrulaştırmayı öğrendik. Dinin ne emrettiğinden öte bizim gibi dindarlara yönelik bazı farklılaştırmalar var. Her şey bir kılıf bulunuyor. (Akademisyen 4)

Çevre algısı, çevre duyarlılığı ve din ilişkisine yönelik yapılan bu analiz ve görüşler sadece yukarıdaki aktarımla sınırlı değildir. Yani aslında dinlerin toplumsal yaşamdaki öneminin azalmasına ve dolayısıyla çevreyi algılamada Tanrı-merkezli anlayıştan insan-merkezli bir anlayışa geçildiğine işaret eden bu yaklaşım, katılımcıların ve günümüzün genel kanaatini oluşturmaktadır. Her ne kadar Sekülerleşme kavramı farklı anlamlarda kullanılıyor olsa da<sup>34</sup> yukarıdaki aktarımda vurgulandığı üzere

<sup>34</sup> Sosyolog Larry Shiner'a göre Sekülerleşme kavramı ampirik araştırmalarda 6 farklı anlamda kullanılır. Dini sembollerin prestijini ve önemini yitirmesi, dini vaatlerin modern sosyal vaatlere dönüşümü, toplumun dinden bağımsızlaşması/çözülmesi, dini inanç ve kurumların yerini dini olmayan fikir ve kurumların alması, dünyanın kutsallığını yitirmesi, geleneksel değer ve eylemlerin yerini pragmatik ve rasyonelliğin alması. Bkz. (Shiner, 1967) (Fursteth & Repstad, 2006, s. 83)

modern dönemde sanayileşme ve beraberinde gelen seri üretim ve tüketim alışkanlıklarıyla birlikte yaşam tarzları, zihniyet ve gündelik alışkanlıkların geçmişe kıyasla büyük bir değişim geçirdiği; bu nedenle “dini vaatlerin modern sosyal vaatlere dönüştüğü” (Shiner, 1967) şeklinde bir sekülerleşme tanımı ortaya çıkmıştır. Değişimi kabul eden herkes için dindarlık ve din algısının da modern öncesi döneme kıyasla modern dönemde değiştiği düşünülür. Modern dönemde dindarlık, çevre algısı ve iktisadi ilişkilere vurgu yapan bir başka aktarımda; şehir mimarisi ve gökdelenler üzerinden çevre ve din ilişkisi değerlendiriliyor.

Maalesef sahip olduğumuz parçalı din anlayışı, çevreyle olan ilişkimizde de iktisadi ilişkilerimizde de olumsuz etkisini göstermektedir. Nasıl ki bir Müslüman bugün, iktisadi ilişkilerinde kaba hatlarıyla söyleyecek olursak faiz alıp vermeyi ticari kazancının bir esası saymak dışında (bu durumu sorun olarak görebiliyor) işçinin ücretini verirken ya da mülkiyet anlayışında çok temel bir soruna sahipse; benzer şekilde çevreyle olan ilişkisi ile dindarlık biçimini arasında da derinden bir kopukluğa sahiptir. Mesela bugün herkes gökdelenleri eleştiriyor. Peki, evinin arsasına gökdelen dikme ruhsatı verildiğinde ve müteahhit gelip ‘ben burada gökdelen inşa edeceğim ve size de yirmi adet daire vereceğim’ dediğinde ‘hayır’ diyebilecek kaç Müslüman vardır? Ben kendi adıma söylüyorum (iyi insanlarla muhatap olduğumu da düşünerek) hayır diyebilecek on kişinin (babayiğidin) çıkmayacağını tahmin ediyorum. Ben gökdeleni anormal bir şey olarak gören biri olmam hasebiyle beni zenginleştirme imkânı geldiğinde buna itiraz edemiyorsam, açıkçası benim dindarlığım da problem vardır. (Akademisyen 2)

Bu aktarımda esasen, zikredilen gökdelen örneği ile sosyal yaşamdaki ilişkiler ağının dini öğreti ve buyruklardan ziyade iktisadi kaygılardan hareketle şekillendiğine vurgu yapılmaktadır. Benzer bir yaklaşım, “Günümüzde İnsan ve Çevre İlişkisi: İstanbul Örneği” kısmında yapılan aktarımda yer almaktadır.<sup>35</sup> Görülüyor ki çevre ve din ilişkisi üzerine değerlendirme yaparken dinlerin çevreye yönelik yaklaşımları ile bireylerin dindarlık ilişkilerini birbirinden ayrı tutmak gerekiyor. Zira her toplumda dinin ya da dinlerin tezahürleri belli ölçüde farklılıklar arz eder. Coğrafya, zaman, mekân, demografya, muhalefet, rekabet, çatışma, iş birliği, ekonomi, aile, din, siyaset, hukuk, göç gibi etkenler dolayısıyla yaşanan toplumsal değişimler (Okumuş, 2016) ve bu değişimler neticesinde her toplumun kendine özgü değer yargıları ve normlarının gelişimi, bireylerin sosyal hayat içerisindeki objelere yönelik yaklaşımlarında mensup oldukları toplumla birlikte yürüttükleri ortak bazı uygulamalar, toplumsallaşma sürecini (Coştu, 2016) oluşturur. Bu süreçler, dinlerin toplumlar tarafından teorik ve pratikteki algılanışında belirli farklılıklara yol açar. Farklılaşma süreci, her dinin kendi

<sup>35</sup> Bkz. Günümüzde İnsan ve Çevre İlişkisi “İstanbul Örneği” s. 86

müntesiplerini diğer dinlere mensup kimselerden ayırmak maksadıyla teorik ve pratik uygulamalardaki değişimlerle gerçekleşirken bu sürecin en önemli farklılaşma türünü “dünyanın dini açıdan algılanışı” şeklinde tanımlanan mezhep farklılıklarını oluşturduğu (Polat, 2016) kabul edilir. Gerek kurumsal düzeyde dinler arasındaki farklılıklar ve gerekse de her dinin kendi özelindeki mezhepsel farklılıklar, inancın toplumdan topluma farklı şekillerde idrak edilmesine ve uygulanmasına neden olur. Bu noktada, ortaya çıkan inanç ve uygulamalardaki farklılıklar, çevrenin algılanışında da söz konusu etkenlerden hareketle bireysel ve toplumsal düzeyde farklılaşmaya kapı aralar. Neticede dinin emrettikleri ile toplumsal uygulamalar arasında farklılıklar oluşur.

Normal şartlar altında bütün kadim dinler ve etik felsefeler çevreyi önemserler. Çevrenin unsurlarına önem verirler. Mesela, hayvan sevgisi bütün dinlerde yer etmiştir. Bu oran değişebilir, bazı dinler kutsiyet atfedebilir ama genel itibarıyla bir sevgi ve önem vardır. Burada asıl mesele dinlerin değil dindarların tutumudur. Çünkü dinlerin tutumunda bence çevreye oldukça olumlu bir yaklaşım söz konusudur. Zaten çevreyi sevmek demek, insanı sevmek demektir. Çünkü siz çevreyi seviyorsanız insanı seviyorsunuz demektir. Bu anlamda insanın hayatına kutsallık atfeden bütün geleneksel İbrahimi dinler, İslam’da dahil olmak üzere çevreye kutsallık veya önem atfetmektedir. Dolayısıyla problem dinlerde değil dindarlıktadır. Farklı kültürlerin dindarları bu meselenin yani çevrenin öneminin ciddiyetine varamıyorlar. Çevrenin önemini anlamak için din bilmek yetmez, biraz çevreye ve dünyada bakmak gerekiyor. Müslümanlar bu nedenle bazı eksikliklere sahip. Mesela küresel ısınma diye bir mevzuya yeterli önem verilmiyor. Çünkü dünyada ne olduğunun farkında değililer. Dolayısıyla dindarların dünyadan kopukluğu (gettolaşması) söz konusudur. Özellikle burada bazı dindar kesimleri kast ediyorum. Bu yüzden dindarlar çevre sorunlarına yeterli refleksi gösteremiyorlar. (Akademisyen 7)

Dinlerin çevreyi değersizleştirdiğine yönelik iddianın aksini ortaya koyan bu yaklaşım, dinlerin çevreye önem atfettiğini ancak dinin mensupları tarafından uygulama sahasına geçildiğinde sorunların baş gösterdiği öne sürmektedir. Gerçekten de bireylerin davranışlarında dini olanla olmayanı tam olarak ayırt edebilmek yani başka bir ifade ile dindarlığı ölçerek bireylerin çevreye yönelik tutumlarında neyin dinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını tespit edebilmek tam anlamıyla mümkün görünmemektedir. Bu konu, kanaatimce başta din psikologları ve din sosyologları olmak üzere, çevre ve din ya da dindarlık ilişkisi üzerine çalışma yapan araştırmacıların karşılaşılabileceği en muhtemel meseledir. Bu konuya dair tıpkı dindarlık düzeyi ölçmede olduğu gibi kesin bir cevap söz konusu olmamakla birlikte, çevreye yönelik tutumların dini inançla ilgili olup olmadığı konusunda net bir ayırımın da söz konusu edilemeyeceği söylenebilir. Yani çevreyle ilişkili bir davranışın dini inançla ya da dindarlıkla ne ölçüde ilişkili olduğu veya ilişkili olup olmadığı hususunda kesin

bir değerlendirme ya da tespit yapılmasının bilimsel açıdan mümkün olamayacağı düşünülür.

Çevreye yönelik yaklaşımımızda ‘ben bunu dini inancımdan ötürü yapıyorum’ diye bir anlayış, bence olamaz. Çünkü din zaten sizin hayatınızı şekillendiren bir unsurdur. Eğer bir şey yapıyorsanız onu içselleştirdiğiniz için yapıyorsunuzdur. Veya orada dini anlayışınızı çok ayırtıramayacaksınız. Sizin dini eğitiminize ek seküler eğitiminize ek gelenek, göreneklerin ve aile terbiyenizin iç içe geçtiği bir anlayış sizin doğaya yaklaşımınızı belirliyor. Bunlar sizi siz yapan şeylerdir zaten. Dolayısıyla bir ağacın dalını kırmıyorsanız veya bir ağacı kesmiyorsanız orada hangi saikle hareket ettiğinizi ayırtıramazsınız bence. Öte yandan, mesela bir hayvana muamele ederken Peygamber efendimizin muamelesini hatırlayabiliyorsunuz. Bu, dini anlayıştan öte sizin zihninizi ne ile beslediğinizle alakalıdır. (Akademisyen 4)

Zihniyetin, bireyin davranışlarında sürdürdüğü değer ve inançların toplamı (Yavuz, 2016, s. 545) olarak tanımlandığı göz önüne alındığında, sahip olunan değer ve inançların toplumdaki ve toplumun unsurlarından bağımsız düşülmesi söz konusu olamaz. Bu açıdan zihniyet, bireyin dünyaya, eşyaya ve hayata dair her türlü faaliyete bakış açısını belirleyen; toplumda yaşanan olay ve olguların, coğrafi, ekonomik, siyasi ve dini pek çok unsurun şekillendirdiği bir argümandır (Yavuz, 2016, s. 545). Dolayısıyla, birçok farklı unsurun etkisinde gelişiyor olması dolayısıyla zihniyetin evrensel bir nitelik taşımadığı kabul edilir (Yavuz, 2016, s. 546). Nihayetinde, bireyin doğduğu andan itibaren çevresiyle kurduğu ilişkiyi şekillendirerek geliştiği varsayıldığında, zihniyetin birbirinden ayırt edilmesi mümkün olmayan farklı değişkenlere sahip olduğu ve çevre ile kurulan ilişkide heterojen bir yapıyı ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu heterojen yapı, çeşitli unsurların etkisi neticesinde çevre algısının farklı kültür, inanç ve gelenekler ya da coğrafyadan coğrafyaya farklılık göstermesinin yanında; aynı toplumda yaşayan, aynı kültüre ve inanca sahip olan bireylerde bile farklı çevre algılarının var olması demektir.

Sonuç olarak, çevre ve din ilişkisine yönelik akademisyenlerin yaklaşımları üç farklı kategoride değerlendirilebilir. Bunlar; dinin çevreyle kurulan ilişkide doğrudan etkili olduğunu öne süren “müspet yaklaşım”, çevre anlayışının dini inançla örtüşmediğini öne süren “menfi yaklaşım” ve hangi davranışın tam olarak dinden kaynaklandığının söylenemeyeceğini ifade eden “şüpheli yaklaşım” şeklinde sınıflandırılabilir. Ancak şunu belirtmek gerekiyor; bireylerin ve toplumun genelinin çevre ile kurduğu ilişkiyi belirleyen tek unsurun din olmadığı fakat dinden bağımsız bir çevre anlayışının da söz konusu olamayacağı düşüncesi katılımcıların genel kanaatine karşılık gelir. Öte

yandan; dinlerin çevreyle kurulan ilişkide olumsuz bir etkisi olmadığı ve bunun aksine sorunların, bireylerin din algısındaki problemlerden ya da dinin bireylerin davranışlarını yönlendirmedeki gücü yani dindarlık ölçüsü ile alakalı nedenlerden kaynaklandığı düşünülür. Yani insanların çevre ile kurdukları ilişkilerdeki olumsuzlukların ve sorunların kaynağında dinin kendisi değil dindarların algısı ve tutumları yer alır. Bu açıdan, yukarıda ifade edilen üç farklı kategori, daha öncede belirtildiği üzere, özünde aynı nedene dayanmaktadır. Söz konusu nedene odaklanıldığında, insanın çevresiyle kurduğu ilişkide coğrafya, zaman, mekân, ekonomik, siyasi, dini vs. farklı etken unsurların yer aldığı ve tüm bunların bir araya gelerek oluşturduğu bakış açısından söz edilir. Zihniyet olarak da nitelendirilebileceğimiz bu bakış açısının kaynağını ne ölçüde dinden aldığı konusu meselenin özünü oluşturmaktadır. Bu noktada, zihniyetin oluşum sürecinde, dinin yegâne etken olmadığı ve farklı faktörlerin de etkili olduğu göz önüne alındığında, çevre ile kurulan ilişkiyi şekillendirmesi bakımından ahlaki ve etik yaklaşımları veya başka bir ifade ile beşerî ideolojileri de değerlendirmek gerekir.

### **3.2.2. Çevreye Ahlaki ve Etik Yaklaşımlar**

Bu bölümde, akademisyenlerin çevreye yönelik geliştirilen felsefi ve ahlaki yaklaşımlara dair görüşleri sorgulanmaktadır. Küresel ölçekte çevre ve din ya da çevreye yönelik geliştirilen ahlaki ve etik yaklaşımlar, geçen on yılda önemli bir ivme kazanmış olup farklı disiplin ve düşünürlerin etkisinde tarihsel, ahlaki, kültürel vs. boyutlarda gelişim göstermiştir (Tucker, 2012, s. 351). Bunlardan bazıları örnek olarak zikredilirse; ilk olarak İsveçli bilim adamı Arne Naess tarafından yapılan *derin ekoloji* ve *sığ ekoloji* ayrımı dikkate değerdir. 1973 yılında yayınladığı “*The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary*” adlı makalesinde, ekolojik düşüncede iki farklı çevreci hareketin olduğunu öne süren Naes, bunlardan birinin daha çok bürokratlar tarafından savunulan nüfus ve kaynak sorunlarıyla ilgili klasik çevrecilik anlayışı olduğunu; diğerinin ise doğaya bağlı, derin ve temel değişimi öneren, o dönemde pek fazla bilinmeyen derin ekoloji hareketi olduğunu savunmuştur (Yaylı & Çelik, 2011, s. 372). Derin ekoloji, modern dönemde insanın maddi yoksulluktan kurtulmak adına doğayı kontrol etme girişiminde bulunmasını ve neticede kendi özünü oluşturan tabiattan kopuşunu (yabancılaşmasını) eleştirerek çözümü gene doğa merkezli bir anlayışa dönüştürmektedir (Çüçen, 2021). Budizm,

Taoizm vb. uzak dođu dini dűşüncesinde karşılığı olan bu mistik dűşünce, insanın doğadan bağımsız olmadığını ve onun bir parçası olduğunu savunmaktadır (Çüçen, 2021).

Derin ekolojiyi, canlıları birbirinden farksız gördüğü ve toplumu tabiatın bir parçası olarak kabul edip “tabiatın içinde eriten çevre-merkezci, insan sevmez” (Bookchin, 2014 , s. 130; Martı, 2018, s. 74) bir anlayışa sahip olduğu gerekçesiyle eleştiren Murray Bookchin, derin ekolojiye derinden karşı çıkan *toplumsal ekoloji* görűřünün öncüsü olmuştur. Ona göre derin ekoloji, kendi deyimiyile “Taoculuk’tan biraz sıva, Budizm’den biraz kireç, Heidegger’den harç ve Spinoza’dan tuğla ödünç alınarak inřa edilen” (Bookchin, 2014 , s. 113) içerisinde birbiriyle tamamen çatışan büyük farklılıkların bir arada bulunduğu tehlikeli olabilecek ölçüde aldatıcı bir fikirdir (Bookchin, 2014 , s. 113,114). Bookchin, derin ekoloji ve benzeri ekolojik hareketlerin insanı ve diğer canlıları birbiriyle eřit görerak “insanlığın yaşama ve kendini gerçekteşirme hakkının kelebekler, karıncalar, balinalar, maymunlar hatta patolojik virüsler ve mikroplarla eşdeğer olacağı ahlaksal bir biyosferik demokrasi” (Bookchin, 2014 , s. 130) beklentisi içerisinde olduklarını vurgulamaktadır. Ona göre insanın diğer canlılardan ayırt edilmesi gerekir. Aksi takdirde insanlığın iyiye ya da kötüye doğru değişimi görmezden gelinecektir (Martı, 2018, s. 75). İnsanlığın mevcut koşullara uyum sağlama yeteneğinin ötesinde kavramsallaştırma, genelleme yapma, fikirler arasında bağlantı kurma ve simgesel iletişimle çevresinde birtakım değişiklikler yaratma yetisinin onun doğasında olduğunu dile getirir (Bookchin, 2014 , s. 132). Özetle ifade edilirse toplumsal ekoloji felsefesi, insanın doğadan ve doğadaki canlılardan farksız olduğunu öne süren biyomerkezci yaklaşımlara karşı çıkar.

Toplumsal ekoloji kuramı, biyosfere zarar verenlerin zenginle yoksul, erkekle kadın, beyaz ile renkli olup olmadığına bakmaksızın sömürülenlerle sömürenler arasında herhangi bir ayırım gözetmeden genelleme yaparak insan ve doğa arasındaki ilişkiyi basite indirgediği gerekçesiyle biyomerkezci kuramları eleştirir (Bookchin, 2014 , s. 130,131). Bookchin’in solcu ve anarşist gelenekten geldiği hesaba katıldığında (Bookchin, 1999, s. 7), derin ekoloji gibi evreni tek bir merkezden değerlendiren<sup>36</sup> ve sömürenle sömürülen arasındaki farkı yok sayan bir felsefi yaklaşım ona göre elbette

<sup>36</sup> Bookchin, derin ekoloji görűřünün temsilcilerinin, insanları diđer canlılarla eřit düzeyde, biyosferik, düz bir vatandař olarak deđerlendikleri gerekçesiyle eleřtirir (Bookchin, 1999, s. 48).

kabul edilebilir değildir. Nitekim Bookchin, David Foreman gibi derin ekolojinin kabul gören savunucularının “doğal yasa” adı altında, ülkelerinde iç savaşa maruz kalan insanlara ya da açlık sınırında olan çocuklara yardım etmek yerine ölüme terk etmeyi seçtiklerini; ayrıca söz konusu ülkelerdeki ekonomik problemlerin kapitalizmden ve aç gözlü burjuva zihniyetinden kaynaklanmasının doğru tinselliği ile değişik biçimlerindeki sofuca yaklaşımlar aracılığıyla üzerinin örtüldüğünü dile getirir (Bookchin, 2014 , s. 129-132).

Din ve ekoloji üzerine yürütülen felsefi tartışmalar elbette sadece derin ekoloji ya da toplumsal ekoloji kuramlarıyla sınırlı değildir. Özellikle modern dönemde ortaya çıkan toplumsal adaletsizlik ve feminist hareketlerin doğanın sömürülmesiyle benzerlik taşıdığı gerekçesiyle eko-feminizm, eko-adalet gibi kuramlar ortaya çıkmıştır. Kadınların uğradığı baskı ile doğal dünyanın baskı altında olmasını özdeşleştiren eko-feminist yaklaşım, ekolojik sorunların çözümünde feminist yaklaşımları kullanmayı önerir (Martı, 2018, s. 76). Diğer yandan, toplumsal adaletsizlikle çevre kirliliği arasında bağlantı kuran bazı düşünürler; kuramsal, tarihsel, ahlaki ve kültürel bakış açılarının birbirinden bağımsız olmadığını göstermeye çalışmışlardır (Tucker, 2012, s. 352).

Çevreye yönelik geliştirilen tüm bu entelektüel yaklaşımların akademisyenlerin görüşlerinden hareketle nasıl değerlendirildiğine geldiğimizde; öncelikle çevresel sorunlarla mücadele etmek adına felsefi ve ahlaki açıdan atılan her adımın kıymete değer olduğunun ifade edildiğini vurgulamak gerekiyor. Yani bu yaklaşımların günümüzdeki sorunlara yönelik yararlı olup olmadığı konusundaki kanaat, ağırlıklı olarak fayda sağladığı hususundadır.

Etiksel yaklaşımları yararlı buluyorum. En azından çevreye yönelik duyduğum endişeyi diri tutmamı sağlıyor. Mesela bir şey alacağım esnada hakikaten buna ihtiyacım olup olmadığını sorgulamamı sağlıyor. Bu nedenle etiksel yaklaşımların uyarıcı olarak var olması gerektiğini düşünüyorum. (Akademisyen 5)

Diğer yandan, bu yaklaşımların sağlayacağı faydanın yanı sıra genel olarak sorgulanan unsur, söz konusu faydanın ne ölçüde etkili olacaktır. Yani etik yaklaşımlar çevre sorunlarına kalıcı bir çözüm üretme noktasında nerede duruyor? Katılımcıların etik

yaklaşımlarla ilgili sorguladığı asıl mesele yararlılığından ziyade ne ölçüde kalıcı etkiye sahip olacağı konusudur.

Ben her çabanın mutlaka bir şekilde karşılık bulacağına inananlardanım. Küçüklüğümden beri düstur edindiğim 'Allah asla iyilikleri zayi etmez' ayeti aklıma geliyor. Dolayısıyla her yapılan işin mutlaka bir karşılığı vardır. Ancak şunun üzerinde düşünmeliyiz. Daha kalıcı ve daha yapısal çözümlere katkıda bulunacak bir seviyede bu meseleyi nasıl ele alabiliriz. Bu nedenle çevreye yönelik geliştirilen bu yaklaşımların tamamının kendi içinde önem taşıdığı kanaatindeyim. (Akademisyen 2)

Yer verilen aktarımda görüldüğü üzere, çevresel sorunlarla mücadele etme açısından bu yaklaşımların kıymete değer olduğu konusunda genel bir kanaat söz olmakla beraber, bu yaklaşımların ne ölçüde çözüm niteliği taşıdığı şüphe uyandırmaktadır. Yani modern dönemde ortaya çıkan bu yaklaşımların sundukları çözüm önerilerinin kalıcı bir etki uyandırıp uyandırmayacağı konusunda endişeler olduğuna yönelik bulgulara rastlanmıştır. Bu açıdan, çevreye yönelik geliştirilen etik yaklaşımların modernliğin çizdiği sınırlar çerçevesinde kaldığı için sistem içerisinde bir değer ifade ediyor olmakla beraber, sistemin getirdiği sorunları ortadan kaldırmakta yetersiz olacağı kanaati söz konusudur.

Bu yaklaşımlar anlamsız değil fakat sistem içerisinde bir çözüm niteliği taşıyor. Bizde bence çok daha derin ve sağlam kökler varken onları neden teorize etmeye uğraşmıyoruz diye yakınıyorum doğrusu. Batının pozitif gördüğüm bir özelliği var. Herhangi bir soruna rastladığı zaman sorunu görüyor, o sorunun varlığını kabul ediyor ve kendi içerisinde bir çözüm üretmeye çalışıyor. Bizdeki sorun ise sorunu görmüyoruz, inkâr ediyoruz ve yokmuş gibi hayatımızı devam ettirmeye çalışıyoruz. Elbette ki Batı kendi sistemi içerisinde bakarak sorunlara çözüm bulmaya çalışacak. Sizin perspektifinizden bakamaz ki! Bu onun kendi çerçevesi ve ahlaki değerleri içerisindeki erdemidir. Bu nedenle ben bu yaklaşımları anlamlı buluyorum ve saygı duyuyorum. Ama bana yetmiyor, çünkü gene o bütünsel bakış açısından mahrumdur. Çünkü gene o Allah ile insan, hayvan ve doğa arasındaki ilişkiyi kaçırıyor. Yine de bu sistemi eleştirdikleri için bu yaklaşımları çok önemli görüyorum ve hiçbir şey yapmamaktansa en azından çabaladıklarını görüyor ve mutlu oluyorum. (Akademisyen 3)

Bu aktarımda ve daha önceki aktarımlarda da vurgulandığı üzere çevresel sorunlarla mücadele etme açısından yürütülen her faaliyetin katılımcıların nezdinde değerli olduğu ortadadır. Ancak bununla beraber, sorunlara çözüm üretme açısından etik yaklaşımların tek başına yeterli olamayacağı görüşü de öne çıkmaktadır. Bunun nedeni söz konusu yaklaşımların genel itibarıyla ideolojik bir yanı olduğu ve dolayısıyla toplumun her kesimini kucaklayamayacağı düşüncesidir.

İdeolojik birtakım saplantılarla yapılan faaliyetlerin sınırlı bir etkisinin olacağını düşünüyorum. Diğer yandan hiçbir hareket ideolojisi olmadan ortaya çıkmaz ve varlığını sürdüremez. Ben bu hareketlerin anlamsız olduğunu düşünmüyorum. Ve inanan bir Müslüman

olarak bu yaklaşımların çevreye duyarsız olmaksansa, bu tür faaliyet sürdürmelerini daha anlamlı buluyorum. Diyelim ki İstanbul'a elli katlı ya da yüz katlı bir bina yapılmaması için kim bir taş koyuyorsa, hangi düşünceden ya da inançtan olduğunun önemi yok, isterse ateist olsun, ben onun arkasındayım. Yeter ki buna engel olmaya çalışsın. Çünkü hakikaten şu anda bu iş çığırından çıkmış bir vaziyet içerisindeyiz. Bazıları bu yaklaşımları ideolojik fikirleri dolayısıyla eleştirse de ben iyi niyetle bakmayı tercih ediyorum. Çevreye etiksel yaklaşımları olumlu karşılıyor ve destekliyorum. (Akademisyen 6)

İdeolojik yaklaşımların toplumun genelini kucaklamaktan ziyade ayrıştırıcı bir yana sahip olduğuna yönelik kanaatin yanı sıra yukarıdaki aktarımda öne çıkan en önemli bulgu, hiç şüphesiz, şartlar ne olursa olsun çevresel sorunları önlemek adına her türlü girişimin desteklenmesi gerektiği düşüncesidir. Bu yaklaşım, çevre ile ilgili yapılan araştırma ve faaliyetlerin tümünü destekler nitelikte olup sorunların önüne geçebilmek adına genel olarak bilim çevrelerince atılması gerektiği düşünülen evrensel bir adıma işaret eder. Nitekim bu düşünceden hareketle düzenlenen çevre ve din konferansları, çevre sorunlarıyla mücadele etmek adına her türlü dini ve ahlaki yaklaşımlardan istifade etmek adına gerçekleştirilmiştir. Özetle, çevre sorunlarının son yüzyılda artan boyutu göz önüne alınarak topyekûn bir mücadelenin kaçınılmaz olduğu ve bu mücadeleye az ya da çok destek olabilecek her türlü faaliyetin olumlu karşılandığını söylenebilir.

Yukarıdaki aktarımın ve hatta etik yaklaşımlarla ilgili elde edilen bulguların tamamının benzer kanaati taşıdığı rahatlıkla ifade edilebilir. Fakat burada sorgulanmaya değer bir başka mesele, söz konusu etik yaklaşımların birbirinden farklı yapılarından hangisinin daha uygun, uygulanabilir ve faydalı olacaktır. Yani geliştirilen ahlaki ve etik yaklaşımların doğanın lehine, evrensel bir fayda sağlayıp sağlayamayacağı, günümüzde insan doğasına uygun olup olmadığı ve daha önemlisi ne ölçüde uygulanabilir olduğu konusunda akademisyenlerin yaklaşımları önem arz eder. Bu açıdan, literatürde ve elde edilen bulgularda insandan bağımsız bir doğanın ve çevre anlayışının mümkün olamayacağı (Gürsel, 1989, s. 23) ve dolayısıyla geliştirilen yaklaşımların buna binaen uygulanabilir olduğu (Martı, 2018, s. 61) düşünülür. Yani her ne kadar doğanın lehine fayda sağlama ihtimali varsa bile insanı dışarıda bırakan yaklaşımların günümüzde uygulanabilirliği ve kabul edilebilirliğinin diğer yaklaşımlara kıyasla daha düşük olacağı görüşü öne çıkar. Bu durumu nedenleriyle birlikte değerlendiren bir aktarıma baktığımızda “insanın çevrenin bir parçası olduğunu göz ardı etmemek gerektiği” kanaati ön plandadır.

Çevreyi kendine bırakmak gibi bir durum söz konusu olamaz. Çünkü biz de çevrenin bir parçasıyız ve çevrenin içindeyiz. Şu anda insan nüfusu artıyor, bunu görmek kabul etmek ve çözüm üretmek zorundayız. İnsanları bir yere kapatsanız bile dolaylı yoldan atmosfer vasıtasıyla çevreye etki etmeye devam ederiz. Şehirde ya da doğada olmamızın bir önemi yok. Burada çevrenin başlı başına bir konu olduğunu ve hiçbir ideolojiye alet edilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Ben çevrenin bilimin konusu olduğunu düşünüyorum. Çevreyle ilgili tahribatı tespit edip bilimsel stratejiler geliştirip adımlar atmamız gerekmektedir. Bu faaliyetlerin hepsi bilimsel faaliyettir ve felsefi ya da ideolojik yaklaşımlarla bu sorunlar çözülmez. Bu noktada Müslüman, ateist veya feminist olmanın hiçbir önemi yoktur. Ve sahaya inip bilimsel araştırmalar yapmak, çevre için kaçınılmazdır. (Akademisyen 7)

Çevre sorunlarıyla ilgili bilimsel çalışmalar yürütülmesi gerektiğini öne süren bu yaklaşım, felsefi ya da ideolojik yaklaşımlarla çözüme ulaşmanın mümkün olmadığını iddia etmektedir. Hiç şüphesiz, çevre sorunlarıyla mücadele etme açısından bilimsel faaliyetlerin yeri yadsınamaz niteliktedir. Fakat literatürde söz konusu bilimsel faaliyetlerin temelinde normatif ve etiksel bir anlayışın olduğu ve olması gerektiğine dair (örnek olarak sürdürülebilir kalkınma zikredilmektedir) bulgulara rastlanmıştır (Sachs, 2019, s. 23). Bu noktada, çevre ile ilgili yürütülen bilimsel faaliyetlerin aynı zamanda ahlaki ve etik yaklaşımlarla ilişkili olduğu sonucuna ulaşılabılır.

Çevrenin insandan bağımsız olmadığına yönelik vurgu, devamında insan nüfusunun giderek arttığına ve bunun göz ardı edilmemesi gerektiğine işaret ediyor. Gerçekten de artan insan nüfusu yalnızca atmosfere değil çevrenin her türlü unsuruna etki eder. Fakat burada söz konusu insan popülasyonundan ziyade ahlaki bir yaklaşım olarak insandan bağımsız bir çevre var etme stratejisinin geçerliliğidir. Görüşme yapılan akademisyenlerin genel kanaatine göre böyle bir durum olağan değildir. Ancak bunun düşünülmesi olağan karşılanmaktadır. Nitekim artan sorunlara çözüm üretmek adına insan zihninin makul olabilecek her seçeneği değerlendirmesi gerektiği düşünülür. Elbette bu düşünme sürecinin en önemli yansıması ideolojik karakterli ahlaki yaklaşımların ortaya çıkmasıdır. İdeolojik karakterli ya da belli bir dini öğretiye dayanan veya dayanmayan yaklaşımların çevreye sağlayacağı fayda açısından akademisyenlerin kanaatine göre nasıl değerlendirildiğine odaklanıldığında, ana amacı doğanın lehine fayda sağlamak olan ve bu doğrultuda kendi hedef kitlelerini oluşturan her türlü faaliyetin önem taşıdığı ve dışlanmaması gerektiği düşünülür.

Etiksel yaklaşımların eğer bir hedef kitleleri varsa ve bu yaklaşımların sonuçları doğanın lehine olacaksa elbette faydalı olacaktır. İnsan zihninin sürekli çalışıyor olması dolayısıyla sorunlara yönelik felsefi yaklaşımların gelişmesi oldukça doğaldır. Bu hareketlerin büyümesi ve etkisinin yansıması gerekli ki bizler doğrusunu veya yanlışını görebilelim. Ancak, insanın doğayı kendi haline bırakma gibi bir olanağı yoktur. Çünkü bu insan doğasına aykırıdır. İnsan

doğaya hükmetmek istiyor. Dini inançların içerisinde de doğanın insanın hizmetine verildiği ve ondan istifade etmenin gerekliliği yer alır. Dolayısıyla bugün bizlerin ilkel insanlar gibi yaşaması ve doğanın bize hükmetmesi mümkün olamaz. Fakat ben yine de dışlayıcı olmamak gerektiğini düşünüyorum. Çevrenin bir kısmına ya da bazı insan gruplarına bile olumlu bir etkisi olacaksa bu etiksel yaklaşımların ya da hareketlerin önem arz ettiğini söyleyebilirim. (Akademisyen 4)

Etik yaklaşımları çevreye faydalı oldukları ölçüde değerli gören ve fayda sağlayan hiçbir faaliyetin dışlanmaması gerektiğini ifade eden bu bakış açısının, görüşme yapılan akademisyenlerin genel kanaatine karşılık geldiği söylenebilir. Bunun nedeni, son dönemde çevre sorunlarına yönelik ortaya konulan olumsuz verilerin yansıttığı tehlikenin araştırmacılar üzerinde endişe uyandırması ve sorunları azaltmaya yönelik her türlü adımın değerlendirilmesi gerektiği kanaatidir. Sorunların merkezinde yer alan en önemli unsurun insan olması, çözümün de onda saklı olduğuna işaret eder. Bu açıdan, çevre sorunlarının kaynağında insanın yer aldığına yönelik genel kanaat, çözümün de gene insan ile olabileceğine vurgu yaparken etik yaklaşımlar konusunda da ister insan merkezli olsun ister olmasın her halükârda en önemli sorumluluğun insana en ait olduğuna vurgu yapar. Bununla birlikte, insana yüklenen sorumluluğun aynı zamanda dini bir vecibe olduğu da düşünülür.

Günümüzde her şeyin başına bir “derin” geliyor. Bu yaklaşımların bir kısmı kişisel gelişim kitapları kadar sığ olabilir. Ve bu tip yeni şeylere kendi adıma prim vermediğimi söyleyebilirim. Sonuçta insanın çevresiyle ve tabiatla olan ilişkisi çok daha derin ve kadim bir şey. Feminizmin başına eko gelince açıkçası bana yine zorlama gibi geliyor. Benim akademideki çalışma alanım tasarım olduğu için sürdürülebilirlik gibi konuları ele alıyorum. Ancak sürdürülebilirliğe yönelik geliştirilen felsefi yaklaşımlara hâkim değilim. Fakat söylemek istediğim bu konular yeni değil. Ve bu konulardaki kırılma noktalarının neler olduğuna iyi bakmak lazım. Sonuçta biz şu anda modernite vs. derken buradaki insanın tabiatla ve varlıkla kopuşuna bakıyorsak bu sadece bugünün problemi değil. Endüstrileşme bu işin başladığı zamana tekabül ediyor, bunu biliyoruz. Mesela ulaşım, yolculuk... Normalde gidemeyeceğimiz mesafeyi bugün çok kısa sürelerde aşabiliyoruz. Çok kısa sürede bir yere gidiyor olmak zaman ve mekanla olan ilişkimizi farklı bir noktaya getiriyor. Bence bu konu da çevre ile ilgili. Çevre ile ilgili ortaya çıkan bu yeni akımların daha evrensel olarak ele alınması gerektiğini düşünüyorum. Mesela ben insan merkezli yaklaşımı çok sıkıntılı görmüyorum. Sonuçta bir bilinç ve idrak gibi konular var. O anlamda merkezi insanı koymadığında bile insanın çok büyük sorumluluğu olduğunu düşünüyorum. Konuya eğer dinler açısından bakarsak insana daha da büyük sorumluluk yükler. (Akademisyen 9)

Sonuç olarak, çevreye yönelik geliştirilen etik yaklaşımlara dair genel itibariyle akademisyenlerin görüşlerine bakıldığında; meselelere bütüncül yaklaşılması gerektiği ve etik yaklaşımların fayda sağladığı ölçüde her açıdan kabul gördüğü, diğer yandan söz konusu yaklaşımların ideolojilerden bağımsız, evrensel bir nitelik taşımasının toplumun tümüne hitap edebilmesi açısından önemli olduğu düşünülür. Etik yaklaşımlar açısından insandan bağımsız bir çevre anlayışının mümkün

olamayacağı ve sorunların çözümüne yönelik sorumluluğun gene insana ait olduğu kanaati, olumlu her türlü yaklaşımın ve faaliyetin değerlendirilmesi gerektiği sonucunu verir. Bu açıdan şunu söyleyebiliriz ki akademisyenlerin kanaatine göre fayda sağladığı ölçüde her türlü etik yaklaşım kabul edilebilir ve değerlendirilebilir niteliktedir. Elbette bu yaklaşımların etkisi ve uygulanabilirliği konusunda birtakım pürüzlerin olması kaçınılmazdır. Bu nedenle, özellikle insan faktörünün göz ardı edildiği ve ideolojik fikirlerle yoğurulan bazı yaklaşımların şüpheyile karşılandığını belirtmek gerekiyor. Yine de sorunların boyutunu göz önüne alarak dini, ahlaki, etiksel ve bilimsel her türlü faaliyete olumlu bir yaklaşım sergilendiği elde edilen bulgularda gözlemlenmiştir.

### **3.3. Akademi ve Eğitimde Çevre**

Bu bölümde, öncelikle akademisyenlerin görüşlerinden hareketle akademik araştırmalarda ve eğitimde çevrenin genel olarak nasıl bir öneme sahip olduğu sorgulanmakta olup; aynı zamanda farklı akademik alanlarda görevli olan akademisyenlerin çevreyle ilgili kanaatleri, kendi disiplinlerindeki örnekler üzerinden irdelenmektedir. Bununla beraber, akademisyenlerin üniversitelerde yürütülen çevre politikaları hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Çevre konusuyla ilgili her disiplinde farklı temayüllerin olduğu tespit edilmekle birlikte; görüşme yapılan akademisyenlerin neredeyse tamamının kanaati, günümüzde akademiye çevre konusuna dair yeterli ölçüde önem verilmediği yönündedir.

Örnekler üzerinden gidecek olursak; akademiye çevrenin nasıl tartışıldığı konusuna dair her akademisyen, kendi alanı üzerinden değerlendirmeler yapmış olup çevre konusunun nasıl işlendiğine ya da hangi açılardan ele alındığına temas ederek bu meseleyi irdelemektedir. Bu açıdan, çevreyi doğrudan konu edinen bölümlerin haricinde çevre konusunun akademiye ilgi alanlarına odaklı olarak ele alındığı görüşü öne çıkar. Mesela; sosyoloji alanında çalışmalar yapan bir akademisyenin kanaatine göre, sosyolojide çevre konusu; daha ziyade alan, mekân ve kentleşme üzerinden ele alınmaktadır.

Bu noktada akademinin kendisinin nasıl işlediğini bilmek önemlidir. Akademi daha çok ilgi alanlarına odaklı olarak işliyor. Evet, çevre ile ilgili çok derin çalışmalar akademiye var. Fakat onun dışında bütün sosyal bilimciler ve doğa bilimcilerin çevre konusunda çok dikkatli

olmayabilirler. Çünkü bu konu dışarıda kalıyor. Mesela; şöyle bir örnek vereyim. Bu konu sosyolojide daha çok alan ve mekân çalışmalarında görülüyor. Yani insanların, alanı şu anda nasıl kullanıyor oldukları ve tarihsel olarak nasıl kullandığına odaklanıyoruz. Mesela; eskiden köyler vardı, şimdi şehirler kuruldu ve ne oldu ne değişti? Cihangir semti önceden doğudan gelen ailelerin ikamet ettiği bir semt niteliğindeyken şimdi neden yurtdışından gelen uluslararası insanların ikamet yeri oldu. Daha çok bu gibi konularda aralardaki geçiş süreçlerine odaklanıyoruz. Tarih bölümü de buna benzer bir yaklaşıma sahiptir. Ben mesela, genellikle saha ve alan çalışmalarıyla ilgili olarak kentleşme konusunda çevreyi tartışıyorum. Fakat itiraf etmeliyim ki 'bir Müslüman olarak çevre ile nasıl bir ilişki içerisindeyiz' diye tartışmıyorum. Aslında tam olarak doğa ile ilgili bir konuyu tartışıyoruz ama doğa ve çevre diyerek doğrudan tartışmıyoruz. Kavramsal olarak baktığımda da doğa ile daha çok organik yaşamı ilişkilendirdiğimi söyleyebilirim. Fakat çevre denildiğinde çevre aslında çöp atmak, araba kullanmak ya da parka gitmek de çevre ile ilgili. Bunun doğa ile ilişki kurup kurmaması bana başka bir konuymuş gibi geliyor. Açıkçası şehirle ilgili olması dolayısıyla çevre ile ilgili konuları daha sık konuştuğumuzu söylemeliyim. Yani doğa ile nasıl ilişki kurduğumuzu doğrudan tartışmadığımızı fark ettim. (Akademisyen 1)

Yukarıdaki aktarımda vurgulandığı üzere, akademiye doğrudan çevreyi konu edinen çalışmalar var olmakla birlikte; sosyal ve beşerî bilimler alanında çevrenin daha çok, disiplinlerin kendi konularına yönelik alanlar odaklı işlendiği dile getirilmektedir. Tarihsel süreçte yaşanan değişimle birlikte gerek tarih ve gerekse de sosyoloji biliminde çevreyle ilgili birtakım analizlerin yapıldığı fakat bu analizlerin doğrudan çevreyi konu edinmekten ziyade geçiş sürecine dayalı konuların ele alındığı ifade edilmektedir. Bu noktada benzer bir örneğe, endüstriyel tasarım alanında çalışmalar yapan bir akademisyenin görüşlerinde rastlanmıştır. Çevre konusu doğrudan endüstriyel tasarım alanındaki çalışmaların odağında olmasa da yürütülen projelerde çevre odaklı bir bakış açısının geliştirildiği görüşü öne çıkar. Zikredilen alanda yürütülen çalışmaların neticesinde, özellikle genç nesillerin çevre konusunda daha duyarlı olduğuna dair bir kanaat söz konusudur.

Şimdi zaten akademi deyince biz bugünkü akademi eşittir üniversiteler gibi bir durum içerisindeyiz. Bu konu elbette alandan alana değişiyordur. Kendi alanımdan konuşacak olursam Endüstriyel tasarım tamamen satış artırma ve piyasa üzerinden gittiğinizde yeni ihtiyaçlar tanımlayıp yeni ürünler tasarlamayı içeriyor. Ancak baktığımızda son 15 yılda akademik dünya, çevreyi kendisine dert ediniyor. Ve bu müfredata giriyor. Benim yaptırdığım bütün dönem projelerinde diyebilirim ki son 10 yıldır mutlaka bu bakış açısını öğrenciye geçirmeye çalışıyorum. Ve gelen nesil bu konuda donanımlı görünüyor. Çünkü yeni nesil her ne kadar çok eleştirilse de (kendini düşünüyor vs. diyerek eleştiriliyor ya) eğer gerçekten kendini düşünüyorsa çevreyi düşünmek zorunda kalacak. Eğer devletin en temel hususu beka ise mevzu çok aşikâr ki çevre ile ilgili durumu devletin gözetmesi gerekiyor ki sürebilsin. Bence mikro düzeyde "Z" kuşağı bu meseleyi biliyor. Yani kendi yaşamını sürdürebilmek için çevre ile ilgili sıkıntıları gidermesi gerektiğini biliyor. Mesela ben bugün yaşlı nüfusa yönelik bir proje yapıyorsam yaşlının çevre ile ilgisi ne durumda arkadaşlar gibi bir şeyi de öğrenciye düşündürüp projenin içerisine dahil edebiliyorum. Ama elbette projenin konusu yaşlı insanların çevreyi korumaya yönelik ne gibi ürünleri olmalı demiyorum. Ana konunun içerisine yediriyorum ki o zaman bu husus bir düşünce tarzı olmaya başlıyor. İki çocuğum var. Biri 12 diğeri 9 yaşında. Çok basit örnekler gibi görünebilir ama bence bunlar çok önemli konular. Mesela benim çocukluğumda ailem gereksiz yanan ışıkların söndürülmesini söylerdi. Bunun tek sebebi ise faturanın şişmemesi. Ancak benim çocuklarım şu anda ben bir ışığı açık

birakırsam onda gerçekten doğa ile ilgili bir sıkıntının olacağını düşünerek harekete geçiyor. Bu bence çok basit fakat çok kıymetli bir örnek. Bunu elbette sadece okula yükleyemeyiz. Evde gördüklerin çok önemli. Ama öğrenme okulla birlikte olmalı. Okulda çeşitli konuların işleniyor olması evdeki değerlerin pekişmesini sağlıyor. Bir de herkesin ailesi de olamıyor. Ben aile içinde büyümeyip gerçekten yüksek değerlere ulaşmış pek çok insan tanıyorum. Yani burada bir komplike var. Ben şu anki okul eğitiminin geçmişe nazaran bu konularda daha iyi olduğuna inanıyorum. Biz yerli malı haftası kutlardık. Şu anda geri dönüp bakınca şaka gibi geliyor. Şimdiki çocuklar enerji ile ilgili projeler yapıyorlar. (Akademisyen 9)

Endüstriyel tasarım alanında çevreye dair son on yılda artan bir farkındalık olduğunu dile getiren bu aktarım, yürütülen projelerde çevre duyarlılığın gözetildiğini ve bilinç kazandırma noktasında bu yaklaşımların genç nesle öncülük edeceği kanaatini taşıyor. Ancak şunu söylemek gerekiyor ki bu aktarımda ifade edilen gerek akademide ve gerekse de eğitimde yürütülen çalışmaların çevreye yönelik bakış açısındaki değişime ve geçmişe kıyasla daha duyarlı bir hal aldığına dair vurgulama, günümüzde çevreye dair farkındalığın yeterli düzeyde olduğuna ya da yeterli düzeye ulaştığına yönelik bir yanılgıya neden olmamalıdır. Geçmişe kıyasla eğitimde ve akademide yürütülen projelerde çevre alanına yönelik farkındalığın arttığı görüşü, sadece endüstriyel tasarım alanıyla sınırlı değildir. Benzer bir yaklaşıma, edebiyat alanında çalışmalar yürüten bir akademisyen hocanın ifadelerinde rastlanmıştır.

Çevreye yönelik akademi düzeyinde lisans ve sonrasında özel bir eğitimimiz olmadı. Elbette öğrencilik yıllarımda böyle dersler varmıştır. Fakat ben almamışım. Bu konuyla ilgili kulüpler, sosyal sorumluluk projeleri öğrenciler arasında her zaman oluyor. Aslında çevre konusu akademi disipliniyle birebir bağlantılı değil ve başlı başına bir alan olarak değerlendiriliyor. Genellikle bu alanda çalışacak kimselerin üzerinde yoğunlaştığı bir alan niteliğinde fakat şu anda bu konu gittikçe popülerleşiyor, çevre tarihi gibi alanlarda çalışmalar yürütülüyor. Özellikle interdisipliner çalışmaların ortaya çıkmasıyla akademide bu alanın daha değerli bir hal alacağını düşünüyorum. (Akademisyen 4)

Akademide ve eğitimde çevre başlığı altında yapılan aktarımların neredeyse hepsinde vurgulandığı üzere çevre alanı, başlı başına bir alan olarak değerlendirilmekle birlikte; sosyolojiden edebiyata, endüstriyel tasarımdan tarih bilimine kadar pek çok disiplinde izleri görülebilen bir niteliğe sahiptir. Diğer yandan, çevreyle ilgili yürütülen disiplinler arası çalışmaların bu alana değer kazandıracığı ve farkındalığı artırabilmek adına eğitimin her alanında müfredatın çevre bilinci oluşturma odaklı ayarlanması gerektiğine yönelik akademisyenlerin yaklaşımlarında pek çok bulguya rastlanmıştır. Yukarıda zikredilen, çevreye yönelik artan farkındalığın akademik çalışmalarla desteklendiği ölçüde daha çok değer kazanacağı görüşüne ek olarak; farklı disiplinlerde yürütülen çevre odaklı çalışmaların ortak bir misyona ve kazanımlara sahip olması gerektiği öne sürülmektedir.

Çevreye yönelik bilinçlenme noktasında üniversitelerin şu an yetişen nesli düşünerek programlar hazırlaması gerekiyor. Bu programa ne kadar talip olunacağı belli değil belki ama o kadar önemsiz lisans programları açılmışken böyle bir program neden olmasın? Ve elbette birçok programda böyle bir çaba şu anda yok zaten, en azından seçmeli dersler koyularak meseleye bir adım atılabilir. Edebiyat üzerinden gidecek olursak çevre daha ziyade belirli bir bölgeyi kapsayan, mesela 'İstanbul edebiyatı' şeklinde ele alınıyor. Tabii ki bu dersler ne kadar öğrencilerin ilgisini çeker ve hedefi ne olur, neyi öğretmeyi hedefler? Bence, öncelikle bölümler arasında bir beyin fırtınası yapmak gerekiyor. Mesela üniversite 'yeşil kampüs' sloganını kullanıyorsa bir eğitim komisyonunun kurulup 'biz yeşil kampüsüz, nasıl ki bütün bölümlere sanat dersi zorunlu kılındıysa çevreye yönelik derslerin de en azından seçmeli olarak sunulması gerekiyor' şeklinde bir öneri sunulabilir. Aslında bizlerin böyle bir öneriyi beklemeden harekete geçmesi gerekiyor. Bu ders açılır ve sevilir de ama herhalde bu konularda çok gerideyiz. Burada, rektörden ziyade bölüm başkanlarının aklına girmek gerekiyor. Bir bölümden başlayarak gittikçe daha üst yöneticilerin birbirini teşvik etmesiyle ve başlayan projeler, yapılan tezlerle bu alana ilginin filizleneceğini düşünüyorum. Ancak şunu söylemek gerekiyor ki eğer çevre bilinci oluşturmak adına böyle bir adım atılacaksa bunun için her bölümün kendi kazanımlarını yazması ve ortak bir kazanımın olması gerekiyor. Mesela sosyolojinin, edebiyatın ya da tarih bölümlerinin açtığı çevre derslerinin kazanımlarının bir yerde buluşması gerekiyor. Belirli bir hedef doğrultusunda üniversitenin vizyonu ve misyonuyla denk düşecek bir fakülte dersi olması gerekiyor. Yani bu derslerin birbirinden ayrı, bölünmüş bir yapıdan ziyade bir üst çatıda düşünülen ve karara bağlanan bir hedefi olması gerekiyor. Eğer bu proje hayata geçirilecekse tüm bunları hesaba katmak lazım. (Akademisyen 4)

Üniversitelerin çevreye yönelik bilinçlendirme odaklı müfredat geliştirmesi ve ortak kazanımlar doğrultusunda hareket etmesi, bu çalışma kapsamında görüşme yapılan her akademisyenin temenni ettiği bir olgu niteliğindedir. Ancak bununla birlikte, alternatif olarak ekstra metinlere yer vermeksizin her bölümün mevcut kendi müfredatı içerisinde çevresel konularla ilgili meselelere dikkat çekmek suretiyle farkında ve bilinçli okuma yapılması neticesinde istenilen sonuca ulaştırabileceği veya en azından akademiye çevresel meselelere değer kazandırılabilmesi görüşü de bir akademisyen tarafından zikredilmiştir.

Bugün akademiye çevre gereken öneme sahip değildir. Üniversitedeki bütün derslerde çevreye yönelik bir şeyler söylenebilir. Herhangi bir yazıyı okurken çevreye yönelik ihtiraslara, kapitalizme veya tüketim kısmına dikkat çekebilirsek ekstrasından metinler koymaya gerek kalmaz. Önemli olan bence burada okuma biçimimizi değiştirmektir. Yani metinde nereye baktığımız önemlidir. (Akademisyen 5)

Akademik açıdan hemen her disiplinde çevre ile ilgili birtakım konuların var olduğu varsayımından hareketle, bilinçli okuma yapıldığında çevreye değer kazandırılabilmesini öne süren bu yaklaşım, ekstra olarak ders ve bütçe gerektirmeksizin uygulamaya konulabilecek nitelikte bir çözüm önerisi sunmaktadır. Bu görüşü öne süren akademisyen hocanın karşılaştırmalı edebiyat alanında çalışmalar yürütüyor olması, edebiyat metinlerinde çevresel meselelerle ilgili ayrıntıların yer aldığına ve dikkatli olarak incelendiğinde çevre bilinci oluşturmaya katkı

sağlayacağına işaret eder. Bir önceki aktarımda da ifade edildiği üzere çevresel konularla ilgili edebiyat metinlerinde “İstanbul edebiyatı” gibi özellikle mekânsal açıdan incelenebilir nitelikte pek çok çalışmanın yer aldığı ifade edilmiştir. Fakat bu aktarımdaki asıl mesele yine akademide çevreye yeterli önemin verilmediği kanaatidir. Bu yaklaşımı destekler nitelikteki bir başka örnek; fizik, felsefe ve ilahiyat alanlarında çalışmalar yürüten bir akademisyen hocanın görüşlerinde yer almaktadır.

Akademik olarak çevre ya da çevre etiğine yönelik çalışmaların yetersiz olduğunu söyleyebilirim. Teolojik açıdan da çevre ve din vs. çalışmalar yetersiz. Ekoloji bölümleri de ne yazık ki Türkiye’de çok cılız bir boyuttadır, bu alanlara ayrılan bütçeler ve akademik kadrolar da yeterli değil. Bu noktada belki devletin tüm üniversitelerde ekolojik bir uzman hocaya hatta bu konularda uzman hocaların oluşturduğu bir kurulun üniversitelerin çevre ile ilgili çalışmalarını yönetmesi gerekir. Fakat biz böyle bir adım atmaktan çok uzağız. Türkiye’de ne yazık ki ciddi manada akademinin elinden geleni yaptığını veya bu konuya çok önem verdiğini düşünmüyorum. Ve tabii ki bu durum akademisyenlere de yansıyor. Bilgilendirme, eğitim, destek ve fon olmayınca ne yapabilirsiniz? Mesela ben bir üniversitenin mutlak suretle öğrencisine çevre bilinci oluşturmasını beklerim. Nasıl ki her Türk genci Atatürk ilke ve inkılaplarını bilmesi gerekiyorsa çevre bilincinin de bu mantıkla üniversitelerde yer alması gerekmektedir. Üniversitelerin oradan mezun olacak öğrencilerine yönelik çevre bilinci oluşturmak gibi bir politikası olması gerekiyor. Bu durum çevre konusunda bir ders koymakla olmak zorunda değil ancak üniversitelerin böyle bir hedefi olmalı. Bugün sorulsa her üniversite çevreciyiz der, tıpkı hepimiz Atatürkçüyüz veya hepimiz, Müslümanız demek gibi. Fakat pratikte durum çok farklı. (Akademisyen 7)

Ülkemizde çevreyle ilgili akademik çalışmaların oldukça zayıf nitelikte olduğunu ve bu alanda devlet destekli pek çok projeye ihtiyaç duyulduğunu ifade eden bu görüş, tıpkı ülkenin kuruluşunda yer alan temel değerlerin öğrencilere aktarılması gibi çevre bilinci oluşturma noktasında üniversitelere büyük görev düştüğünü ve bunun eğitimin her alanına yansımaları gerektiğini savunmaktadır. Görüşme yapılan akademisyen, buna ek olarak; üniversitelerdeki çevreyle ilgili yürütülen mevcut faaliyetlerin strateji ve bütçe açısından yetersiz olduğunu dile getirmiştir.

Bugün akademide çevre gereken öneme sahip değildir. Üniversitelerin yeteri kadar bu konunun üzerine düştüğünü düşünmüyorum. Evet “yeşil kampüs” vs. gibi kurullar ve birtakım göstermelik adımlar var, ancak yetmiyor. “Yaptık, ne güzel oldu, çözdük” demekle olmuyor. Üniversitenin bu konuda bütçe ayırması, bu konudaki kurullara ciddi yetkiler ve denetim gücü vermesi gerekiyor. Mesela yemekhaneleri ele alalım. Üniversiteler açısından dert, yemeklerin nasıl daha ucuz olacağı ve üniversitenin nasıl kar edeceğidir. Oysa ki buradaki en kritik soru, çevreci bakış açısına göre gerçek problem ucuzluk mu? Ancak mevcut komisyonların bu konuda adım atmasına yönelik bir yetki yok. Mesele şu ki çevreyi önemsemiyorum diyen kimse yok. Bugün sorsak insanların %99’u çevreye önem verdiğini söyler, ancak faaliyetler bunu yansıtmamaktadır. Üniversiteler bu konuda bazı adımlar atsa da strateji ve bütçe konusunda çok “cılız” kalmaktalar. Üniversiteler bu konuda daha iyi adımlar atabilir ve konuyu çok daha ciddiye alabilir ancak kanaatimce ne yazık ki bunu yapmıyorlar. (Akademisyen 7)

Üniversitelerde çevreye yeterli önemin verilmediği kanaati sadece bu aktarım ve örnekle sınırlı değildir. Benzer şekilde, sosyoloji alanında görevli olan bir akademisyen, çevre alanına yönelik çalışmaların çevre mühendisliği ve çevrebilim (ekoloji) gibi alanlarda yürütülüyor olmakla birlikte; özellikle sosyal bilimlerde yeterli ilgiyi görmediği kanaatindedir. Geçmiş dönemlerde sosyoloji alanında “çevre sosyolojisi” başlıklı bir ders olduğunu fakat günümüzde bu dersin verilmediğini dile getirmektedir. Çevre bilincini artırmak adına sosyoloji alanında “çevre sosyolojisi” dersinin müfredata yeniden eklenmesi gerektiğini öne sürmektedir.

Bence şu anda çevre konusuna akademide yer verilmiyor. Elbette çevre mühendisliği bölümleri var ve bu alanda uzman çevre mühendisleri yetişiyor. Fakat burada da gene bir kompartımanlaşma durumu mevcut. Yani çevre ile sadece çevre mühendisleri ilgileniyor. Mesela ben araştırma görevlisiyken ‘çevre sosyolojisi’ isimli bir dersimiz vardı. Bu ders o yıllarda bölümün ana derslerinden biriydi ve doğal olarak her yıl açılırdı. Ancak ne yazık ki bir daha herhangi bir sosyoloji bölümünde böyle bir ders görmedim. Böyle bir dersin açılması açıkçası daha önce aklıma gelmemiştir ama bence bugün üniversitelerde bu dersin talep edilerek açılması gerekiyor. Sosyologların insana dokunuyor olmaları dolayısıyla bu konuda bilinçli olmaları gerekir. (Akademisyen 3)

Bu aktarım ve diğer aktarımlarda vurgulandığı üzere; çevre bilincini geliştirmek adına edebiyat, tarih, felsefe, sosyoloji ve ilahiyat gibi alanlarda çevreyle ilişkili disiplinler arası çalışmalara önem verilmesi gerektiği düşünülüyor. Bu konuya dair eğitimde çevrenin nasıl ele alınması ve çevre eğitiminin müfredat içerisinde nasıl uygulanması gerektiğiyle ilgili her birinin kendi içinde avantajları ve dezavantajları olduğu öne sürülen “diğer derslerin içine katıştırma ve bağımsız çevre dersi açılması” (Miser, 2019, s. 94,96) şeklinde iki farklı yaklaşımdan söz edilmektedir. Akademisyenlerin görüşlerine bakıldığında ise genel olarak her iki yaklaşıma da vurgu yapılmakta olup bütçenin el verdiği ölçüde tüm eğitim öğretim kurumlarını kapsayan hem bağımsız bir çevre dersinin olması hem de ayrıca diğer derslerin içerisine katıştırma şeklinde çevre bilinci kazandırılması gerektiği düşünülür.

Akademide ve eğitimde çevre konusuyla ilgili bütçenin önemine işaret eden bir başka aktarımda çevre hassasiyetinin ekonomik refahın artmasıyla birlikte gündeme gelmeye başladığı ve aslında üniversitelerdeki yeşil kampüs anlayışının daha çok göstermelik bir yanı olduğu; fakat buna rağmen üniversitelerin diğer kurumlara kıyasla ferahlık açısından çok daha iyi durumda olduğu ifade edilmektedir.

Ben çevrenin akademiler ve kurumlar için göstergesel bir şey olduğu kanaatindeyim. Yani çevrenin aslında hayatımızın üzerinde derin bir etkisi olduğuna inandıkları için değil 'bakın kampüsümüz ne kadar güzel!' diyebilmek için çevrenin farkındalar. Fotoğraflar güzel görünsün ve bakın yeşil ve bir alan var ne kadar güzel diyebilmek için düşünülüyor. Fakat hayatın içerisinde geçen bir yaşam alanı olarak çevrenin düşünüldüğüne ben şahsım olarak açıkçası şahit olmadım. Ancak şunu da eklemek gerekiyor ki bugün çevre konusunda üniversiteler diğer kurumlara kıyasla çok daha iyi durumdadır. Mesela ben Erzurum'da üniversiteye oldukça yakın bir mahallede büyümüş biri olarak Atatürk Üniversitesi'nin Türkiye'nin belki de kampüs olarak en iyi birkaç örneği arasında olduğunu söyleyebilirim. Zira üniversitenin içerisi koca bir şehir gibidir. Yeşilin ve ağacın yoğun olduğu bir yerdir. Kaldı ki Erzurum'da ağaç yetiştirmek yirmi otuz yıllık bir emek isteyen, kolay olmayan bir iştir. Üniversitelerin toplumda çevreye yönelik farkındalık oluşturmak adına misyon üstlenmeleri gerekiyor ama ben bu konuda bir faaliyet şahsen göremiyorum. Ancak mekân tasarımı ve kullanımı açısından üniversitelerin diğer konumlara kıyasla çok daha iyi bir pozisyonda olduğunu söyleyebilirim. Akademik çalışmalara gelecek olursak en azından benim ilişkili olduğum muhitler için üzülerken söylüyorum ki çevreye dair ciddi bir başlık yok. Oysa bir Müslüman olarak bizlerin, varlığı kendi bütünlüğü içerisinde algılamamız gerekir. Dolayısıyla bu konuda gördüğümüz tablonun bizi kaygılandırması ve ciddi bir başlık haline gelmesi gerekir. Ama ne yazık ki durum böyle değil. Yani kendi çevremde çevreyle doğrudan ilgilenen bir kimse görmüyorum. Gıda, beslenme ve mekân tasarımıyla ilgili yeni yeni bir şeylerin oluştuğunu söyleyebilirim. Ancak bu durum, Türkiye'nin ekonomik ve maddi birikiminin biraz daha orta seviyeye gelişile ilgili bir şeydir. Yani insanlar basit ihtiyaçlarını karşılama seviyelerini aştıklarında biraz daha bu konuların farkına varabiliyorlar. (Akademisyen 2)

Gerçekten de toplumda çevre bilincini geliştirmenin tek yolu eğitim olmakla birlikte, bunu uygulamaya koyma noktasında gerekli bütçeyi temin etme ve uygun stratejiyi geliştirmenin ne kadar önemli olduğu yapılan aktarımlarda birçok kez zikredilmiştir. Yukarıda, Atatürk Üniversitesi örneğinde vurgulandığı gibi üniversitelerin kurdukları alanlarda çevreye duyarlı oldukları ve son dönemlerde "yeşil kampüs" (Yeşil Kampüs – İbn Haldun Üniversitesi, 2022) veya "sürdürülebilir yeşil kampüs" (Sürdürülebilir Yeşil Kampüs Koordinatörlüğü, 2022; Sürdürülebilir ve Yeşil Olmak, 2022) adları altında birtakım yeni düzenlemeler geliştirdikleri biliniyor. Söz konusu düzenlemelerin akademisyenlerin yaklaşımlarında nasıl ve ne şekilde yürütülmesi gerektiğine yönelik bir başka aktarıma odaklanıldığında; çevresel meselelerle ilgili projelerin devlet denetimi ve öncülüğünde sürdürülmesi gerektiği görüşü öne çıkmaktadır.

Üniversitelerin son zamanlarda çevreyle ilgili bazı yeni düzenlemeler yaptığını görüyoruz. Fakat burada devletin işi götürmesi gerekiyor. Devletin bu konuda zorlayıcı olması gerekiyor. Bugün bizler vatandaştan doktoralı biriyim gibi bilinçli davranmasını bekliyoruz. Kaldı ki doktoralı olan bizler bile çok açık bir şekilde kendi standartlarımıza uygun davranışlar sergilemiyoruz. Bunun için yasalar koyulması, bu yasaların uygulanıp uygulanmadığının kontrol edilmesi ve bunların gerçekleştirilmesini mümkün kılacak olanaklara ihtiyaç vardır. Mesela geri dönüşüm kutuları koymak, farklı çöp kutularının yanı sıra farklı çöp torbaları dağıtmak gibi adımlar atılabilir. Üniversitelerde yapılan sıfır atık projesi bugün işe yaramaktadır. Mesela ben o farklı çöp kutularını gördüğümde çöplerimi aynı torbaya koymuş olsam bile orada tek tek ayırıyorum. Yani bir seçenek sunup, onu kontrol edecek bir mekanizma oluşturmak gerekiyor. Ceza ya da teşvik edici uygulamalarla geri dönüşümü yaygınlaştırmak gerekiyor. Bununla birlikte eğitim düzeyi yüksek olan üniversitelerde çevre

bilincinin biraz daha yüksek olduğunu söylemem gerekiyor. Ne yazık ki eğitim düzeyi düşük olan insanların çevre konusunda da bilinç düzeyinin düşük olduğunu söylemeliyim. Bu nedenle denetim mekanizması önemli bir yer tutuyor. Diğer yandan, üniversitelerde çevre bilinci oluşturmaya yönelik verilen derslerin var olduğunu biliyoruz. Ancak o derslerde aktarılan bilgilerin üniversite öğrencileri açısından faydalı olacağını fakat halka yönelik bu yaklaşımın uygun olmadığını düşünüyorum. Mesela dinin çevreye nasıl baktığı üniversite öğrencilerine anlatılabilir. Fakat vatandaşlara daha ziyade ilmi düzeyinde bilgilendirme yapılmalıdır. Mesela ‘kırmızı da geçmek, yere tükürmek ya da doğayı tahrip etmek günahdır’ ya da ‘bu yaklaşımlar insanlıkla örtüşen bir davranış değildir’ şeklinde hatırlatmalar yapılması gerektiği kanaatindeyim. Fakat her şeyden öte bu bilinçlendirme devletin toplumu üzerindeki bir görevidir. (Akademisyen 6)

Çevresel düzenlemelerin yasalarla desteklenmesi ve halka yönelik faaliyetlerin dini argümanlarla birlikte sunulması gerektiğini öneren bu yaklaşım, İlahiyat alanında çalışmalar yürüten bir akademisyene aittir. Gerek akademik alanda ve gerekse de halk nezdinde çevre bilinci kazandırmak adına eğitimin önemine vurgu yapılan bu aktarımda; çevre eğitiminin tekdüze bir şekilde verilmesinden ziyade hedef kitleye uygun olacak şekilde sunulması gerektiğine işaret edilmektedir. Çevre bilinciyle eğitim düzeyinin paralel olduğuna kanaat getiren bu görüş, denetim mekanizması olmadığı takdirde eğitim düzeyi yüksek olsa bile çevresel konularla ilgili uygulamalarda birtakım sorunlar yaşanacağını öne sürmektedir.

Sonuç olarak; akademisyenlerin görüşlerinden hareketle akademide ve eğitimde çevre konusuyla ilgili şunlar söylenebilir. Akademik alanla çevre ile ilgili araştırmaların ve faaliyetlerin son yıllarda arttığı kabul edilmekle birlikte; yürütülen çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı ve çevreye gereken önemin verilmediğine yönelik bir kanaat söz konusudur. Akademisyenlerin topluma çevre bilinci kazandırmakla ilgili doğrudan ve dolaylı olarak sağlanabilecek her türlü faaliyete olumlu baktıkları ve özellikle akademik alanlarda konuyla ilgili farkında okumalar yapılması gerektiği kanaatinde olduklarına dair bulgular elde edilmiştir. Literatüre baktığımızda çevre sorunları başlığı altında ülkemizde akademik çalışmaların yoğunluk kazandığını ifade edebiliriz<sup>37</sup>. Bunun yanı sıra Müslüman bir çevreci anlayış geliştirmek adına “*İnsan ve*

---

<sup>37</sup> 2018 yılı sonu itibarıyla “Türkiye’de Çevre Sorunları” başlığı altında 214 lisansüstü tez yazıldığı belirlenmiştir. Bu tezlerin 36 tanesi doktora tezi, 178 tanesi yüksek lisans tezidir. Kentleşme başlığı altında ise 276 lisansüstü tez yazılmıştır. Yazılan bu tezlerin 63 tanesi doktora tezi, 213 tanesi ise yüksek lisans tezidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, A. (2019) *Türkiye’de Kentleşme ve Çevre Sorunları Alanında Hazırlanmış Kayıtlı Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik İncelemesi* (Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi, Aksaray)

*Tabiat*<sup>38</sup>, *Kur'an'da Çevre Bilinci*<sup>39</sup>, *İslam Çevre Hukuku*<sup>40</sup>, *Çevre Ahlakı*<sup>41</sup>, *Dinler ve Çevre*<sup>42</sup> gibi başlıklar altında çevresel sorunlara teolojik çözüm önerileri getiren akademik çalışmaların yapıldığını vurgulamak gerekiyor. Gerek bu çalışma ve gerekse de benzer niteliğe sahip akademik araştırmalardan hareketle, çevre algısı ve din ilişkisine yönelik yükselen doğrultuda bir ivme olduğu söylenebilir. Diğer yandan, akademisyenlerin görüşlerinden hareketle, çevresel düzenlemelerle ilgili üniversitelerin yürüttüğü yeşil kampüs vs. uygulamalar konusunda, özellikle bütçe sorunları nedeniyle beklenen düzeyde fayda sağlayamadığına ve ne yazık ki zikredilen faaliyetlerin samimiyetten yoksun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca, akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle, toplumun eğitim düzeyi ya da diğer değişkenlere bakılmaksızın yürütülen faaliyetlerden olumlu sonuçlar alabilmek adına devlet kontrolü ve denetiminde her türlü çevresel uygulamanın desteklenmesi gerektiğine dair bulgulara rastlanmıştır.

---

<sup>38</sup> Nasr, S. H. (2019). *İnsan ve Tabiat (Çev. Nabi Avcı)*. İstanbul: İnsan Yayınları.

<sup>39</sup> Çalışkan N. (2020) *Kur'an'da Çevre Bilinci*. Ankara: Araştırma Yayınları.

<sup>40</sup> Karaaslan, M. (2019). *İslam Çevre Hukuku*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.

<sup>41</sup> Martı, H. (2018). *Çevre Ahlakı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

<sup>42</sup> Fersahoğlu, Y. (2011). *Dinler ve Çevre*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

## BÖLÜM IV

### İNSAN VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Bu bölümde, akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle insan ve çevre ilişkisine yönelik değerlendirmeler yapılmaktadır. Önceki bölümlerde vurgulandığı üzere modern zihniyetle birlikte yaşanan çevre algısındaki değişim, günümüzde insan ve çevre ilişkisinin modern kent yaşamı ile farklılaştığına yönelik bir argümanı akla getirmiştir. Modern kent yaşantısında geleneksel bağların giderek yok olduğu ve yerini iş bölümüne dayanan daha pragmatist bir anlayışın aldığı öne sürülmektedir (Dien, 2007, s. 123). Söz konusu süreçte kentleşme ile birlikte yok olan tabiat unsurları neticesinde insan-doğa ilişkisinin zarar gördüğü ve bunun hem maddi hem de manevi birtakım çıktıları olacağı öngörülmektedir. Gerek kavramsal çerçevede ve gerekse de dini ve ahlaki açılardan çevre kısmında vurgulanan modern dönemle birlikte, Tanrı merkezli anlayışın yerini insan merkezli anlayışın aldığına yönelik kanaate dair somutlaştırılabilecek bazı örneklerle bu bölümde yer verilmiştir. Koronavirüs süreci de dahil olmak üzere akademisyenlerin tanık oldukları çevresel değişimler ve günümüzde insan ve çevre ilişkisinin geldiği boyut, farklı açılardan yapılan değerlendirmelerle irdelenmektedir.

#### 4.1. Günümüzde İnsan- Çevre İlişkisi “İstanbul Örneği”

Günümüzde insan ve çevre ilişkisini doğru bir şekilde analiz edebilmenin en önemli yolu, bugünün insanının yaşadığı ortamı incelemekten geçer. Nitekim bu konu, şehirleşme ve modern kent yaşantısından bağımsız düşünülemez. İstanbul örneğinden yola çıkarsak; 15 milyonu aşkın nüfusuyla İstanbul, bugün iş gücünde %20,3, ihracatta %50,6 ve ithalatta %54,6 oranlarıyla (Türkiye'nin Ticaret, İş, Yatırım, Finans ve Turizm Başkenti: İstanbul, 2021) ülke ekonomisinde ciddi bir role sahiptir. Bu durum, ülke içinden ve dışından göç almaya neden olmakta ve neticede şehir, dünyanın birçok ülkesinden fazla nüfusu bünyesinde barındırmaktadır. Elbette bu değişimin birtakım çıktıları olması kaçınılmazdır. Çalışmanın bu bölümünde, söz konusu değişimin

çıktıları, akademisyenlerin İstanbul'daki yapılaşma, kentsel dönüşüm faaliyetleri, artan nüfus yoğunluğu ve azalan yeşil alanlar meseleleri hakkındaki görüşleri üzerinden irdelenmektedir.

Artan nüfusla paralel olarak ortaya çıkan kalabalık, gürültü ve mimari yapılaşmadaki yoğunlaşma, şehrin sakinleri üzerinde maddi ve manevi pek çok etkiye sebep olmaktadır. İbn Haldun'un Mukaddime'de dile getirdiği iklim şartları ve havanın insanların mizacı ve ahlakı üzerinde etkili olması (İbn Haldun, 2017, s. 267) hiç şüphesiz insanın yaşadığı muhite ve yapılaşmaya yönelik bir çıkarsamayı da içerisinde barındırmaktadır. İnsan ve çevrenin karşılıklı etkileşimi durmaksızın devam ederken özensiz ve gelişigüzel planlanan yapılaşmaların arasında çevreye duyarlı ve bilinçli bireylerin yetişme olanağının da doğal olarak azaldığı düşünülür (İmamoğlu, 2016, s. 57). Nüfus yoğunluğuyla birlikte ortaya çıkan konut ihtiyacı, binaların planlanışında tabiat ve yeşil alanlara ayrılan yerin daralmasına hatta tamamen yok oluşuna neden olmakta ve bu durum tabiatla ilişkisi kopuk bireylerin yetişmesine yol açmaktadır. Nasıl ki önce bizlerin binaları, ardından binalarımızın bizleri şekillendirdiği tasavvur ediliyorsa (İmamoğlu, 2016, s. 57) mevcut yapılaşmayla birlikte duygu, düşünce ve davranış örüntülerinin de geçmişe kıyasla olumsuz manada değişim gösterdiği düşünülmektedir. Mevcut şehirleşmenin insan ve çevre ilişkisi üzerinde olumsuz etkiler oluşturduğuna dair bir akademisyenin görüşlerini aktarmak istiyorum.

Üzülerek ifade etmem gerekiyor ki insan ve çevre ilişkisinde olumlu bir gelişme görmüyorum. Özellikle şehirleşmenin artmasıyla birlikte bu durum olumsuz bir hal üzere. Çünkü şehirleşme doğal bir seyirde gerçekleşmiyor. Devletin ya da kurumların şehirleşmeye yönelik makro seviyede bir planı yok. İnsanlar temel ihtiyaçlarını karşılama adına hareket ediyorlar. Bu güdü, şehirleri ve yerleşim alanlarını şekillendiriyor. Ve orada insanların çevreyi düşünecek bir hâli yok. Yani insanlar geliyorlar, başlarını sokacak bir ev bulmanın ve geçim sağlayacak bir iş üretmenin derdindeler. Dolayısıyla çevreyi düşünmek fantastik bir şey olarak algılanmaya başladı. Hayatımızın tabi-i düzende geçtiği bir zemin olarak değil, artık zenginlerin ve lüks içinde yaşama imkanlarına sahip olan insanların ancak muhatap olabilecekleri yazlıklar ya da lüks siteler oluşturuyor. Ve şunu da üzülerek ifade ediyorum ki imar planları dikkate alındığında şehirlerin tabiatsız planlandığı çok açık. Yani son derece sembolik ve basit görselliklerle insanın tatmin olmasını öngören park ve benzeri şeyler yaparak yaşam alanlarını oluşturuyorlar. Dikey yapılanmalar, nüfus yoğunlukları, plansız göç ve makro bir tabiatla insan ilişkisini konuşlandıran bir tasavvur olmayınca açıkçası ortada iyimser görebileceğim bir şey yok. (Akademisyen 2)

Yukarıdaki aktarımda vurgulandığı üzere, şehir planlaması ve çevre sorunları arasında çok yakın bir ilişki vardır. Kent arazilerinin çevre koşulları gözetilerek planlanmasının yerine, arazi sahiplerinin nasıl maksimum düzeyde rant elde edebileceğinin

hesaplanması, insan ve çevre ilişkisini olumsuz yönde etkileyen en önemli hususlardan biridir. Planlı gelişen şehirlerde kirlilik, çirkinlik ve yoğunluk gibi sorunlar çözümlenebilir nitelikte olup insan sağlığını ve huzurunu bozacak etkenlerin ortadan kaldırılması da mümkündür. Günümüzde İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa vb. şehirlerde kent planlaması ve kentsel dönüşüm faaliyetleri yürütülüyor olmakla birlikte; fiziksel kent planlarının, şehrin doğal, sosyal ve ekonomik yapısına uygun olarak yürütülmediği ve maddi çıkarlar uğruna sık sık değiştirildiği (Çetiner, 2016, s. 278) öne sürülmektedir. Bu noktada, İstanbul'da yürütülen kentsel dönüşüm faaliyetine yönelik bir akademisyenin düşüncelerini aktarmak istiyorum.

İstanbul'da yürütülen kentsel dönüşüm işinin kötü gittiğini düşünüyorum. Olası bir deprem düşüncesiyle bu dönüşümün planlı yürüten tarafları olduğunu da kabul ediyorum. Fakat küçük mahallelerin yanında otuz katlı kocaman kondurulma sitelerin varlığı ve bu yapılaşmanın getirdiği farklılıkla beraber sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin zedelenmesi, ne yazık ki toplumda uyumsuzluklara yol açıyor. Mesela, pazara gittiğinizde sitede oturanlarla mahallede oturan insanların birbirine 'bu nereden gelmiş' dercesine baktığını görebilirsiniz. Mahalledeki siteye karşı çıkan insanların, siteye saldırı yaptıklarına tanık oldum. Mesela bir park yapılacağı söylenmişti. Bu habere oldukça sevinmiştik. Fakat daha sonra buraya polis karakolu yapmaya karar verdiler. Yine mesela, sitede oturan bir ailenin çocuğuyla mahallede yaşayan bir ailenin çocuğunun aynı okulda okurken bile birbirleriyle kaynaşma konusunda sıkıntı yaşadıklarını ve bu anlamda aynı toplumda bütünleşmenin gerçekleşemediğini söylemem gerekiyor. Yani herkes kendini bir yere konumlandırıyor. Bunun sebebi yapılaşmanın getirdiği farklılıktır. (Akademisyen 4)

Burada bahsedilen, toplumsal bütünleşmeye zarar veren fiziki yapılaşma farklılıkları, insan ve çevre ilişkisinin fiziki ve sosyal çevre arasındaki etkileşimini gözler önüne sermektedir. Şehir sakinlerinin yaşadığı fiziki çevrenin, onların sosyal ve zihinsel yanlarını etkilediği görüşü, bir asrı aşkın bir zaman diliminde, ilk olarak Georg Simmel tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre, şehir yaşamı, insan zihnini imgeler, izlenimler, duyular ve etkinliklerle bombardımana tutmaktadır. Bu durum kırsaldaki sakin ve akıcı yaşamla büyük bir tezatlık gösterdiği için şehir sakinleri kendini "bezgin ve vurdumduymaz" hale getirerek beklenmedik uyarıcılara ve sürekli değişen imgelere karşı korumak için çabalamaktadır (Simmel, 2002, s. 11). Günümüzdeki metropol kentlere odaklanıldığında, söz konusu yoğunluğun geçmiş dönemlerle mukayese edilemeyecek düzeyde değiştiği ortadadır. Dolayısıyla, bireylerin tahammül seviyelerinin, şehrin rutin yoğunluğu içerisinde bile had safhaya ulaşabildiği ve hatta çok küçük bir meselede bile beklenmedik derecede anormal tepkilerin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bununla birlikte; nüfus ve trafik yoğunluğu dolayısıyla şehir

sakinlerinin bunaltıcı bir ortamı paylaştığı görüşü dikkat çekicidir. Konuyla ilgili bir akademisyenin kanaatlerini aktarmak yerinde olacaktır.

Özellikle İstanbul üzerinden gidecek olursak, İstanbul hakikaten artık beni çok yoruyor. Ve İstanbul dışında başka herhangi bir yere gittiğimde sanki daha rahat nefes alıyormuşum gibi geliyor. Elbette bu durumun, iş yoğunluğumun İstanbul ile özdeşleşmesiyle de alakası var. Fakat yine de İstanbul'un hava kalitesinin çok kötü olduğunu söyleyebilirim. İstanbul'da zihnimizin sükûnet bulması ne yazık ki pek mümkün değil. İstanbul'da yamuk bir şekilde yapılmış bir gökdelen var ki özellikle günün belirli saatlerinde güneş ışığının yansımaları umulmadık uzaklıklardan bile görülebiliyor. Her geçen gün İstanbul'da bir noktadan bir noktaya gitmenin süresi artıyor. Geçmişte, diyelim ki yarım saatte gittiğim bir yere şu anda en az bir saatte gidebiliyorum. Bu durum oldukça sıkıntı verici bir hal almış vaziyette ve gelecekte ne olur hiç bilemiyorum. Kişisel olarak şunu söyleyebilirim ki, son iki senedir evden çıkmamayı tercih ediyorum. İstiklal Caddesindeki kalabalığa girmektense bir konferans dönüşünde Londra'da bir kitapçıya gitmeyi tercih ediyorum. (Akademisyen 5)

Bu ifadeler fiziki, sosyal ve manevi çevre arasındaki irtibatı birçok açıdan yansıtmaktadır. Fiziki çevredeki absürt yapılaşmalarla (gökdelenler vs.), şehir nüfusu ve iş yoğunluğunun birleşmesi, bireyleri hem maddi hem de manevi yönde olumsuz etkilemektedir. Zikredilen sorunların, esasında her biri kendi başına ayrı bir problem gibi görünüyorsa da aralarındaki kaçınılmaz ilişki, sorunların özünde ne kadar birbirine dayandığını gözler önüne sermektedir. Şehrin sunduğu iş imkanlarıyla birlikte, artan nüfus ve ortaya çıkan konut ihtiyacı, plansız ve düzensiz yapılaşmalara neden olur (Çetiner, 2016, s. 277,278). Bununla birlikte, daha çok kar elde edebilmek adına işverenlerin yeterli sayıda işçi çalıştırmaması, bu nedenle çalışan işçilerin normalden daha yoğun ve uzun süreler çalışmaları, ayrıca metropol şehirlerde yaşayan kimselerin genellikle yoğun, kalabalık ve gürültülü ortamlara maruz kalmaları toplumda gergin ve huzursuz bireylerin oluşmasına yol açar (İmamoğlu, 2016, s. 59-67). Literatürde, insani olmayan bu yapılaşmaların sorumlusunun, bazı akademik çevrelerde savunulduğu gibi artan nüfus ve düzensiz göçler mi olduğu; yoksa modern yaşam ve onu var eden modern insanın bakış açısı mı olduğuna dair süregelen tartışmalar, yok olan tarih bilinci ve çevre hassasiyetinden hareketle ikinci ihtimalin gerçeğe daha yakın olduğuna hükmeder (Gürsel, 1989, s. 18; Uslu, 1995, s. 112-116; Martı, 2018, s. 26,33).

Deneysel türde bazı araştırmalar, şehrin kalabalığı ve gürültüsünün, bireylerin zihinsel faaliyetleri ve sosyal davranışları üzerinde olumsuz etkilere neden olduğunu savunmaktadır (İmamoğlu, 2016, s. 60). Kalabalık ve gürültülü ortamların yardımlaşma duygusunu azalttığı ve aynı zamanda saldırganlık eğilimlerini arttırdığı

yönünde bulgular mevcuttur (İmamoğlu, 2016, s. 61,62). Giddens, modernitenin bir risk kültürü olduğunu söyler (Giddens, 2019, s. 14). O, günümüz gelişmiş toplumlarındaki çoğu insan için toplumsal yaşamdaki belirli alanlar ve hayat tarzlarına yönelik genel risklerin azalma eğilimi gösterdiğini fakat modernitenin belirli alanlarda küreselleşen karakterinden doğan yeni risk parametrelerinin bizleri karşıladığını savunur (Giddens, 2019, s. 15). Bireysel silahlanma, nükleer savaş riski ve küresel çevre felaketlerinin modern dönemdeki yeni riskler olduğunu öne sürer (Giddens, 2019, s. 15). Aynı zamanda Giddens, modern yaşamın seyri içerisinde, bireylerin her halükârda birbirine güven duymasını ve gündelik kararlar alırken bazı riskleri göze almasını kaçınılmaz görür (Giddens, 2019, s. 35).

Modern hayatın dinamizmi ile birlikte yoğun nüfuslu kentlerde yaşayan insanlar, birbirleri ile geleneksel bağlar kurmak yerine, birer yabancı olarak kısıtlı ilişkiler kurmayı tercih ederler (Wirth, 1938, s. 195; Çelik, 2013, s. 19,23). Bu durum, artan nüfus yoğunluğu ve insanların yaşadığı kent ortamı ile ilişkilendirilir (Wirth, 1938, s. 191,192). Böylelikle, kente özgü bireysel yaşama biçiminin ortaya çıktığı öne sürülmektedir (Çelik, 2013, s. 24). Şehircilik çalışmalarının öncülerinden olan Ferdinand Tönnies tarafından öne sürülen *Gemeinschaft* (geleneksel bağlarla birbirine bağlı olan cemaat) ve *Gesellschaft* (geleneksel bağların yerine geçici ve zayıf ilişkilere dayalı cemiyet) ayrımını bu noktada hatırlamak gerekiyor. Organik topluluk (*Gemeinschaft*), birbirine akrabalık, dostluk, geleneksel ve tarihsel bağlarla bağlı olan toplumu ifade ederken; Mekanik topluluk (*Gesellschaft*), bağımsız bireylerin kişisel çıkarları doğrultusunda ticari sözleşmeler ya da kanunlar aracılığıyla birbirine tarihsel farkındalık yerine, mekânsal farkındalık bağı ile bağlı olan toplumu ifade etmektedir (Tönnies, 2001, s. 22-52). Bireylerin birbirlerine duyduğu sorumluluk duygusundaki azalma ve kanunların getirdiği kısıtlamalar haricinde her yolu mubah görme mantığı, çevre tahribatına meşruiyet kazandırmaktadır. Bu hususla ilgili olarak; yasal olan her şeyin mubah görülmesi ve yapılmasında bir sakınca olmamasına dair kanaatin ahlaki açıdan sorunlu bir anlayış olduğunu vurgulayan bir aktarıma yer vermek istiyorum.

İstanbul üzerinden gidecek olursak, “para ile değil mi kardeşim? Yasal değil mi kardeşim? Buraya yüz katlı binayı yaparım!” anlayışı kabul edilebilir değildir. Dünyanın fiziksel anlamda kutsallığını yitirmesi, çevre sorunlarının en önemli kaynağıdır. Geleneksel toplumlarda farkında olsak veya olmasak da Tanrı'nın yarattıkları olması dolayısıyla canlıların kutsal olduğu düşünülürdü. Modernite ve aydınlanmacı ruhun gelişimiyle birlikte her şey teknolojik gelişmelere bağlandı ve dolayısıyla dinin bu konuda ne söylediği önemsiz bir hale geldi. Ne yazık ki bu durum Müslümanlar için de geçerlidir. Genelleme yapamamak da İstanbul'u

mahvedenlerin en azından bir kısmının mütedeyyin muhafazakâr müteahhitler olduğunu biliyoruz. Ruhsat alınan ve yasal olan her şeyin ahlaki olduğunu söylemek mümkün değildir. Bugün, yasaları insanlar üretmektedir. Hak hukuk göz önüne alındığında hukuki midir ya da ahlaki veya etik midir soruları bu mevzunun ötesindedir. Eski geleneğimizde camilerin boyutlarını geçen binalar yapmak münasip değildi. Oysa şimdi camiler rezidansların gölgesinde kalmaktadır. Bugün, mütedeyyin ve muhafazakâr bir belediye başkanına rağmen Üsküdar semtindeki rezidansların Üsküdar'a sığmadığını söyleyebilirim. Safranbolu evleri ile Üsküdar'daki rezidansların mukayese edilmesi tahayyülün ötesindedir. Bu mevzu sadece dini bir mevzu değildir. Beşerî ideolojilerin de benzer şekilde bu konuda başarısız olduğunu söyleyebiliriz. Ancak onlar başarısız olma hakkına sahip olsa da Müslümanların ya da diğer ehli kitaptan birisinin, dünyanın bir emanet olduğunu ve yeryüzünü imar etmek için görevlendirildiğini bilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla çevreye de duyarlı olmaları beklenir (Akademisyen 6).

Gerek dini bir vecibe olarak gerekse de toplumsal hayat içerisinde sosyal bir sorumluluk olarak çevreye duyarlı olmayı, aynı zamanda çevre meselesinin hukuki ve ahlaki olanın ötesinde düşünülmesi gerektiğini vurgulayan bu ifadeler, dindar-Müslüman yönetici ve sakinlere rağmen kentteki yapılaşmaların çevre hassasiyeti gözetilerek inşa edilmediği ifade etmektedir. Yaşanan bu durum, kapitalist liberal sistemin yarışmacı anlayışıyla gelişen, toplumun kol gücüyle çalışan işçi sınıfından üretim araçlarına sahip olan ya da siyasette söz sahibi olan üst tabakasına kadar tüm katmanların genelinde yaşanan bir toplumsal yabancılaşma sorunu (Işık, 2012, s. 49) olarak yorumlanabilir.

Modern kentlerin kendine özgü bir yaşam tarzı oluşturduğunu savunan Louis Wirth'e göre (Wirth, 1938, s. 21) kentleşme, beraberinde akrabalık bağlarının zayıflamasını, ailenin sosyal öneminin azalmasını, komşuluk ilişkilerinin yok olmasını ve sosyal dayanışmanın geleneksel temellerinin sarsılmasını getirmiştir. Ona göre şehir yaşamı, geleneksel aile yaşantısının sürdürülmesine uygun değildir. Genellikle anneler çalışmakta olup aileler daha küçük ve çocuksuzdur. Bireylerin ilgileri aile kurmaktan ziyade daha çok eğitim, iş ya da dini veya politik yaşam üzerine kuruludur. Bu görüş, bir açıdan günümüz modern şehir yapılarıyla ilgili geçerliğini halen korumaktadır. Ancak diğer yandan kentliliğin her yerde her zaman aynı şekilde seyretmediği ve eski şehir yapılarının modern kentlerden pek çok açıdan farklı olduğu görüşü (Giddens, 2012, s. 949) de mevcuttur. Bu noktada, modern şehirlerde hala varlığını sürdürmeye devam eden mahalleleri ve mahalle kültürünü hatırlamak gerekir. Hatta kişisel bağların korunmasında etkin rol oynayan hemşeriliğin ve bir arada yaşayan etnik unsurların varlığı da akla gelmelidir. İstanbul'un özellikle bazı semtlerinde halen tarihsel yapının korunduğu ve sosyal ilişkiler ağının sürdürüldüğü söylenebilir. Her ne

kadar aynı havayı soluma, aynı şehirde yer alma durumu söz konusu olsa da geleneksel yapıyı koruyan semtlerin hissettirdiği duygu ile modern rezidansların yer aldığı semtlerin sağladığı fiziki, sosyal ve manevi koşulların aynı olmayacağı barizdir. Bu noktada, özellikle son dönemde kurulan şehirlerin insanî ilişkiler geliştirmeye yönelik sorunlu bir yanı olduğuna dair bir akademisyenin görüşlerini aktarmak istiyorum.

İstanbul'un Silivri tarafına doğru baktığımızda, orada bile şunu görebiliyoruz. Kültürel kodlar uyuştuktan sonra oradaki insanlarla yeni komşuluk ilişkileri geliştirebiliyorsun. Çünkü depresif değil. Çünkü az sayıda insan, mekânın bilinirliğini ve güvenilirliğini artırıyor. İnsanları çoğalttığın zaman o güven duygusu da kaybolmaya başlıyor. Yani işte o yoğunluk ve konsantrasyon bütün o ilişkileri de etkiliyor. Şu konuya çok üzülürüm. İçinde yaşadığım Kayaşehir, sıfırdan yapılan ve evreninde hiçbir şey olmayan mekânsal yapı. Buraya birbirine benzer binaları tıpkı bir tarla eker gibi ekmeselerdi de daha iyi, insani tasarımlar yapsalardı. Geçen gün Bakırköy'de fark ettik. Bakırköy'ün eski yerleşim yerleri, eski konutları. Mesela oralardan geçerken dedim ki ne kadar insani yapılanmalar. 4 katlı ya da 5 katlı çıkmaz sokakların olduğu, çocukların rahatlıkla oynayabileceği yerlerin olduğu, yollarının da bugüne göre ayarlanmış olduğu mekanlar. Neden Kayaşehir bu şekilde yapılmadı. Yani biz bu binalardan ne yetişmesini bekliyoruz. Çok depresif kişiler... Benim endişem o ki radikalleşmeye ve aşırı yalnızlığa mahkûm olmaya müsait tiplerin yetişebileceği, komşuluk ilişkilerinin neşvünema bulamayacağı ortamlar oluştu. Ve bu konular hiç düşünülmedi. Yalnızca teknik mühendislik bakımından depreme dayanıklı konutlar, belli konforları sağlıyor, hepsi bu şekilde yapılmış yapılaşmalar. Yani insan boyutu yok. Bu çok üzücü bir şey. (Akademisyen 10)

İnsanların barınma ihtiyacını karşılamak adına inşa edilen konutların birincil hedefinin yaşanabilir, rahat ve huzurlu bir ortam sağlamak olması yerine daha çok kar elde etme çabasının ön plana çıkması, içinde bulunduğumuz modern kapitalist dünya sisteminin sürekli büyümeyi dert edinen, rekabetçi ve maneviyattan yoksun doğasını yansıtmaktadır. Özellikle bugün, İstanbul gibi arazinin değerli, nüfusun kalabalık ve talebin çok olduğu kentlerde, çok katlı bina yapımı ve yeşil alanın yok denecek kadar az bırakılması, yukarıda Kayaşehir örneğinde olduğu gibi, en makul ve ekonomik yol olarak düşünülmektedir. Batıda, bu durumun kısa vadede faydalı gibi gözükse de uzun vadede ciddi problemlere yol açtığını ve çok daha pahalıya mal olduğunu gösteren bazı deneyimler yaşanmıştır. ABD'nin Missouri, St. Louis kentinde, yapımı 1955'te tamamlanan ve "Pruitt-Igoe" projesi olarak bilinen, 2800 modern dairenin yer aldığı 33 katlı apartman sitesi, yapımı tamamlandıktan 16 yıl sonra hükümet tarafından yıkılmıştır. Şehir merkezine uzak ve bakımsız bir bölgede inşa edilen bu devasa mimari, düşük kiralara rağmen farklı etnik unsurları ve gençlik çetelerini barındırıyor olması dolayısıyla kısa sürede hiç kimsenin ikamet etmek istemediği bir suç merkezi haline gelmiştir (İmamoğlu, 2016, s. 63). Dolayısıyla hükümet, çözümü milyon

dolarlık projeyi yok etmekte bulmuştur.<sup>43</sup> Bugün Türkiye nüfusunun homojen bir yapıya sahip olmadığı ve komşu ülkelerden sığınmacılar kabul ettiği de göz önüne alındığında, yapılaşmaların ve farklı etnik yapıların bir arada bulunmasının, Amerika örneği kadar yoğun olsun ya da olmasın, benzer sorunları beraberinde getireceği muhtemel görünmektedir.<sup>44</sup> Yaşanabilecek sorunların bireysel ve toplumsal açıdan farklı boyutları olacaktır. Bu açıdan söz konusu sorunları çok boyutlu düşünmek ve olası tehlikelere yönelik önlemler almak gereklidir. Bu çalışmanın şehirleşmeye yönelik akademisyenlerin görüşlerini barındırıyor olması açısından kayda değer bir yanı olduğu unutulmamalıdır.

Konut tasarımı ile ilgili bir başka husus, her yapının bir olmadığı (İmamoğlu, 2016, s. 64) ve insan faktörü düşünülerek tasarlanmış bir sitenin, apartman dairesi ya da rezidansın uygun fiziki, sosyal ve manevi çevreyi sağlayabileceği görüşüdür. Elbette yüksek katlı binaların ve güvenli sitelerin yatay mimari ile inşa edilen müstakil, bahçeli evler kadar doğa ile iç içe olması beklenemez. Ancak artan nüfus ile birlikte ortaya çıkan konut ihtiyacı hesaba katıldığında, geçmişten günümüze yatay mimari ile tarım arazileri ve tabii alanların daha çok işgal edilmesinden, dikey mimari uygulamanın oldukça makul bir yanı olduğuna yönelik bulgulara rastlanmıştır. Bununla beraber, dikey yapılaşmanın üretilmesinde ve kullanımında aşırı enerji tüketimi ile “çevreci” olmadığı ve yatay yapılaşmaya göre daha büyük riskler taşıdığı da tartışılan bir konudur (Balamir, 2022). Yatay mimari uygulamak adına her bölgeye köy tipi evler inşa etmenin beraberinde altyapı sorunu getireceği öne sürülür. Bu nedenle kentleşmenin, artan nüfusun tabii alanlara daha fazla yayılmasını önlemek açısından faydalı bir yanı olduğu düşünülür. Böylelikle hem tarım arazileri hem de doğal alanların korunabileceği varsayılmaktadır. Fakat artan kentleşmeyle birlikte doğadan bir kopuş durumunun da söz konusu olduğu görmezden gelinemez. Bu noktada, konuyla ilgili olarak elde edilen bulguları aktarmak yerinde olacaktır.

Ben şahsen sorunun kökeninin şehirleşme olduğunu düşünmüyorum. Aslında insanlarda şehirleşmeyi suçlama eğilimi var. Aslında binalar çevreci bir şey. Çünkü nüfus arttıkça dikey mimari yerine yatay mimari tercih ederseniz aslında çevreye daha çok zarar verirsiniz. Şehri yaydığınız zaman tarım alanlarını katletmek zorunda kalırsınız. Yeni altyapı oluşturmanız

<sup>43</sup> Bkz. <http://www.pruitt-igoe.com/> (The Pruitt Igoe-Mtyh, 2021)

<sup>44</sup> 12.08.2021 tarihinde Ankara'nın Altındağ ilçesinde bir Türk vatandaşın (Emirhan Yalçın) bıçaklanarak öldürülmesi sonucu yaşanan sığınmacı provokasyonu örnek teşkil edebilir. (CNN Türk Haber- Ankara'da sığınmacı provokasyonu, 2021)

gerekir. Yeni yollar, kanalizasyon elektrik internet alt yapısı gerekir. Çok fazla köy yapalım deseniz, gene köylere alt yapı gitmesi gerekiyor. Esasında sorun kentleşme değil nüfus artışı. İnsanları planlı çoğalmaya geçirmedigin müddetçe önüne geçemezsin. O zamanda aslında büyük şehirler kurmak daha mantıklı bir hale geliyor. Evet belki doğadan çok kopuyoruz ama çevre açısından düşündüğümüzde şehirleşmeler çevre için daha mantıklı bir durumdadır. Özellikle yüksek binaların olması çok fazla insanı bir araya sıkıştırdığı için doğaya daha çok yer bırakıyoruz aksi takdirde doğa daha çok zarar görecektir. Ancak tabii, çevreyle insan ilişkisi konusunda bir sıkıntı ortaya çıkıyor. Bu nedenle insanları doğayla iletişim kurmaya teşvik etmemiz gerekiyor. Şehirlere yakın büyük parklar, ormanlar olması gerekiyor. Burada belediye ve devletin hatta iş yerlerinin teşviki gerekiyor. İnsanları doğaya götürülmek demek, şehirleri yayılım demek değildir. Şurası bir kesin İstanbul'u dağıtalım desek ve çevreye köyler kursak çevreye daha büyük zararı olacak. Bu çok daha büyük bir sorun. (Akademisyen 7)

Türklerin yaşadıkları mahalleleri değerlendiren bir araştırma (İmamoğlu, 2016, s. 64) İngilizlere ya da İsviçrelilere kıyasla Türklerin insan faktörüne daha çok önem verdiklerini, dolayısıyla Türkiye'de insan faktörü gözetenmeden inşa edilen konutların olumsuz birtakım sosyal etkileri olabileceğini saptamıştır. Geleneksel ve çağdaş konutlarla ilgili yapılan başka bir araştırma, yetişkin ailelerin daha çok yeni tip çağdaş konutları tercih ederken üniversite öğrencilerinin ve ilkökul düzeyindeki kız çocuklarının geleneksel yapıları tercih ettiğini öne sürmektedir (İmamoğlu, 2016, s. 65). Söz konusu araştırmadaki bulgularla benzer nitelikte bir yaklaşıma bu çalışma kapsamında rastlanmıştır.

Çevreyle kurduğum ilişki için şunu söyleyebilirim, benim için daha çok, ideal olan organik olandır. Yani mesela eski evleri daha çok severim. Şehirleştiği belli olmayan yeşil alanların yoğun olduğu evler idealimdir. İstanbul'da Arnavutköy semtinde yaşamak her zaman hayalim olmuştur. Bugün orasının şehirleşmeden nasibini almamış olması dolayısıyla değil, fakat o bölgede daha çok tarihi yapılar/evler var. Şu anda çalışmalarımın yoğunluğu dolayısıyla o bölgeye sıklıkla gitmeye vakit bulamıyorum. Ancak arada bir, şehir ve iş karmaşası durduğunda oradaki doğallığın eksikliğini hissettiğimi anlıyorum. Berlin'de bulunduğum zamanlarda çocuğumu okula bisikletle götürüp, yeşil alanlardan geçerken duyduğum kuş seslerini ve nefes alarak ilerlemeyi, tabii ki yeşili özledim. İstanbul'da arabayla dolaşıyorum. Benim için, çevreyle kurduğum en yakın ilişki, eğer semt tarihsel bir geçmişe sahipse (Arnavutköy, Sarıyer, Üsküdar gibi) bu bölgeler insana daha çok korunmaya mecbur kalındığı için doğa ve doğallık ile daha fazla iç içe olma fırsatı veriyor. Bu semtlerdeki evler, mevcut doğal yapının üzerine kuruludur ve boğaza yakın olması dolayısıyla ne kadar uğraşsalar da boğaz, bozulması mümkün olmayan bir doğal güzelliğe sahiptir. Şu anki şehir hayatında var olan güvenli siteleri sevmeyişimin nedeni ise daha çok 'Truman Show' mantığıyla oluşturulmuş bir yapıya sahip olmalarıdır. Zaten bu yapıların organik olmadığını insanlarla kurduğunuz ilişkiden anlayabilirsiniz. Sadece sitenin parkında sosyalleşebilirsiniz ama orada da zaten aradığınız hissi bulamazsınız. Yine de bu yapıları kötünün iyisi diye kabul edebilirsiniz. Çünkü her ne kadar yapay da olsa size bir su ve çimen gösteriyorlar. Ve biraz baktığımızda ferahlıyorsunuz. Doğal bir çevreye bakmak, insanı rahatlatan bir unsur olarak kalmış. Belki de bu post-modern bir şeydir. Yani normalde insanın hayatının bir parçası olması gereken şeyi bizler bugün rehabilitasyon olarak görüyoruz. Bu yüzden güvenli siteleri, daha çok 'doğayla iç içe, mahalle gibi, orman içerisinde evler' gibi söylemlerle satılıyorlar. Bugün baktığımızda eski mahalle aralarının da tamamen arabayla doluğunu görebilirsiniz. Mesela geçen gün, Üsküdar'da bir sokaktan geçmeye çalışmışım ve sokağın iki yanının da park eden arabalarla dolu olması dolayısıyla o sokaktan geçememişim. Mahalle sakini biri, eskiden çocukların oynadığı bu sokaklara şimdi arabaların eklenmesi ile çocuklara da oynayacak yer kalmadığını ve dolayısıyla onların da dışarı çıkmadıklarını söyledi. Yani eskiden organik bir yapıya sahip olan mahalle ve sokakların, bugün asfaltın geçmesi, yolun değişmesi ve arabaların

eklenmesi ile birlikte artık eski özelliklerini yitirdiğini söyleyebilirim. Ancak ben yine de o eski çevreyi idealimde tutmaya çalışıyorum. Bugün bence İstanbul'u tek kurtaran şey, doğal güzelliklerinin ve tarihinin olması. Boğazın güzelliği ve hala pek çok yerinde ormanlık alanın bulunması. Tüm bunlar olmasaydı bizler İstanbul ile ilgili ne hissederdik, bilemiyorum. (Akademisyen 1)

Aktarımın bütünlüğünü bozmamak adına yukarıda uzun bir alıntıya yer verilmiştir. Burada pek çok meselenin bir arada zikredildiği ve dolayısıyla birden fazla konuya dair çıkarım yapılabileceği unutulmamalıdır. Öncelikle; İdeal olanın, tarihi ve doğal olanla özdeşleştirildiği bir yaklaşım söz konusudur. Buradan hareketle günümüz modern kent yaşamıyla ilgili pek çok eleştiri ve düşünce tarzı değerlendirilebilir. Yukarıdaki aktarımda dikkati çeken bir başka örnek; günümüzdeki yapıların doğallıktan yoksun oluşunun, psikolojik komedi-drama filmi olan Truman Show<sup>45</sup> örneği ile anlatılmak istenmesidir. Modern kent yaşamında evler, işyerleri, caddeler vs. pek çok alanda güvenlik ve denetim gibi sebeplerle kameralar ve sensörler bulunmaktadır. Gözetimin (surveillance), modernitenin kurumsal boyutlarından biri olduğunu söyleyen Giddens'a göre (Giddens, 1990, s. 57) bu tür bir denetleme ve yönetim, geçmiş medeniyetlerin karakteristik yapısında hiç var olmamıştır. Modern dönemin karakteristiğine özgü olan bu denli gözetim, toplumsal alanda güveni artıran ve riskleri azaltan bir yana sahip olmakla birlikte; aynı zamanda bahsi geçen film örneğindeki gibi doğallıktan yoksun, yapay ve rahatsız edici bir ortam oluşturmaktadır. Truman Show örneği ile vurgulanmak istenen bir başka mesele, modern konutlardaki bireylerin birbirleri ile kurduğu, daha önce Louis Wirth'in görüşlerine başvurarak aktardığım, organik olmayan komşuluk ilişkileridir. Organik olmayan diğer bir unsur da bazı modern konutların içerisinde yer alan yapay parklar ve yeşil alanlardır. Oluşturulan bu alanlar, tabiat gibi doğal gerçekliğin parçası olmayıp suni bir yapıya sahiptir. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi, yapay da olsa bu alanların mevcudiyetinin tabii alanları andıran hiçbir şey olmamasından daha iyi olduğu düşünülür. Konutların etrafında yer alan tek bir ağacın bile bugün, evlerin ekonomik değerini kayda değer ölçüde arttırdığı biliniyor. Bununla ilgili olarak elde edilen bulgulara bakıldığında; pencereden görünen bir ağacın, kuşun, canlı ya da

---

<sup>45</sup> "The Truman Show" başrolde Jim Carrey'nin oynadığı Andrew Niccol tarafından yazılan 1998 yapımı filmidir. Sakin bir adada hayat süren Truman (Jim Carrey) adlı, otuzlu yaşlardaki karakterin doğduğu günden bu yana hayatının tümünün bir televizyon programı için her yerdeki gizli kameralarla kayıt altına alındığı ve ailesi dahil olmak üzere hayatındaki herkesin aslında gerçek olmadığı ve bu yalanın parçası olduğunu anlatan dram komedi türündeki filmidir. (Riganas, 2021)

cansız herhangi bir varlığın hatta renklerin bile, bireyler üzerinde ciddi anlamda etki bıraktığına dair görüşlere rastlanmıştır.

Kaçınılmaz olarak içinde yaşadığım evren, sokağa adımını attığım ilk anda gördüklerine kadar; yani hayvan, nebatat yahut varlığı kendiliğinden biçimlenmiş ya da insanlar tarafından biçimlendirilmiş nesnelere şekillerinin, biçimlerinin ve renklerinin, insanın haleti ruhiyesi üzerinde çok ciddi etkilerinin olduğunu düşünüyorum. Biraz mimarlığa da ilgim var, eşim mimar. Bu bakımdan çevre denildiğinde aklıma bolca mimari yapıların formları geliyor. İçinde yaşadığım sitenin ağaçları budanmıştı. Yanlış bir budama yapılmış. Uzun yıllardır belediye hızlı ve kolay budama şekli olan derin budamayı tercih ediyor. Bu, peyzaj budaması değil. Ve o güzelim ağaçların çeşit çeşit salkım söğütlerin yahut akasyaların hunharca budandığını görmek, benim psikolojim üzerinde hala etkileri olan bir şeydir. O ağaçları gördüğümde, içimde bir şeylerin yıkıldığını hissediyorum. Hayvan konusu da böyle. İlginç bir şekilde, sanki memlekette insanlar hayvanlara tabiatan ya da etrafımızdaki çarpık yapılaşmalardan ve çirkin evlerden bir nebze olsun daha duyarlılar. Hatta bu duyarlılık ifrat ve tefrit noktalarına kadar gidebiliyor. Mesela Üsküdar'daki kedi severliğin abartılı noktalara varmış olması gibi. Kısacası çevrenin, üzerimde çok ciddi manada etkileri olduğunu söyleyebilirim. (Akademisyen 10)

Çevredeki yapısal ve şekilsel her türlü unsurun insana maddi ve manevi anlamda tesir ettiğini vurgulayan bu ifadeler, aynı zamanda insanın çevresiyle kurduğu ilişkinin yalnızca kent planlaması ya da yapılaşma faaliyetleriyle sınırlı olmadığına işaret eder. Başta hayvanlar ve bitkiler olmak üzere, ortak alanı paylaştığımız canlı ve cansız her türlü varlık, insan faaliyetlerinden nasibini almaktadır. Yukarıdaki örnekte yapılaşma faaliyetlerinden arda kalan doğal unsurların (ağaçlar) insan eliyle (uygunsuz budama) zarar görmeye devam ettiği dile getiriliyor. Bu noktada meselenin sadece hatalı budama olmadığı ve aslında çevredeki varlıkların geçirdiği değişim ve dönüşüm sürecinin insanın ruh hali üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu idrak etmek gerekiyor. Bu husus, elbette modern bakış açısıyla şekillendirmeye çalıştığımız çevremizin ve hatta çevre bilincimizin bir yansıması niteliğindedir. Konuyla ilgili olarak tek tipleşen bir çevre algısına sahip olduğumuzu özetler nitelikteki bir aktarıma yer vermek istiyorum.

Şu anda oturduğum semtte kentsel dönüşüm yaşanıyor. Bu süreçte binalar büyüyor ve bahçeler küçülüyor. Her yeni bina yapıldığında bahçeyi daraltıyorlar ve binaları büyütüyorlar. Evlerimizin bahçesinde çok büyük ağaçlarımız var ama maalesef şu anda bu ağaçlarda azalma yaşanıyor. Ben buna 'çimene doğru geçiş' diyorum. Son dönemde ağaçları kesip çim dikmek gibi problemlerle bir alışkanlık kazandık. (Akademisyen 3)

Burada zikredilen çim örneği ve daha önceki aktarımda vurgulanan yapay parkların ve suni yeşil alanların yapım ihtiyacı, bizlere hem değişen çevre algımızı hem de bu değişimden hareketle çevreyi fiziki açıdan nasıl değiştirip şekillendirdiğimizi gözler önüne seriyor. Bu hususla ilgili olarak; ağaçların ya da düzensiz bitki türlerinin yerini

her tarafa düzenli biçimde yayılan çimlerin almasına dair Zygmunt Bauman'ın modernliğe geçiş sürecini anlatan bahçıvan metaforunu hatırlamak gerekiyor. Bauman, modern öncesi dönemde yönetici sınıfın toplum üzerinde avlak bekçisi gibi bir görevi olduğunu ve modern dönemde bu durumun bahçıvanlık olarak değiştiğini öne sürer (Bauman, 1996, s. 66). Avlak bekçileri, sorumlu oldukları araziye korumak dışında bölgeye herhangi bir müdahalede bulunmazken bahçıvan, sorumlu olduğu bahçeyle sürekli olarak ilgilenmeli ve istenmedik bitkilere müdahale etmelidir. Dolayısıyla, modern öncesi toplumlarda vahşi kültürün doğal gelişim süreci söz konusuysen modernite ile birlikte suni bir yapı olan bahçe kültürüne geçilmiştir. Bauman, bu örnekle, modern toplumların doğallıktan yoksun, yapay bir yanı olduğunu vurgulamaktadır (Bauman, 1996, s. 66,67; Giddens & W.Sutton, 2014, s. 30).

Yukarıda aktardığım, ağaçların ve tabii alanların yerini çimlere bıraktığı gerçeği düşünüldüğünde, Bauman'ın ortaya attığı bahçıvan metaforu artık mecazın ötesine geçerek günümüz insanının çevre zihniyetini gerçek anlamda yansıtır hale gelmiştir. Modern dönemde yaşanan bu sunileştirme süreci yalnızca yeşil alanlardaki ağaçlarla ve bitkilerle sınırlı değildir. Tabiatdaki bütün varlıkları kapsar nitelikteki bu sürece bir başka örnek, günümüzde beslediğimiz evcil hayvanlardır. Evcil hayvan beslemekle ilgili olarak, yürütülen mülakatlarda bakıldığında özellikle insanları rehabilite etmek ve modern dönemde bireyselleşen insanların yalnızlığını gidermek ve bir eğlence kaynağı, uğraş olması için ortaya çıkan bir olgu olduğuna dair bulgulara rastlanmıştır.

Evcil hayvan beslemenin doğa ile çok fazla alakası olmadığı kanaatindeyim. Çünkü bu durum biraz insanları rehabilite etmek için kurgulanmış gibi geliyor bana. Ve ben hayvanların rahat ettiğini düşünmüyorum. Kedi için başka argümanlar var, kedilerin yalnız olmalarının sorun olmadığı ya da evde olmaktan hoşlandıkları gibi. Öyle ise ne âlâ ama ben yine de şu ortamda bir kediye bakamayacağımızı düşünüyorum. Çünkü zaten çok kısıtlı zamanımız var ve kedi bütün gün yalnız kalacak. Akşam evde olduğumuzda ilgi isteyecek ya da ben onunla ilgilenmek isteyeceğim ama böyle bir zamanım da maalesef ki yok. Yani ben doğa ile ilişki kurmak için hayvanı evde tutmak istemiyorum açıkçası. Kısacası evcil hayvan beslemenin doğa ile ilişki kurma yöntemi bakımından yanlış bir bakış açısı olduğu kanaatindeyim. Sanki biz doğa ve hayvanlarla ilişki kurabilmek için modern bir yöntem geliştirmişiz gibi geliyor. Her geçen gün doğal yaşamdan uzaklaştırılıyor olmamız dolayısıyla bir mecburiyet belki bu veya belki de şehirleşmenin getirdiği bir şeydir. Çünkü teknolojinin getirdiği bir sürü şey, doğaya uyum sağlayabilen şeyler değil. Uyum sağlaması da oldukça maliyetli olduğu için insanlar bunu yapmıyor. Ve hadi hiçbir şeyimiz yoksa evcil hayvan besleyelim diyorlar. Bugün evinde kedi, köpeğin yanı sıra yılan bile besleyen var. Ancak ben 'petshop'<sup>46</sup> mantığının modern bir vurgu ve çok yeni bir şey olduğunu düşünüyorum. Kendini doğaya yakın hissetmek için ortaya çıkmış bir olgu. Ama bence bu doğa filan değil. Çünkü ben çok net hatırlıyorum, eskiden kimsenin evinde hayvan yoktu. Ben olmasın demiyorum. Bence her yerde olsun ve her yerde bakalım onlara. Evimizde de olsun ama o doğal hayatın bir parçası değil, isminden

<sup>46</sup> Petshop: Evcil hayvanlar ve ihtiyaçlarının satıldığı mağaza.

de anlaşılacağı üzere evcil hayvan. Yani siz o hayvanı dışarı bıraktığınızda öleceğinden korkuyorsanız, zaten o hayvanın doğa ile ne kadar ilişkisi olabilir ki? Bu durum, tıpkı güvenli site mantığı gibi. Doğa ile iç içe yaşayamadığımız için, yapay bir doğal çevre inşa edebilmek adına evcil hayvan besliyoruz. (Akademisyen 1)

Bu ifadeler ve buraya kadar aktarılan görüşlerden hareketle; günümüzde insan ve çevre ilişkisinin doğal seyirinden koparıldığı ve giderek daha fazla yapay bir hal aldığına yönelik bir kanaat olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim söz konusu değişim sürecine odaklanıldığında hem fiziki hem de manevi açıdan değişen çevre algısı, insanın çevresiyle kurduğu ve kuracağı ilişkiyi geçmiş döneme kıyasla elbette farklılaştıracaktır. Bu noktada, doğadan ve doğal olandan kopuşun, insanın yaşadığı fiziki çevre ile sınırlı kalmadığını ve onun ruh halini, duygu, düşünce ve davranışlarını da derinden etkilediğini göz ardı etmemek gerekir. Sonuçta bugün, söz konusu etkinin yol açtığı olumsuzluklar alternatif birtakım girişimlerle giderilmek istenmektedir. Rezidansların etrafına yapay park ve bahçe düzenlemeleri ile doğa ile iç içe yaşam sunma gayreti ve insanların evlerinde evcil hayvan besleme alışkanlıkları alternatif girişimler olarak düşünülebilir. Yok olan doğal ortamlarla birlikte çevre ile kurulan ilişkide yitirilen organik bağ, inşa edilen yapay alanlar ve yapaylaştırılan canlılarla kurulan suni ilişkiler sayesinde iyileştirilmek (rehabilite edilmek) istenmektedir. Ve nitekim her halükârda bu girişimlerin doğal olanın yerini tutmamasına karşın yine de insana olumlu anlamda etkileri olduğuna yönelik bulgulara rastlanmıştır. Ancak doğa ile kurulan söz konusu organik bağın yitirilmesi basite indirgenmemesi gereken bir olgu olarak değerlendirilmektedir ki bu hususla ilgili olarak özellikle metropol kentlerin sunduğu toprakla ilişkinin neredeyse hiç kurulamadığı yaşam biçimi derinden eleştirilmektedir.

İnsan bulunduğu çevreden, yaşadığı ortamdan çok etkileniyor. Mesela Fikirtepe örneğinden gidersek o binalarda yaşayan insanların çevre ile nasıl bir bağlantı kurmasını bekliyoruz ki. Adam 25. Kattaki evinden çıkıyor, muhtemelen çalıştığı yer de benzer özelliklere sahiptir, arabasına binip benzer bir yapıya gidiyor. Yani ne toprak görebiliyor ne de çimen. Böyle bir insanın bunalıma, depresyona girmemesi zaten şaşırtıcı olur. Ne bileyim, oturduğu binadaki insanları tanımıyor. Kısacası hiçbir organik bağ yok yani hayatla. Tüm bağlar inorganik, sentetik, sanal olarak geliyor. Böyle bir ev ve böyle bir iş hayatında daha farklı bir şey bekleyemeyiz. Aynı şekilde yetiştirdiğimiz çocuklar da o şekilde oluyor. Yani gerçekten doğa ile çevre ile organik bağ kısıtlı çocukların. Bizim çocukluğumuz böyle değildi. Tamam belki biz de apartmanda yaşıyorduk ama rahatça oynayabileceğimiz bir bahçemiz vardı. Ve toprakla ilişki kuruyorduk. Şimdi çocukları en fazla parka götürüp yarım saat ya da bir saat oynatabilirsek ne ala. Haftada bir bile olsa yeşil alana çıktığımızda bırakın çocukları ben bile kendimi çok mutlu hissediyorum. O gökyüzüne bakmak, toprakla oynamak, eşelemek, çocukları oynatma bahanesiyle ben de bir şeyler yapıyorum. Oysa şu anki modern dünyada bunları yaşayamayan, stresini kafelerde ya da sanal ortamda atan insanın bence normal bir duygusal hayat yaşaması mümkün değil ve bir noktada patlayacaktır. Çünkü gerçekten ait olduğumuz yer orası değil, topraktan geliyoruz yani onunla hiçbir organik bağımız yok.

Tamamen sentetik bir dünyada yaşıyorsunuz ve dolayısıyla kurduğunuz ilişkiler de böyle oluyor. Ve bir noktada bunu fark ettiğiniz anda da depresyona giriyorsunuz. Hatta bu tip yüksek katlı binalarda yaşayan insanlarda intihar eğilimleri daha fazla oluyormuş. Ben bu konunun çok önemli olduğunu düşünüyorum. (Akademisyen 11)

Çevrenin insan üzerinde önemli etkileri olduğunu vurgular nitelikteki bu aktarım, günümüzdeki doğadan kopuk yapılaşmaların insanın fiziki, sosyal ve manevi çevresiyle olan ilişkisini olumsuz yönde etkilediğini ve çevreyle kurulan inorganik bağın bir noktadan sonra insanı depresifliğe iteceğini öne sürmektedir. Diğer yandan, kent yaşamında bireylerin intihara daha çok eğilimli olacağına yönelik kanaat, literatürde de karşılık bulmaktadır. Bu noktada, Émile Durkheim'in *İntihar* adlı eserinde bahsettiği *Melankoli intiharı*<sup>47</sup> söz konusu intihar tipine örnek teşkil eder (Durkheim, 2013, s. 26). Kısaca ifade edilirse kent yaşamının insanı bireyselliğe iten olumsuz şartları dolayısıyla birtakım sorunların baş göstermesinin muhtemel olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Sonuç olarak, günümüzde insan ve çevre ilişkisinin kentleşme, nüfus artışı ve modern bakış açısıyla birlikte, geçmiş dönemlere kıyasla farklı bir seyirde ilerlediği; söz konusu bu ilerlemenin, modern kapitalist sistemin gün geçtikçe artan baskısıyla rantın rahata tercih edildiği ve insana hizmet etmek yerine kar elde etmenin birincil öncelik taşıdığı bir sürece doğru evrildiği düşünülür. Bu durumun insan ve doğa arasındaki etkileşimi giderek daha çok zayıflattığı ve neticede bireyleri maddi ve manevi olarak olumsuz etkilediği söylenebilir. İnsan ve doğa arasındaki kopuşun yol açtığı olumsuz etki, kentlerin ve konutların civarına park-bahçe gibi yeşil alanlar oluşturularak giderilmek istenmektedir. Bununla beraber, doğa ile ilişki kurmak veya kent yaşamının yol açtığı yalnızlığı gidermek adına evcil hayvan besleme alışkanlıklarının arttığına yönelik bir kanaat olduğu söylenebilir. Her ne kadar evlerde kedi, köpek ya da farklı türde hayvan beslemenin veya konutların civarına park-bahçe gibi yeşil alanlar inşa etme girişimlerinin yapay bir doğal çevre oluşturma çabası olduğu öne sürülse de yine de bu faaliyetlerin bireyler üzerinde olumlu etkileri olduğu düşünülüyor. Kısacası doğa ile ilişki kurma girişimlerinin görüşme yapılan akademisyenlerin nezdinde her açıdan olumlu yönde değerlendirildiği ifade edilebilir.

---

<sup>47</sup> Çok genel bir çökkünlük ve üzgün olma durumuna bağlı olarak gelişen, üzüntünün anormal derecede yoğun yaşandığı bir boyutta, bireylerin çevresindeki kişi ve nesnelere arasındaki ilişkileri sağlıklı biçimde değerlendiremediği bir haldir. Hazzın onun için bir çekiciliği kalmamıştır. Her şeyi kara görür. Yaşam ona sıkıcı ve acılı gelir. Bütün bunlar sürekli olduğu gibi, intihar düşüncesi de sürekli ve çok sabittir (Durkheim, 2013, s. 26).

## 4.2. Akademisyenlerin Tanık Oldukları Çevresel Değişimler

Yaşadığımız yüzyıl, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin geçmiş dönemlere kıyasla zirveye ulaştığı ve hatta tüm zamanların etkisini defalarca katladığı bir süreçtir. Bugün, neredeyse herkesin yarım asırlık hatta çeyrek asırlık bir zaman diliminde doğal çevrenin eşi görülmedik bir tahribatla karşı karşıya bırakıldığı konusunda mutabakatı söz konusudur. Bu durum, önceki bölümlerde değinildiği gibi, modernite başlığı altında kentleşme, nüfus artışı ve tüketim alışkanlıkları gibi pek çok konu ile ilişkilendirilmektedir. Bu bölümde, akademisyenlerin yaşamları boyunca tanık oldukları çevresel değişimler ve bu değişimlerin yol açtığı maddi ve manevi etkiler ele alınmaktadır.

Çevrenin insan üzerinde maddi olduğu kadar manevi açıdan da etkileri olduğu görüşü 14. Yüzyıla kadar geri götürülmektedir (İbn Haldun, 2017). Fiziki çevrede yaşanan değişimlerin insanın manevi yapısını etkilediği fikri, modern dönemde yaşanan ekolojik felaketlerle birlikte ortaya çıkan huzursuzluk, endişe ve kaygılarla açıklanabilir. Nitekim tabii alanların her geçen gün daha büyük bir hızla azalmasına ek olarak yangın, sel, deprem ve hatta salgın hastalıklar gibi küresel düzeyde yaşanan çevresel felaketlerin yoğunluğu düşünüldüğünde, bireylerin psikolojik açıdan etkilenmemesi düşünülemez. Günümüzde bu konuyla ilgili olarak *ekolojik keder/yas* (ecological grief) adlı yeni bir kavram ortaya çıkmıştır. Hatta söz konusu kavramla ilgili görüşme yapılan bir akademisyen şu ifadeleri kullanmıştır.

Bugün iklim kederi (Ecological grief) olarak bilinen bir durum var. Ekolojik yas diye de adlandırabileceğimiz bu durum, 'çocukluğunun geçtiği çayır artık yerinde değil' şeklinde insanın hayatında arkadaşını ya da kendinden bir parçayı kaybetmesi gibi bir yas havası yaşamasıdır. Ne yazık ki bu üzüntü ve yas havası giderek her yanı saracak gibi görünüyor. (Akademisyen 5)

Ekolojik yas kavramı, iklim değişikliği ve doğal alanların insan faaliyetleri sonucunda zarar görmesi nedeniyle bireylerin hissettikleri üzüntü ve kederi ifade etmek üzere ortaya çıkmış bir terimdir (Ashlee & Neville, 2018, s. 275). Özellikle son on yılda iklim değişikliğinin neden olduğu psikolojik rahatsızlıkları araştırmaya yönelik artan bir ilgi vardır. Bu konuyla ilgili yurt dışında yürütülen araştırmalarda, iklimsel hava olayları ve yaşanan çevresel değişimlerin bireyler üzerinde üzüntü, öfke, umutsuzluk, çaresizlik, korku ve stres gibi bir dizi psişik rahatsızlıklara yol açtığı; bununla beraber

söz konusu rahatsızlıkların alkol ve uyuşturucu madde kullanımını artırarak bireyleri intihara teşvik ettirdiği yönünde bulgulara rastlanmıştır (Ashlee & Neville, 2018, s. 275).

Ülkemizde ve dünyada çevresel felaketlerin özellikle son yıllarda arttığı bilinen bir olgudur. 2021 yılının haziran ayında Marmara Denizi'nde önemli ölçüde arttığı görülen müsilaj (deniz salyası) sorununun hemen ardından ağustos ayında Antalya, Muğla ve muhtelif şehirlerde yaşanan orman yangınları, akabinde gerçekleşen Kastamonu ve Sinop'taki sel felaketleri, ekolojik felaketlerin tam ortasında olduğumuzu gösteren örneklerden bazılarıdır. Ülkemizde jeolojik dengelerin, biyolojik çeşitliliğin ve iklimsel bozulmaların yaşandığı, buna bağlı olarak mevsimsel kayma, toprak erozyonu ve çölleşme gibi sorunların meydana geldiği yönünde araştırma bulguları mevcuttur (Gökyiğit, 1997, s. 27,28). Bu yıl, cumhuriyet tarihinde ilk defa, yaşanan su kıtlığı dolayısıyla su şurasının kurulmuş olması (Pakdemirli, 2021) meselenin ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Yaşanan çevresel değişimlerin bireyler üzerinde sadece fiziki açıdan değil manevi olarak da olumsuz etkilere yol açtığı yürütülen mülakatlarda rastlanan bulgular arasındadır. Bu hususla ilgili örnek teşkil etmesi açısından bir akademisyenin görüşlerini aktarmak istiyorum.

İklim olarak baktığımızda, tropikal bir iklime doğru gittiğimizi söyleyebilirim. Bunu yaşadığım zaman boyunca deneyimlediğim ve gözlemlediğim iklim ile atmosferi kıyaslayarak söylüyorum. Bu durum beni oldukça üzüyor. Çünkü geçmişte mesela, yağışların çok sağlıklı olduğu zamanlarda yaşıyorduk. Bugün ise kuraklık ve sel baskınları arasında hayatımızı idame ettirme yoluna gidiyoruz. Çok fazla yıldırım ve şimşek düşmesinin yangınları artırabileceğine dair bir belgesele denk gelmiştim. Bunlar birer teori değil ve artık görüyoruz. Mesela Avustralya'daki yangınlar, diğer yandan, Türkiye'de yaşanan hortumlar, ben geçmişte hiç böyle bir şey hatırlamıyorum. Yani bizde bir hortum olduğunu ben açıkçası hiç duymamıştım. Ama şimdi bunların yaşanması, iklimin tropikalleşmesi, yağmurun yağdığında ferahlatmaması ve yeniden sıcaklık döngüsüne girmesi, küresel ısınma... Yaşanan bu değişimden manevi anlamda üzüntü duyuyorum. Tabii ki yine de elimizden geleni yaparak bu sürece olumlu manada katkıda bulunabileceğimize inandığım için, çok olumsuz etkilendiğimi söyleyemem. Ancak, yaşanan mevsimsel değişimler dolayısıyla fiziksel olarak da rahatsızlık duyuyorum. Mevsimlerin kaymasını da eklemem gerekiyor. Mesela haziran ayında kırkikinci yağmurları yağıyor. Normalde baharda yağması gerekirdi. Elbette iklimlerde de çok ciddi bir kayma var. Bu duruma üzülüyorum çünkü bunlar kendi elimizle yaptıklarımız yüzünden başımıza gelen şeyler. Ancak güçlü bir şekilde bir şeyler yapmak gerektiği kanaatinde olduğum için oturup üzülmeyle yetinmeyiz. Bu konuda bir şeyler yapmalıyız. (Akademisyen 3)

Bu aktarım, yukarıda iklim kederi olarak zikredilen kavramla örtüşen bir nitelik taşımaktadır. Zira çevresel açıdan yaşanan her değişimin insanın maddi ve manevi yapısı üzerinde etkili olduğu geçmişten bu yana tartışılan bir argümandır. Bu noktada mesele artık çevresel bakımdan yaşanan değişimlerin ve bu değişimlerin insan

üzerindeki olumsuz etkilerinin nasıl azaltılabileceğidir. Nitekim yukarıdaki aktarımda da vurgulandığı üzere yaşanan çevresel değişimlerle ilgili yalnızca üzülmeye yeterli olmadığı ve neler yapılması gerektiği de önemli bir husustur. Son yıllarda yaşanan çevresel felaketlerin ve hızla değişen iklim şartlarının yol açtığı iklim kederi veya ekolojik yasla nasıl bir mücadele verileceğine yönelik yukarıdaki aktarımın devamına odaklanmak gerektiği kanaatindeyim. Ancak diğer yandan, yürütülen mülakatlarda çevresel konuların akademik camiada lüks tartışmalar olarak görüldüğüne yönelik bulgulara da rastlanmıştır.

Açıkçası bizim camiada maalesef çevresel konularla ilgili tartışmaları lüks olarak bulanlar var. Bu da insanı üzüyor doğrusu. Çünkü ben, her şeyden önce Müslümanların birinci derecede bu konuda sorumluluk ve inisiyatif alan insanlar olması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü sonuçta çevre bizlere Allah'tan bir emanettir. Bundan birkaç sene önce dünyanın ve Müslümanların problemi olarak bu konuyu gündeme getirdiğimde 'Hocam bunlar çok lüks problemler' diyen arkadaşlarım olmuştu. Bunu da not düşmek isterim. Neler yapmamız gerektiği konusunda, dediğim gibi oturup üzülmeye yetinemeyiz. Bu konuda bir şeyler yapmalıyız. Aktivist olmalıyız, geri dönüşüm yapmalıyız, bilinç uyandırmaya çalışmalıyız diye düşünüyorum. Ve mümkün olduğu kadar çok canlının sorumluluğunu almaya gayret etmeliyiz. Mesela bizim ailemizin bütün evcil hayvanları sokaktan alınmadır, çünkü orada çok ciddi bir yaşam mücadelesi var. Dolayısıyla deprese olma lüksümüzün olmadığını düşünüyorum. Bu nedenle bir şeyler yapmamız gerekiyor. Ne kadar hızlı ve sistemli bir şekilde ortaklaşa bir şeyler yaparsak o kadar iyi olur. Ve elbette aynı zamanda anti kapitalist bir mücadeleyi de hep birlikte vermemiz gerekiyor. Bu sorunların kapitalizmle, pozitifizmle ve dünyaya seküler bir bakışla ilişkili olduğuna inandığım için bu mücadelenin anti-kapitalist bir mücadele ile birlikte gitmek zorunda olduğunu düşünüyorum. (Akademisyen 3)

Çevresel sorunlarla ilgili meselelerin artık lüks tartışmalar olmadığı, yaşanan çevresel felaketlere ve bu konuları ele almak üzere oluşturulan faaliyetlere (1. su şurası örneği<sup>48</sup> vs.) bakılarak rahatlıkla söylenebilir. Öte yandan, bu aktarımda çevre meselesinin tüm insanlığın meselesi ve dolayısıyla Müslümanların meselesi olduğu konusunda ittifak sağlanması gerektiğine işaret edilmektedir. Her ne kadar çevresel sorunların Batı menşeli olduğu ve Batılı zihniyetle ortaya çıktığı genel kanaate karşılık gelse de (Uslu, 1995, s. 116; Martı, 2018, s. 27) yukarıdaki aktarımda ifade edildiği gibi Müslümanların birinci derecede sorumluluk alarak meseleye eğilmesi gerektiği düşünülür. Bu görüşten hareketle, iklim kederi olarak bilinen durumun Müslüman bir bireyin bakış açısıyla nasıl değerlendirildiğine yönelik çıkarım yapılabilir. Yukarıdaki aktarımda çevresel sorunlarla ilgili bir şeyler yapılması gerektiğine ve deprese olma

<sup>48</sup> 17 Mayıs 2019 tarih ve 30777 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren Tarım Şurası Yönetmeliği doğrultusunda Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından kısa, orta ve uzun dönem su ile ilgili stratejilerinin belirlenmesi ve geleceğe ışık tutması amacıyla 29 Mart 2021 tarihinde başlayıp yaklaşık altı ay süren bir çalışma serüveninin ardından 21 Ekim 2021'de sonuçlanan I. Su Şurası programı düzenlenmiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 1).

lüksünün olmadığına yönelik vurgu, ekolojik yas olarak adlandırılan duruma vakit kalmadığına ve mümkün olduğu kadar hızlı harekete geçilmesi gerektiğine işaret eder. İslam inancındaki emanet anlayışından hareketle<sup>49</sup> Müslümanların ekolojik problemlerle ilgili yas tutup üzölmek yerine aktivist olarak faaliyet göstermeleri gerektiği ifade edilmektedir. Yukarıdaki aktarımda ifade edildiği üzere, kendi yaratılış özünün toprak olduğuna inanan Müslümanlar için<sup>50</sup> doğa ve tabiat unsurlarından kopuş beraberinde elbette birtakım menfi duygu ve düşünceleri getirecektir. Neticede çevresel değişimlerin bireyler üzerinde maddi ve manevi yönde olumsuz etkilere sahip olduğu ve ekolojik keder durumunun herkes açısından geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

İklim kederiyle ilgili bir başka örneğe odaklanıldığında, geçmişten bugüne yaşanan çevresel değişimlerin ve doğal alanlara verilen zararın, bireyler üzerinde derinden etkiler bıraktığı, yaşanan tahribatın bireylerde üzüntü ve suçluluk hissine yol açtığı gözlemlenmiştir. Artan yapılaşmalar ve buna bağlı olarak azalan yeşil alanlar, insan ve tabiat arasındaki etkileşimi azaltmakta ve bu durum bireyleri olumsuz etkilemektedir. Söz konusu olumsuz hissiyatı azaltmak adına, yaşadıkları çevrede yeşil alan ve tabiat unsurları görmek, bireyler için ciddi derece önem arz eder. Bu hususla ilgili, İstanbul'da ikamet eden ve İstanbul Teknik Üniversitesinde görevli olan bir akademisyenin, yaşadığı evde pencereden baktığında ağaç ya da yeşil alan görünmesini o meskende oturabilmesi için en önemli kriter olarak değerlendirmesi, oldukça çarpıcı bir örnektir.

Şu anda Gayrettepe Beşiktaş mevkiinde oturuyorum. Daha önce Sarıyer Ayazağa bölgesinde İTÜ kampüsünün içinde oturuyordum. Kampüs oldukça yeşil ve çok büyük bir nimetti. Şu anda şehrin göbeğinde oturuyorum. Kirada oturuyorum. Tuttuğum evi tutarken açık söyleyeyim pencereden ağaç gözükmüyor mu meselesi çok önemli, benim için en büyük kriterlerden biri bu. Yani salondan bakınca ağaç göremiyorsam, o evde benim herhangi bir işim olamıyor. (Akademisyen 9)

Aslında bu aktarım, giderek her yerin betonarme yapılarla dolup taşıdığı İstanbul'da, İstanbul Teknik Üniversitesi lojmanları gibi etrafında bolca yeşil alanın yer aldığı bir

<sup>49</sup> İnsanoğlunun Allah'a kulluk etmek için yaratıldığı ve yeryüzündeki çeşitli nimetlerin de bu maksadı gerçekleştirmek için ona tahsis edildiği, kendisine verilen imkân ve nimetlerin Allah'ın mülkü olduğu ve bir amaca bağlı olarak kendisine emanet edildiği, bunlar üzerinde sahibinin irade ve rızasına uygun bir şekilde tasarruf etmekle (hilâfet) yükümlü bulunduğu anlayışı (Bakara Suresi - 30 . Ayet Tefsiri, 2021). Ayrıca bkz. Kur'an Yolu Tefsiri Cilt: 1 Sayfa: 100-104.

<sup>50</sup> Bkz. Kur'an-ı Kerim, Taha:20/55, Hac:22/5, Âl-i İmran: 3/59.

mesken bulabilmek bir kenara, pencereden bakınca ağaç görebilmenin bile lüks haline geldiğini gözler önüne sermektedir. Diğer yandan, günümüzde yeşil alan görmenin giderek zorlaştığı ve hatta trafik dolayısıyla İstanbul'daki ormanlık arazilere ulaşmanın bile büyük bir problem haline geldiği, yürütülen mülakatlarda elde edilen verilere dayanılarak rahatlıkla söylenebilir. Bu konuyla ilgili bir akademisyenin görüşlerini aktarmak istiyorum.

Evimin penceresinden dışarı baktığımda yeşillik ve ağaçlar görmek benim için çok önemlidir. Mahallemizin ya da sitemizin içerisindeki kedileri, kargaları ve kumruları gözetliyoruz. Özellikle korona virüs tecrübesi sonrası bunlar benim için çok önemli bir hal aldı. Şu anda yaşadığım yerin geçmiş dönemlerde çayırılık ve boş bir arazi olduğunu iyi hatırlıyorum. Etrafımızda çok güzel ağaçlar vardı. Arada sırada yaşadığım sitenin yapıldığı yerde önceden ağaçların olup olmadığını düşünmüyordum değilim. Her şeyden önce çevreye duyduğum bir suçluluk hissine sahibim, farkında olarak ya da olmayarak çevreye zarar verdiğimi düşünüyorum. Geçmiş dönemlerde Belgrad Ormanı'na giderdik, ne yazık ki şu anda çok kalabalık olduğu için oraya gitmiyoruz. Avrupa'ya gittiğimde oradaki parklarda dolaşmaktan hoşlanıyorum. Fakat İstanbul'da yaşanan trafik dolayısıyla ne yazık ki böyle bir doğa gezisinden uzağım. Mesela Yıldız Parkına gitmek istesem, trafiği hesaba katarak gitmekten vazgeçiyorum. Ancak evimizin yakın olması dolayısıyla sıklıkla Boğaz'a gitmeyi tercih ediyorum. (Akademisyen 5)

Bu ifadelerden hareketle, İstanbul'un artan nüfus ile birlikte yapılaşma yönünden çok hızlı bir değişim yaşadığı ve buna bağlı olarak şehir sakinlerinin gezi alışkanlıklarının ve tercih ettiği alanların da değiştiği şeklinde bir çıkarsama yapılabilir. Mesele yalnızca çevreye yönelik suçluluk ve üzüntü duymak ya da gezinti alışkanlığının değişmesi ile sınırlı değildir. Yaşanan bu hızlı değişim, alışveriş mekanları ve seyahat araçları gibi daha pek çok şeyi etkilemiş; aynı zamanda trafik ve altyapı sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Yine bu konuyla ilgili olarak İstanbul'da doğup büyümüş bir akademisyenin, yaşanan hızlı değişim neticesinde Ümraniye semtinin ne kadar yaşanmaz bir hale geldiğiyle ilgili tecrübelerini aktarmak istiyorum.

45 yıldır İstanbul'dayım. Çok hızlı değiştiğini görüyorum. Özellikle Ümraniye mesela. Çok hızlı değiştiğini söylemeliyim. Bu duruma birileri "Ümraniye Yükseliyor" diye övünse de Ümraniye'de altyapı yok, araba park edecek yer yok. Korkunç bir yer. Oraya sadece alışveriş yapıp kaçmak için giderim. Hatta oraya arabamla gitmem çünkü trafiği çok korkunçtur. İnternette alışveriş yapmaya çalışıyorum ve yakınımında ne varsa onu almayı tercih ediyorum. Çevresel dönüşümlere bakarsak evet çok yoz yapılanmalar oldu. Benim çocukluğum Kapitol AVM civarında geçti. Fakat şimdi oralara gitmekten imtina ediyorum, hiç hoşlanmıyorum. AVM'lerden genel olarak uzak duruyorum zaten. (Akademisyen 8)

Yukarıdaki aktarımda verilen Ümraniye örneği, geçmiş dönemlerde insanların rahatlıkla yaşamlarını sürdürdükleri semtlerde bugün birtakım ihtiyaçlarını karşılamak adına kısa süreli zaman geçirmenin bile ne kadar zor ve rahatsız edici bir hale geldiğini

gözler önüne sermektedir. İnsanları bu denli korkutan semtlerin kalabalığının ve yapılaşmalarının insanî bir yanı olmadığını ifade etmek gerekiyor. Bir başka açıdan bakıldığında, günümüz kentleşme faaliyetleriyle birlikte yaşanan çevresel değişimlerin birçok açıdan yeterli niteliğe sahip olmadığı, kalabalık, gürültü, trafik ve altyapı sorunlarının yeterli ölçüde çözülmediği, dolayısıyla şehir sakinlerinin huzursuz edici bir ortamla karşı karşıya kaldıkları sonucuna ulaşılabilir. Elbette bu durum, iş olanaklarından dolayı kentin yoğun göç alışması ve bireysel araç kullanımının artması gibi birtakım konularla da yakından ilişkilidir. Ancak tüm bunların ötesinde, İstanbul'da yaşamanın geçmiş dönemlere kıyasla pek çok açıdan zorlaştığı görüşüne yapılan akademisyenlerin genel kanaatine karşılık gelir. Bu görüşü destekleyen bir başka örneğe, doktora sürecini Amerika'da geçiren bir akademisyenin yurt dışında edindiği tecrübeyle yaptığı mukayeseli değerlendirmede rastlanmaktadır.

Doktora yıllarında, her sene geldiğimde İstanbul'u çok değişmiş, yeni yeni binalar yapılmış, kimi yerlerde kentsel dönüşümün iyi götürüldüğünü fakat kimi yerlerde de keşke hiç dokunulmasaymış dedirten manzaralara rast geliyordum. Şehri böyle görmek çok üzücü oluyordu. Ve gitgide yeşil alanların daraldığı fark ediyordum. Bence İstanbul'da kentsel dönüşüm yeşil alana birazcık daha fazla yer vererek yapılabilirdi. Çünkü gerçekten çok ihtiyacımız var. Bir de o yurt dışında yaşadığımız şehirlerde her mahallede koskocaman bir park, insanların her an gidip nefes alabileceği, oturup piknik yapacağı yerlere erişimleri o kadar kolay ki... Demek ki bu mümkün yapılabiliyor. Peki biz niye yapamamışız bunu İstanbul'da ya da diğer şehirlerde? Hafta sonu olduğunda çocukları pikniğe, yeşil bir alana götüreceğiz. Gitmemiz 2 saati buluyor. Zaten giderken yoruluyorsunuz. Dönüşte yine akşam trafiği yaklaşık 2 saat. Yani bu kadar zor olmamalı. İstanbul'da da diğer şehirlerde de yeşil alana erişim biraz daha kolay olmalı. Özellikle yurt dışı tecrübesinden sonra direkt olarak kıyaslama yapmaya başlıyorsunuz. Hani öncesinde çok bilmiyorsunuz ama bu tip bir şehirleşmenin mümkün olduğunu yurtdışına gittiğinizde görebiliyorsunuz. Bu tip düşünceler kafamdan çok geçti. Hele bir keresinde iki sene gelmemiştim. Döndüğümde çok farklı gördüm şehri. Keşke daha az katlı ama daha çok yeşil alanların olduğu yapılar olsaydı. Mesela şimdi o Kadıköy/Fikirtepe... Eski hali mi daha iyi yeni hali mi bilemedim yani. Bana sorarsanız Fikirtepe'deki e5 otoyolu kenarındaki o büyük bloklar çok çirkin bir görüntüye sahip. Benim okulum da zaten orada, Marmara Üniversitesi mezunuyum. Eski halini de biliyorum oraların. Eskiden gecekonduydu tamam ama ben orası kentsel dönüşüme girecek deyince çok farklı şeyler hayal etmiştim. Ortaya çok farklı şeyler çıktı. Yani gerçekten üzülüyorum. Özellikle bu üzüntüm, arada yurt dışından buraya gelişimde daha da çok depresiyor. Buraya gelmeden önceki kurumumda daha çok yurt dışına gidiyordum. İş vesilesiyle mesela Barselona'ya gittim. Bakıyorsunuz orada tarihi eserler eski yapılar çok güzel korunmuş. Ve hiçbir değişiklik olmadan o şekilde pazarlanıyor. Biz niye bunlara sahip çıkamadık diye derinden üzülüyorum. Yani manevi anlamda böyle bir his oluyor. Bu bir boyutu. Diğer yandan da keşke bizim de daha çok yeşil alanımız olsa, çevremize ve yeşil alanlarımıza daha çok sahip çıkabilseydik. Bu kadar üstümüze üstümüze gelen binaların içinde yaşamak zorunda kalmasaydık. Tabii ki bu durum, insanı manevi olarak etkiliyor. Hem insanın ruhunu sıkı bir görüntü. Maltepe Kartal arası e5 boyunca dikilmiş binalar. Oradan geçerken insan bu kadar binaya gerçekten gerek var mıydı diye sorgulamıyor değil. Kaldı ki İstanbul zaten tarihi anlamda çok zenginliklere sahip bir şehir. Neden bu tarihi ve doğal dokuyu koruyamadık? Bu soru sürekli beni rahatsız ediyor. Ayrıca yeşil alanların olmayışı ve yoğun binaların arasında yaşamak da manevi olarak yorucu oluyor. (Akademisyen 11)

Önceki aktarımlarda da vurgulandığı gibi çevrenin insan üzerinde yalnızca maddi anlamda değil manevi yönde de etkileri olduğu görüşünü destekleyen bu ifadeler, kentsel dönüşümle birlikte yaşanan değişimin beklenen düzeyde gerçekleşmediğini ve yenilenen kentlerde de yeşil alanlara, park ve bahçe gibi unsurlara yeterli ölçüde yer ayrılmadığını öne sürmektedir. Neticede bu aktarımdan hareketle, mevcut değişimin bireyleri olumsuz yönde etkilediği ve bekleneni karşılamadığı sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca artan trafik ve altyapı sorununa işaret edilerek zaten yeterli düzeyde olmayan yeşil alanlara ulaşımın da zorlaştığı ifade edilmektedir.

Tabiatla bağ kurmanın bu denli zorlaştığı süreçte ortaya çıkan bir başka problem, yukarıda Barselona örneğinde vurgulandığı gibi, yapılaşma faaliyetleri ile birlikte şehirlerin tarihi dokularının ve estetiğinin yok oluşudur. Mimari tasarımın bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarını etkilediği, insanların ihtiyaçları düşünülerek özenle tasarlanmış yapılarda yaşayan bireylerin sosyal etkileşimlerinin de olumlu yönde değiştiği, bu konuda yürütülmüş araştırmalarla tespit edilmiştir (İmamoğlu, 2016, s. 67). Kent planlamasının, sağlıklı bir çevre oluşturabilmenin en önemli yolu olduğu kabul edilir (Çetiner, 2016, s. 278). Günümüzde, kent planlamasının çevre ve şehircilik bakanlığı tarafından yürütülmesi ile birlikte, nazım ve uygulama imar planı dışında kalan alt düzeydeki özel amaçlı fiziki yapıların planlamalarının belediyeler tarafından yürütüldüğü, dolayısıyla ikiliğin ortaya çıktığı ve özellikle İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa gibi büyük şehirlerde planlama kargaşasının yaşandığı, bütüncül bir planlama anlayışının yerine maddi çıkarlar uğruna sık sık değişen bir anlayışın geçerli olduğu (Çetiner, 2016, s. 280,281) öne sürülür. Bugün, çevre hassasiyetinin rant elde etme çabası yüzünden zarar gördüğü gerçeği, bu çalışmada elde edilen bulgularla kanıtlanabilir niteliktedir. Yok olan mimari hassasiyetin ve gittikçe azalan yeşil alanların sorumlusu da rant elde etme yarışının faili olan insandan başkası değildir. Bu hususla ilgili sorunların faili olarak insan faaliyetlerine işaret eden bir aktarıma yer vermek istiyorum.

Çocukluğumda yaşadığım sokak, apartmanlar arasında boşlukların olduğu ve çocukların güvenli şekilde o arsalarda oynadığı sokaktı. Nevzat amcanın elma ağaçlarının olduğu hemen iki bina arkamızdaki boşluğu unutamam. Yahut çocukken çeşitli oyunlar oynadığımız uzun yıllar boyunca toprak olarak kalan o arsayı unutamam. O boşlukların bir manası var. Rastgele olmuş olsa bile insanın üzerinde yaratmış olduğu stres çok daha bariz hale geliyor. İnsan sayısı arttıkça güven unsuru ortadan kalkmaya başlıyor. Turgut Cansever'in bir hadisesi aklıma geliyor. Ailesinin kendi arasında ettiği bir sohbetle sokaktaki yapıların renklerinin birbiriyle uyumluluğu hakkında tartıştıklarını söyler. Ve şunu ilave eder, 'ne kadar büyük bir hassasiyet geliştirmişler'. Öyle ki renklerin uyumluluğuna varacak kadar bir çevre bilinci oluşmuş

onlarda. Bu tabi kayboluyor. Neden kayboluyor. Mimari hassasiyet denetlenmediği zaman kendiliğinden oluşan bir şey değil. İşi sadece müteahhitlere bıraktığın zaman onlar genellikle en uygun olanını tercih ederler. En çok katı çıkmayı yeğlerler. Veyahut binanın bütün hadlerine kadar kullanmayı tercih ederler. Çünkü orada rant var. Bu hikâyeyi hepimiz biliyoruz. Bu tabi, insan merkezli olmadan yapılmış bir düşüncenin ürünü, kolektif eylem. Şimdi bu kolektif eylemde şöyle bir şey var. Hiç kimse masum değil. Yani arsasını müteahhide veren adamın da beklentisi bu şekilde. Yapıyı daha insani yapalım evladım bir kat az olsun ama daha ferah olsun, ya da şuraya şu ağaç için yer bırakalım demiyor. Mevcut ağacı bile korumuyor. Aslında böyle tek tek sistem sorunu değil de küçük küçük insanların fiillerinin söz konusu olduğu bütüncül bir sorun yani. Aslında bu sorunun herkes faili. (Akademisyen 10)

Yaşadığımız çevredeki boş arazilerin bile anlamsız olmadığını vurgulayan bu ifadeler, geçmişte evlerin dış cephe boyalarının bile uyum içerisinde olduğu bir hassasiyetin varlığından bahseder. Günümüzde çevre psikologlarının yürüttüğü araştırmalarda resim ve bitkilerle süslenmiş, duvarlarında parlak renklerin kullanıldığı bir sınıfta eğitim gören öğrencilerin, uygun olmayan bir renge boyanmış, sevimsiz ve sıkışık bir sınıf ortamında eğitim gören öğrencilere göre istatistik olarak daha iyi performans sergiledikleri ve daha yüksek not aldıkları kanıtlanmıştır (İmamoğlu, 2016, s. 66). İyi dizayn edilmiş ve uygun renklerin yer aldığı bir sınıf çevresinin bireylerin bilişsel gelişim sürecini olumlu yönde etkilediği bulgusu; sokak, mahalle, semt ve hatta kentin tamamı için yapılabilecek bir genellemeyi gözler önüne sermektedir. Bu açıdan bakıldığında, “rahat ve sağlıklı bir çevre, rahat ve sağlıklı insan” mottosunun gerçeği yansıttığı söylenebilir.

Sağlıklı koşullarda sağlıklı ve huzurlu insanların olacağı gerçeğine rağmen gün geçtikçe yitirilen çevre hassasiyeti ve ortaya çıkan çevresel sorunların makul bir nedene bağlanması mümkün görünmemektedir. Yukarıdaki aktarımda ifade edildiği gibi, küçük küçük insan fiillerinin bir araya gelerek oluşturduğu bütüncül sorunlar, çözüme kavuşabilmek için bütüncül bir bakış açısına ihtiyaç duyacaktır. Ancak çevre hassasiyeti ile ilgili bütüncül bir yaklaşım sergilemek günümüz koşullarında hiçte kolay görünmemektedir. Zira günümüzde belirli bir yönetim kurulunun olmadığı apartmanlarda, ev sahiplerinin aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle dairelerin dış cephelerinin her bir katının farklı renklere boyandığı, ortak kullanım alanlarının temizlikten yoksun bırakıldığı ve hatta elektrik faturalarının ödenmemesi dolayısıyla giriş çıkışlarda aydınlatmaların bile çalışmadığına şahit olabilirsiniz. Yöneticisi ve güvenliği olan sitelerde ise sorumluluğun sadece ev sahiplerine duyulduğunu ve semtin ya da sokağın genel durumuna bakılmaksızın site sınırları içerisinde meşru olduğu gerekçesiyle çevresel düzene aykırı her türlü faaliyetin yürütüldüğünü

görebilirsiniz. Yitirilen hassasiyet, insanın çevreye karşı sorumluluk duygusunun yok oluşu anlamına gelir. Ancak şöyle bir fark dikkati çeker. Bireyler, kendi mülkiyet sınırlarının dışında kalan bölgelere karşı hiçbir şekilde sorumluluk duymamaktadır. Yani her bir birey kendi dairesinden ya da sitesinden sorumlu olduğunu düşünerek sokağın ya da semtin genel durumuyla ilgilenmez. Tıpkı kendi sınırları dışında yaşanan bir çevre felaketinin, kendi ülkesini ve dünyanın tamamını etkilemeyeceğini varsayan günümüz ulus devletleri gibi. İşte bu anlayış, çevresel konularla ilgili bütüncül bir yaklaşım sergilenmesinin önündeki en büyük etkindir. Öyle ki mülkiyet sınırlarının ötesine geçemeyen sorumluluk anlayışı, günümüzde mezarlıklara kadar ulaşmıştır. Bu hususla ilgili bir akademisyenin tanık olduğu hadiseyi aktarmak istiyorum.

Çevresel duyarlılıkla ortaya çıkan birinin bile, söz konusu kendi kârı olduğunda 300- 500 bin ya da 1 milyonluk bir kâr için değiştirmeyeceği prensip kalmıyor. Ben bu durumu, çalıştığım ikinci işyerinde fark etmiştim. SETA' da çalışırken onun arkasındaki tarihi mezarlıkta yeni gömü yapıldığı fark edince anıtlar kuruluna şikâyetle bulundum. Bu mezarlık eski bir mezarlık ve kendi başına izole bir yer. Yukarısında Edirnekapı Mısır Tarlası Mezarlığı, hemen karşısında ise Topraktepe Mezarlığı yer alıyor. Bu mezarlıkta kısmen eski tarihi mezarlar taşınmış kısmen duruyor. Buraya yeni gömüler yapılıyor. Sorun şu ki yeni mezarlıkların buraya açılmaması gerekiyor. Çünkü şöyle bir taktik uyguluyorlar. İki tane eski mezarın arasına merhumu gömüyorlar. İki üç ay geçince yan taraftaki mezarın birini kırıyorlar. Ve oraya çirkin gudubet tekne tipi mezarlığı yapıyorlar. Bu resmen mezarlık hırsızlığı. Neyse anıtlar kurulundaki bağlantılarımı kullanarak orayı müdahale edilemez olarak tescil ettirdim. Fakat buna rağmen oraya hala insanlar defnedilebiliyor. Ama en azından fotoğraflarını çektim, belgeledim. Herhangi bir müdahale olmaması için elimden geleni yaptım. Benim kendi adıma içim rahat. Ama eğer bunda belediye çalışanlarının payı varsa ya da oradaki güvenlik çalışanları veya mezarlıkların payı varsa bu çok etraflı bir kültür sorunudur. Ve herkes bu sorunun bir parçası ve paydaşı. Çok etraflı bir çözüm düşünmek lazım. Çünkü kâğıt üzerinde yasalarla çözülebilecek bir şey değil bu. Daha derin daha etraflı daha katılımcı bir şekilde bu sürecin yürütülmesi gerekiyor ki yasalar da kat'i olmalı, şuna ya da buna göre eğilip bükülmemeli. (Akademisyen 10)

İstanbul'daki tarihi mezarlıklara yapılan yeni gömülerin eski mezarlara zarar verdiğini öne süren bu aktarım, günümüzde insan ve çevre ilişkisinin geldiği asıl boyutu pek çok açıdan yansıtmaktadır. Nasıl ki yeni yapılaşmalar yüzünden İstanbul'daki birçok semtin tarihi dokusunun zarar gördüğü biliniyorsa, benzer şekilde tarihi mezarlar da günümüzde yapılan defin işlemleri yüzünden tahribata uğramaktadır. Çevre algısı ve çevresel sorunların içler ürperten yanı olarak nitelendirebileceğimiz bu mezarlık tahribatı örneği, bireylerin kendi çıkarları söz konusu olduğunda ölümlere bile rahat vermeyeceğini gözler önüne sermektedir. Tarihi mezarlıklara yapılan defin işlemlerinin sağladığı bireysel ya da kurumsal, yasal ve yasal olmayan rantı bir kenara bırakırsak; güncel yaşamda devam eden mülkiyet anlayışı ve sorunlarının mezarlıklara

ve mezar yerlerine de ulaştığını söyleyebiliriz. Nitekim günümüzde yapılan kayık tipi mezarlara bakıldığında, tıpkı sitelerde ve apartman dairelerinde yaşanmakta olan gibi, sorumluluğun sadece kendi sınırlarına kadar geçerli olduğu, etraftaki diğer yapıların herhangi bir önem taşımadığı, çevresi ile uyumlu olup olmadığı veya sınır komşusunun hakkına girip girmediği düşünülmezsizin kondukları yapılar oldukları anlaşılmaktadır. Zira tarihi bir mezarlıkta yer alan, dönemin şartlarına uygun olarak dikilmiş silindir tipi mezar taşlarının, yeni yapılan definler için sırf kayık tipi mezar yapabileme arzusuyla, vefat eden kişinin yakınları ya da kar elde etmenin derdinde olan birileri tarafından haksız ve hukuksuz olarak kasten kırılması ya da kırdırılması kabul edilebilir bir durum değildir. Ve yukarıdaki aktarımda ifade edildiği gibi, bu sorunu etraflıca ele almak gereklidir. Sorunun, sahip olduğumuz çevre algısıyla yakından ilişkili olduğu ve yalnızca hukuki açıdan net bir şekilde çözüme kavuşturulabilecek nitelikte olmadığı ortadadır. Fakat yine de öncelikli olarak atılması beklenen adım, vurgulandığı üzere, istisnasız hiç kimseye tolerans gösterilmemesidir. Aksi takdirde söz konusu sorunlar önü alınmaz biçimde devam edecektir.

Akademisyenlerin tanık oldukları çevresel değişimlerle ilgili görüşler hakkında sonuç olarak şunlar söylenebilir. Giderek yok olan tabii alanlar insan ve doğa arasındaki etkileşimi zayıflatarak bireylerin bu durumdan manevi anlamda üzüntü duymasına neden olmaktadır. Günümüzde, ekolojik keder olarak adlandırılan bu durumdan, ayırım yapmaksızın herkesin muzdarip olduğunu söylemek gerekiyor. Yapılaşma sayısının her geçen gün arttığı gerçeği göz önüne alındığında, şehirlerde değerlendirilmeyen boş arazinin neredeyse kalmadığı ve doğal olarak çevrede yeşil alan görme ihtimalinin de giderek azaldığı bilinen bir olgudur. Yerleşim yerlerinde yeşil alanların kalmaması bir kenara, pencereden bakıldığında tabiat unsuru tek bir ağaç görmenin bile lüks olarak kabul edildiği ve bunun konut fiyatlarına yansıtıldığı bir süreçte olduğumuz söylenebilir. Diğer yandan, artan nüfusla birlikte, kentlerde ulaşımın problemlili bir hale geldiği ve ormanlık arazilere yapılacak piknik amaçlı gezilerin bile eskiye nazaran zorlaştığı söylenmektedir. Aynı zamanda, ulaşım sorununun alışveriş alışkanlıkları ve seyahat araçlarını da etkilediği öne sürülmektedir. Bununla beraber, İstanbul'da yürütülen kentsel dönüşüm faaliyetlerinin beklentiyi karşılamadığı, yeterli ölçüde yeşil alanlara yer bırakılmadığı ve semtlerin tarihi dokularının korunamadığı yönünde görüş birliği vardır. Bakanlık ve belediyeler arasındaki denetleme ikileminin yanı sıra kişilere özel inisiyatiflerin mimari hassasiyeti yok ettiği düşünülmektedir. Yok olan

çevre hassasiyetinin ve ortaya çıkan sorunların kaynağında, bireylerin kişisel çıkarları doğrultusunda sergiledikleri davranışların olduğu düşünülmektedir. Mevcut sorunlardan dolayı üzüntü duyarak problemlerin kendiliğinden ya da birileri tarafından çözüme kavuşturulmasını beklemek yerine aktivist olarak her bir bireyin kendi imkanları ölçüsünde harekete geçmesi gerektiği düşünülmektedir. Sorunun yalnızca fiziki olarak çözülebilecek bir mahiyette olmadığı, etraflıca düşünülmesi gereken geniş çaplı bir kültür sorunu olduğu ve her bir bireyin katılımcı olarak yer alacağı çözüm önerilerinin sunulması gerektiği vurgulanmaktadır.

### 4.3. Koronavirüs Sürecinde İnsan ve Çevre

21. Yüzyılın ilk çeyreği tamamlanırken tüm dünyada insan ve çevre ilişkisini aniden değiştiren beklenmedik bir olay yaşandı. Bu olayın, esasında tam anlamıyla beklenmedik olması söylenemez. Nitekim insanlık tarihi boyunca sayısız düzeyde benzer örneklerine rastlanmaktadır. Amvas vebası, kara veba, İspanyol vebası, kolera, çiçek hastalığı, kuş gribi, domuz gribi gibi salgın hastalıklar bunlardan bazılarıdır.<sup>51</sup> Fakat bugün, küreselleşme ve teknolojik faaliyetlerin etkileriyle beraber, geçmiş dönemlerle mukayese edilemeyecek ölçüdeki ulaşım, iletişim ve haberleşme imkanları, ayrıca salgın sürecinde getirilen kısıtlamalarla eğitim, ekonomi, üretim ve sosyal faaliyetlerde gözlemlenen birtakım değişimler, Covid-19 salgın hastalık sürecini diğer salgınlardan farklı bir boyuta ulaştırmıştır.

Araştırmanın bu bölümünde akademisyenlerin görüşlerinden hareketle Covid-19 sürecinde insan ve çevre ilişkisinin değişen boyutları ile söz konusu sürecin yol açacağı yeni normallerin canlıların yaşamında ne ölçüde etkili olacağına dair değerlendirmelere yer verilmiştir. Covid-19 sürecinin insanlık için -çevreye verilen zararı görebilmemiz açısından- önemli bir tecrübe olması ve bu tecrübenin kazandırdıklarının gelecekteki insan faaliyetlerine kalıcı etkiler bırakıp bırakmayacağı, söz konusu süreçte başta eğitim ve iş hayatı olmak üzere birçok alanda yüz yüze yürütülen faaliyetlerin online sisteme taşınmasıyla geleneksel işleyişin değişim ve dönüşüme uğraması, buna bağlı olarak gelişen evden çalışma durumunun

---

<sup>51</sup> Bkz. Aslan, R. (2020) “Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve COVID-19” Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi, Cilt 8, Sayı 85, 35-41.

ev algısını ve tercihlerini ne ölçüde değiştirdiği ve şekillendirdiği konuları üzerinde durulmaktadır.

2019'un aralık ayında Çin'in Hubei bölgesinin başkenti Wuhan'da başlayan ve kısa sürede tüm dünyaya yayılan<sup>52</sup> koronavirüs salgını, insan sağlığına ciddi ölçüde tehdit oluşturmuş ve birçok insanın ölümüne yol açmıştır. Salgın, sadece hastalığa yakalananların fiziki sağlık koşullarına zarar vermekle kalmayıp aynı zamanda dünya üzerindeki her bir bireyin psikolojisini, alışkanlıklarını, yaşam tarzlarını ve çevre ile olan ilişkisini de belli ölçülerde etkilemiş ve değiştirmiştir (Aslan, 2020, s. 40,41). Elbette küresel düzeyde insan sağlığına böylesine zarar veren bir salgın hastalığın sosyal, ekonomik, politik ve çevresel açılardan birtakım çıktılarının olması ve önemli değişimleri beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Modernite, küreselleşme, teknolojik gelişmeler ve risk toplumu (Giddens, 1990, s. 124,125; Beck, 2011) konularıyla yakından ilişkili olan Covid-19 salgın hastalık süreci henüz devam ediyor olmakla birlikte, ortaya çıktığı günden bu yana geçen süre baz alındığında, neden olduğu değişimlerin, dünyanın ve insanlığın geleceği bakımından önemli bir role sahip olacağı öngörülebilir niteliktedir.

Yaşadığımız çağın beraberinde getirdiği ulaşım imkanları ile üretim ve tüketim faaliyetlerinin etkisinde oluşan bazı alışkanlıklarımızın Covid-19 gibi küresel düzeyde yaşanan bir salgın hastalık dolayısıyla aniden sekteye uğraması, insanlık için önemli bir tecrübe olarak değerlendirilmektedir. Zira salgın sürecinde dünyanın hemen her yerinde uygulanan sokağa çıkma kısıtlamaları, araç kullanımı ve üretim faaliyetlerinin ciddi ölçüde azalmasına (bazı yerlerde durmasına) neden olmuş ve sanayi devriminden bu yana insanın çevre üzerinde oluşturduğu sürekli artarak devam eden baskı hali bir süreliğine hafiflemiştir. Bu açıdan, Covid-19 salgın sürecinde yaşananların insan ve çevre ilişkisine dair birtakım yeni algılar ve alışkanlıklar kazandırdığı ortadadır. Söz konusu sürecin ortaya çıkardığı yeni algı ve alışkanlıklar, akademisyenlerin tanık oldukları değişimler açısından araştırılmaya ve sorgulanmaya değer bulunmuş, bu nedenle çalışmanın içerisinde bu konuya hususi olarak bir bölüm ayrılmıştır.

---

<sup>52</sup> 11 Mart 2020'de dünya sağlık örgütü genel müdürü tarafından "pandemi" olarak ilan edildi (World Health Organization, 2021).

İlk olarak, akademisyenlerin Covid-19 sürecinin yol açtığı değişimlere dair yaşamımızda belirli ölçüde kalıcı etkileri olacağına yönelik görüşleri öne çıkmaktadır. Çağımızda gelişen teknolojik imkanlarla birlikte, sanal ortamlar üzerinden tekli ya da çoklu katılımcılarla canlı görüşmeler yapmanın oldukça kolay ve düşük maliyetli olduğu biliniyor. Ancak bugüne dek söz konusu imkânın eğitim öğretim, işkolları ya da diğer alanlarda yalnızca bir seçenek olarak yer aldığı ve herhangi bir zorunluluk dahilinde olmadığı da biliniyordu. Fakat yaşanan küresel salgın sürecinde, ülkemizde ve dünyada vaka sayılarını kontrol altında tutabilmek adına devlet tarafından birtakım kısıtlamalar getirilerek eğitim ve iş sahalarındaki çalışmalar zorunlu olarak uzaktan yürütülmeye başlamıştır. Türkiye’de, kamuda ve özel sektörde esnek mesai, dönüşümlü mesai ve evden çalışma gibi alternatif yöntemler geliştirilmiş, ayrıca MEB ve YÖK tarafından yüz yüze eğitime zorunlu ara verilmiş, uzaktan eğitim ve esnek akademik takvime geçilmesine yönelik düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu süreçte spor, kültür sanat ve bilim alanlarında yürütülen ve yürütülmesi planlanan her türlü faaliyetlere de ara verilmiştir (Türkiye Bilimler Akademisi [TÜBA], 2020, s. 31). 2021 yılı itibariyle ülkemizde aşılama çalışmaları başlamış olup<sup>53</sup> alınan tedbirler neticesinde hasta vaka sayılarında ciddi ölçüde bir azalış yaşanmış ve buna bağlı olarak yaz sezonunda kısıtlamalar esnetilmiştir. Ayrıca 2021-2022 eğitim öğretim yılında, bir buçuk senelik duraklamanın ardından, yeniden yüz yüze eğitime geçmiştir. Her ne kadar normalleşme sürecine geçilmiş olsa da pandemi ile birlikte yaşanan ani değişimlerin hayatımızı etkilemeye devam ettiği ve bu etkilerin pandemi sonrasında da belli ölçüde varlığını sürdüreceği düşünülmektedir. Bu hususla ilgili, pandemi süreci ile birlikte yaşadığımız dünyanın tam anlamıyla eski halini alamayacağını öne süren bir aktarıma yer vermek istiyorum.

Yaşadığımız dünyaya baktığımız vakit, geçmişte var olan fiziksel dünyanın pandemi süreci sonrasında tümüyle kaldığı yerden devam edeceğini düşünmüyorum. Pandemi süreci sonrası da sanal iletişim ortamlarının kullanılması tercih edilmeye devam edecektir. Şu kadarını söylemek gerekiyor ki bazı düşünürler zaten bir değişim yaşanacağını söylüyordu. Pandemi süreci bunu hızlandırdı. Negatif süreçlerin daha da olumsuz bir boyuta ulaşacağı tahmin ediliyor. Fiziksel, psikolojik bir dizi sorunların olacağını öngörebiliyoruz. Yeni normallerin oluşacağı ve bu yeni normallerle hayatımızı sürdüreceğimizi söylemek gerekiyor. Burada en önemli kaygımı, eğitim, sağlık, güvenlik ya da hayat fırsatlarına ulaşma konusunda dezavantajları olan insanların durumlarının daha da kötüye gideceği gibi bir öngörü oluşturuyor. Bu süreçte bizlerin ilkesel olarak benimsemesi gereken şuur, hangi şartlarda olursa olsun dezavantajlı insanların durumlarının daha kötüye gitmesinin önüne geçecek

---

<sup>53</sup> 13.01.2021 Tarihinde ilk koronavirüs aşısı sağlık bakanı Fahrettin Koca’ya yapıldı (Sağlık Bakanlığı, 2021)

politikaları hayata geçirmemiz gerekmektedir. Ekonomi, sağlık, gelirlerin adaletli dağılımı ve iş bulma imkanları gibi düzenlemelere ihtiyacımızın olacağı barizdir. (Akademisyen 6)

Covid-19 tecrübesinin insanlık üzerinde birtakım kalıcı etkileri olacağını varsayan bu yaklaşımın, öne sürdüğü argümanların geçerliliğini koruyor olması açısından haklılığı ortadadır. Nitekim her geçen gün dünyanın herhangi bir yerinde mutasyona uğramış yeni bir varyantının ortaya çıktığı koronavirüsün yaşamımızda yeni normaller oluşturduğu ve oluşturmaya devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Çevresel açıdan düşünürsek maske ve mesafe kurallarının iş yeri, okul, hastaneler ve ibadethaneler gibi kamusal alanlarda birtakım yeniliklere neden olduğu ve bunların süreklilik kazandığı gözlemlenebilir niteliktedir. İş yerlerinin ödeme noktalarında müşteri ve görevli personel arasındaki mesafeyi koruyan ve hava akımını önleyen şeffaf paravanlar, okul ve hastanelerde mesafeli oturma kuralları ile yapılan el yıkama ve dezenfektan bölümleri, aynı şekilde ibadethanelerde cemaatin birbiriyle mesafeli oturduğu ve camilerde her vakit için seccade getirme alışkanlığının kazandırılması, tüm bunlara ek olarak hem kapalı hem de açık alanlarda uygulanan maske takma zorunluluğu, salgın sürecinin yaşamımıza getirdiği yeni normaller olarak düşünülebilir. Pandemi sonrasında, uygulamaların bazılarının kaldırıldığı gözlemlense de bazılarının sürdürülmeye devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu durum gerek bireylerin kişisel olarak oluşabilecek başka herhangi hastalıklardan sakınma vs. gibi nedenlerden dolayı temkinli davranışından gerekse de bazı uygulamaların alışkanlık kazanmasından kaynaklanmaktadır.

Bu yaklaşımın ardından, tıpkı geçmişte yaşanan salgın hastalıklarda olduğu gibi, hastalığın ilacı bulunup insanlar bağışıklık kazandıktan sonra her şeyin eski haline döneceğini ve ne yazık ki bu tecrübenin de kalıcı bir bilinç oluşturmaya yetmeyeceğini öne süren bir başka görüşe değinmek istiyorum. İçinde yaşadığımız modern dünyanın kapitalist bir dünya olduğunu söyleyen Immanuel Wallerstein (Wallerstain, 2000, s. 94,95) asli hedefi sonsuz sermaye biriktirme, sürekli büyüme ve genişleme olan mevcut kapitalist sistemin, savunucularının bu duruma varoluşsal bir öncelik attığı ve doğayı fethetme çabasının onlar için büyük bir erdem, görev ve zorunluluk olarak görüldüğünü dile getirmektedir. Bu noktada, ekonomi ve ekoloji çıkmazına tanık oluyoruz. Yaşadığımız Covid-19 salgını sürecindeki kısıtlamalar dolayısıyla ekonomi ve ekoloji arasındaki, ortaya çıktığı günden bu yana durmaksızın süregelen mücadelenin bir müddet duraksadığını söyleyebiliriz. Söz konusu kısa zaman

diliminde bile, atmosferde olumlu anlamda inanılmaz değişimler yaşandığı ve dünyanın pek çok yerinde vahşi hayvanların şehre indiği gözlemlendi (Aktan, 2021). Bilim insanları, gezegenimizde ne ölçüde bir tahribat ve dengesizliğe yol açtığımızı görebilmemiz açısından Covid-19 sürecinin inanılmaz bir fırsat olduğunu, aynı zamanda her şeyin nasıl çok daha iyi olabileceği konusunda da bu sürecin kritik bir anlam ifade ettiğini dile getirmektedirler (Aktan, 2021). Çevreye verdiğimiz zarar açısından geldiğimiz noktayı görebilmek adına Covid-19 sürecinin insanlık için çok önemli bir tecrübe olduğu konusunda akademisyenlerin hemfikir olduğunu dile getirmek gerekiyor. Ancak modern yaşamın dinamizmi içerisinde, bir süre sonra bu tecrübenin de unutulacağı düşünölmektedir.

Covid-19 süreci gerçekten de bizlerin çevreye nasıl bir müdahalede bulunduğunu görmemizi sağladı. Çok büyük bir tecrübeydi ama maalesef ben bunun kalıcı bir bilince döneceği kanaatinde değilim. Çünkü hiçbir şey bu hayatın dinamizmi içerisinde unutulmama imkanına sahip değildir. Her şey unutuluyor. Gelecek süreçte aşı bulunduğu takdirde ve bu süreç kontrol edilebilir bir hale geldiğinde biz yine aynı tempoyla dinamik bir hayat yaşamaya başlayacağız. Ve bu dinamizm içerisinde insan, bırakın çevreyi kendi psöşik ve bedensel ihtiyaçlarını bile çoğunlukla ihmal edebiliyor. Sorun bizzat bu hayatın kendi mecrasında akmaması ile ilgilidir. Sorun bizzat üretim ilişkileri ve kapitalizmin şekillendirdiği hayat tarzında. O, hepimizi çevrelemiş bir durumda. Yani siz kendinizi Müslüman ya da Hindu olarak da nitelendirseniz bu meselenin küresel bir boyut taşıdığını görebilirsiniz. Yani artık bu sadece Batının sorunu değil. Batı kendi sorunlarını kendi dışındaki dünyaya da taşıdı ve evrenselleştirdi. (Akademisyen 2)

Bu öngörü, bugün aşının bulunması ile eğitim, sağlık ve sanayi başta olmak üzere her türlü sektörde yaşanan kısıtlamaların kaldırılmasıyla doğruluğunu kanıtlamıştır. Salgın sürecinin ilk dönemlerinde alınan önlemleri düşündüğümüzde bir an için dünyanın insan faaliyetlerinden bağımsız olduğunda ne denli sessizleştiiğine ve ekolojik baskının azaldığına tanık olduk. Fakat bu süreç fazla sürmedi ve yukarıdaki aktarımda öne sürüldüğü gibi bugün aşının bulunmasıyla birlikte normalleşme süreci -salgın tehlikesi tam anlamıyla bitmediği halde- tüm hızıyla gerçekleşti. Bu durum, ölüm riskinin devam ettiği salgın hastalık tehlikesine rağmen mevcut sistemin her türlü şartta işlemei gerektiğini bariz bir şekilde göstermektedir. Elbette Covid-19 süreci ile birlikte, zorunlu olarak ara vermek durumunda kaldığımız üretim ve tüketim faaliyetlerinin doğaya ne denli çıktıkları olduğunu gözlemlene fırsatı bulduk. Ancak mevcut sistemdeki büyüme ve genişleme yarışı devam ettiği müddetçe ekonomi ve ekoloji arasında dengeli bir ilişkinin yürütölemeyeceği de ortadadır. Bu nedenle, söz konusu sorunun ancak günümüz insanının sahip olduğu kapitalist bakış açısını değiştirmekle çözümlenebileceği öne sürölmektedir.

Sokağa çıkma yasakları sırasında trafiğin durması sayesinde havanın, suyun temizlendiğini gördük. Koronavirüs sürecinin bize hatırlattığı şeyler var. Ama eğer mevcut kapitalist bakış açısını değiştirmesek ilk fırsatta gene aynı örüntülere döneceğiz. (Akademisyen 3)

Mevcut kapitalist sistemin ortaya çıkardığı ekonomi ve ekoloji çıkmazının Covid-19 sürecinde yaşanan üretim-tüketim faaliyetlerindeki duraksama nedeniyle gerilemesi, bizlere sadece mevcut kapitalist yarış içerisinde doğada neler olup bittiğini görmemizi sağlamadı. Aynı zamanda bu süreç insanlar üzerinde bazı endişelere de kapı araladı. Kısıtlamalardan dolayı terk etmek zorunda olduğumuz bazı alışkanlıklara, salgın sürecinin ardından büyük bir yoğunlukla geri dönerek üretim ve tüketimde yaşanabilecek ani bir patlamaya neden olma olasılığımız endişe verici bir durumdur. Salgın sonrası dönemde çevre üzerinde oluşturduğumuz baskının çok daha kötü bir hal alacağı yönünde tedirginlik yaşanmakta olup salgın döneminde açılan farkı kapatabilmek adına, salgın sonrası süreçte üretim ve tüketim faaliyetlerinde yoğun bir artışın gözlemleneceği düşünülmektedir. Bu noktada, zikredilen hususu vurgulayan aktarıma yer vermek istiyorum.

Koronavirüs tecrübesiyle çevrede olumlu anlamda değişiklikler oldu. Yaşanan bu olumlu manadaki değişim, esasında insanların evlerinde kalmasıyla ilgili değil. Trafiğin, fabrikaların ve tüketimin durmasıyla meydana geldi. Nitekim çevrenin esas sorunu tüketimdir. Kişi başı tüketimin düşmesi çevreye yararlı olmuştur. Bu durum, eğer insanlık tüketimini azaltırsa çevreye verdiği zararı da azaltmış olacağını göstermektedir. Ancak bunu görebilmek ve çevrede yaşanan olumlu manadaki değişime tanık olmak açısından Covid-19 sürecinin faydalı olduğu düşünülebilir. Ama ne kadar bilinç oluşturacağı da oldukça şüphelidir. Hatta ben bu konuda oldukça endişeliyim, şu anda insanlar daralmış gözüküyorlar ve serbest kalındığında tüketimde bir patlama yaşanabilir. Bu durumun dindarlıkla da yakından bir ilişkisi söz konusudur. Nitekim hayat kısa, ölüm var, bol bol tüketelim gibi bir yaklaşım bizleri çok daha kötü bir duruma götürebilir. Bunun cevabı net değil ve oturup bekleyip görmemiz gerekiyor. Dini yaklaşımlar, aynı zamanda, tüketimi azaltma açısından da fayda sağlayabilir. Ancak Müslümanların dini yaşayışları eğer hem dünyayı hem ahireti kurtaralım, dünyayı yaşayalım, tadını çıkaralım gibi bir anlayış içerisinde olursa bu fayda ne yazık ki gerçekleşemez. (Akademisyen 7)

İnsanların bakış açılarının çevre ile kurulan ilişkileri belirlemede önemli bir faktör olduğunu öne süren bu ifadeler, salgın sonrası süreçte eğer vurdumduymaz bir tavır içerisinde olursak Covid-19 sürecinin çevreye yönelik olumlu bir katkısının olmayacağını vurgulamaktadır. Salgın sonrası yaşanacak normalleşme sürecinde insan ve çevre ilişkisi açısından belli başlı değişimlerin yaşanacağı konusunda akademisyenler arasında bir uzlaşma vardır. Ancak bu sürecin nasıl işleyeceği konusunda farklı görüşler mevcuttur. İlk olarak, yukarıda ifade edildiği gibi salgın sonrası süreçte insanların kendilerini dışarıya atacakları ve tüketim faaliyetlerinin salgın öncesine oranla daha yoğun şekilde yaşanacağı öne sürülüyor. Böyle bir

durumda, modernitenin yüksek riskli sonuçlarından biri olarak değerlendirilen çevresel bozulma ve felaketler (Giddens, 1990, s. 171) artan tüketim oranlarına bağlı olarak fiziki çevrenin zarar görmesi sonucunda hız kazanacaktır. Ne olacağını tam olarak kestirebilmek mümkün olmamakla birlikte, geçmiş dönemde yaşanan salgın hastalıklar ve çevresel felakete bakılarak günümüze yönelik belli başlı çıkarımlar yapılabilir. Yani Covid-19 sürecinin insanlık için oluşabilecek benzer tehlikeleri öngörebilmesi açısından bir tecrübe olduğu yönünde bir kanaat söz konusudur. Bu kanaatle ilgili bir akademisyenin ifadelerine odaklanalım.

Bu süreç her şeyden evvel insanlık için bir tecrübe oldu. İnsan dışındaki diğer canlılar, doğada kendilerine tekrar yer buldular ve biraz nefes aldılar. Bunu gördük ama yine unutulacak ve bu süreç yine geçecek. Yine önceliklerimiz gelecek. Mutlaka bu durumun bize öğrettikleri olacaktır. Çünkü Covid-19 sürecinde, bu konuda oldukça fazla bilimsel akademik çalışma yapıldı. Bunun yanı sıra bireysel olarak bence bizler doğayı özledik. Ve bu süreç bittiğinde durumu çok daha kötü yapmamızdan korkuyorum. Herkes kendini dışarıya atacaktır. Elbette bu süreç, bazı insanlarda kalıcı alışkanlıklar sağlayacaktır. Bazıları içinse bu durum tam tersi olacaktır. Yine de bu süreçte, biz yokken çevrenin nasıl bir hal alacağını görme fırsatı bulduk. Burada önemli olan salgın süreci geçtikten sonra bize kalanın ne olacağıdır. Evet biraz farkındalık oluştu ama bu ne kadar devam edecek ve ne kadar alışkanlıklarımıza yansiyacak bilemiyorum. Bunu görebilmek için geçmişte yaşanan salgınlardan insanlara neler kaldığına bakmak gerekiyor. Bir kısım sektörler bu durumdan mutlaka faydalanmıştır. (Akademisyen 4)

Salgın sürecinde doğal yaşamın insan baskısından bir nebze de olsa kurtulduğunu ve tabiat canlılarının rahatladığını vurgulayan bu ifadeler, önceki aktarımlarda değinildiği gibi salgın sonrasında durumun eski haline döneceğini ve insanın çevre üzerindeki baskısının kaldığı yerden devam edeceğini öne sürmektedir. Bununla birlikte, salgın sürecinin öğrettikleri konusunda öne çıkan bir başka argüman, kısıtlamalardan dolayı evlere hapsolan bireylerin tabiat ve doğal unsurlara duydukları özlemdir. Bu hususla ilgili olarak akademisyenlerin kanaatine odaklanıldığında, bahçeli bir evde oturmaktan açık bir balkona sahip olmaya kadar, eve dair algılarımızda önemli bir değişim yaşandığı düşünülüyor.

Açık havanın ve yeşilin kıymetini çok iyi anladık. Ve o ilk kapanma döneminde sokaklarda güvercin sürülerinin rahat rahat gezdiğini gördük. Demek ki bizler, hayvanları o kadar küçük bir alana sıkıştırmışız ki adeta buralar bizim der gibi geziyorlardı. Bunları görünce biz bu şehri çok yormuşuz diye de düşünmedim değil doğrusu. Toprağın ve yeşilin ne kadar önemli olduğunu açık havada çay içmenin, çimlerde oturmanın keyfini o dönemde anladık gerçekten. Bu süreç, hayatımızda kalıcı bir değişikliğe yol açtı. 15 yıl aradan sonra ilk defa çocuklarla birlikte köye gittik. Ve inşallah her yıl gitmeyi planlıyoruz. Kısıtlamalar sonrası mutlaka ilk etapta büyük bir patlama olacaktır. Çünkü insanlar birbirleriyle görüşemiyor. Oturup bir yerlerde bir şeyler içemiyorlar. Ama bir süre sonra bu yoğunluk insanları sıkabilir ve belki de evimizde rahat rahat oturalım moduna geri dönebilirler. Bence insanlar kendi kendilerine evde vakit geçirmeye de alıştılar. Kendilerine bir yaşam alanı oluşturdular. Çünkü bu dönemde

insanlar evlerine de çok yatırım yaptılar. Evlerin güzelleştirilmesine yönelik harcamaların oldukça arttığını biliyoruz. (Akademisyen 11)

Bu ifadelerden hareketle, tabiat ve yeşil alanlara duyulan özlemin mevcut ev algısında bir değişime ve farkındalığa yol açtığı sonucuna ulaşılabilir. Her şeyden önce, Covid-19 sürecinde yaşanan sokağa çıkma kısıtlamaları dolayısıyla evde geçirilen zamanın arttığı ve eğitim, iş vs. farklı alanlarda yürütülen çalışmaların ev ortamına taşındığı biliniyor. Bu nedenle, evlerin kullanım amacında bir genişleme yaşanmış ve dolayısıyla farklı ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, salgın sürecinde metropol kentlerden şehirlere ve kırsal bölgelere göç yaşandı, ayrıca 2020 yılında İstanbul nüfusunun yirmi yıl aradan sonra ilk kez azaldığı gözlemlendi (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2021). Elbette bu durum, daha önce de belirtildiği gibi, eğitim ve iş alanlarındaki faaliyetlerin online olarak yürütülmesi ile doğrudan ilişkilidir. Kısıtlamaların kaldırılması ve yüz yüze faaliyetlere geri dönüşüyle birlikte metropol kentlerde nüfusun yeniden artması muhtemeldir. Ancak ev algısında yaşanan değişimle birlikte 2020 yılı sonrasında bahçeli evlere duyulan ilginin arttığı, buna bağlı olarak ev ve arazi fiyatlarında yükseliş yaşandığı öne sürülmektedir (Endeksa , 2021).<sup>54</sup> Yukarıda aktarımda vurgulandığı gibi, salgın süreci ile birlikte gelişen olağan dışı durumlardan hareketle birtakım sektörlerin fırsatçılık yaparak fiyatları anormal düzeye taşınması ve salgın sürecinde yaşanan krizi adeta kendileri lehine fırsata çevirmesi her ne kadar ahlaki ve hatta hukuki açıdan kabul edilebilir olmamakla birlikte kaçınılmaz bir gerçekliğe sahiptir. Fakat her halükârda mevcut süreçte ev kavramı ile ilgili yeni algıların ve kaygıların ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu görüşü destekleyen bir başka aktarıma bakalım.

Benim bu konu ile ilgili iki argümanım var. Kişisel olarak şunu söyleyebilirim. İlk olarak insanlar gerçekten eve kapanınca ev kavramı ile ilgili yeni bir uzlaşmaya çıktılar. Herkes balkonlarını kapatmış oysa herkesin açık havaya ihtiyacı var. Mesela başka bir örnek, bitki satışı arttı. Çünkü insanlar evlerine bitki koyma ihtiyacı hissetti. Yani evin değeri ile ilgili bir şey çıktı ortaya. Halbuki bu duruma dair ikiz kuleler çöktüğünde terörle ilgili problemler dolayısıyla insanların evlerine kapanacağı ve böyle bir ortamın yaşanacağı söylemi ortaya

<sup>54</sup> Endeksa verilerine göre Türkiye genelinde son 1 yılda konut fiyatları yüzde 31,68 artarken, müstakil konutlar yüzde 64,43 oranında yükseliş gösterdi. Pandemi ile birlikte evlerde geçen sürenin arttığını ve uzaktan çalışmanın yaygınlaştığını belirten Endeksa CEO'su Görkem Ögüt, "Bunun sonucu olarak daha büyük, balkonlu ve müstakil evlere talebin arttığını, ayrıca hem konut hem de arsa fiyatlarının yükseldiğini" dile getirdi. Yazlık bölgelerde artış daha yüksek oldu. "Muğla'da müstakil konutlar son bir yılda yüzde 64,53 oranında artış gösterdi, müstakil konutların ortalama metrekare satış fiyatı 11 bin 7 TL, ortalama konut fiyatı bir milyon 1 milyon 959 bin 246 TL, yatırımın geri dönüş süresi 35 yıla çıktı. Antalya'da ise müstakil konutlar son bir yılda yüzde 70,71 oranında artış gösterdi, müstakil konutların ortalama metrekare satış fiyatı 5 bin 910 TL, ortalama konut fiyatı bir milyon 1 milyon 347 bin 480 TL, yatırımın geri dönüş süresi 32 yıl oldu" dedi (Cumhuriyet Gazetesi, 2021).

çıkmişti. Bence o dönemde insanların evlerine kapanması yerine x ray cihazları vs. güvenlik önemlerinin artırılması yaşandı. Covid-19 sürecinde ise ev yani yerel ortam 'yuva' ile ilgili bir kaygı ortaya çıktı. Ben yine bunu pozitif olarak değerlendiriyorum. İş ile ilgili online çalışmalar vs. konularına gelirse şöyle bir durum var; bir anda her şey online olmaya başladı. Elbette eğitimin çıktıları tartışılabilir ama online sisteme dönülebildi mi, dönülebildi. Açıkçası bu, Covid-19 öncesinde zaten kapıdaydı. İş gücünün değişime bağlı çalışması, dijital dönüşüm vs. bunlar zaten konuşuluyordu. Ancak şu anda Covid-19 pat diye gündeme oturunca, bu duruma insanlar belki üç beş yıl içerisinde geçiş yapacaktı fakat Covid ile birlikte, tepeden inme bir şekilde uyum sağlamak durumunda kaldılar. O yüzden post-covid-19 dönemde zaten olacak olan bazı şeylerin hızlı biçimde gündelik yaşama gireceğini ve çalışmayı dijitalleşme ile birlikte dönüştüreceğini düşünüyoruz. Mesela ben, bitirme projemi bu şekilde verdim, uzaktan çalışacak doktor hasta ilişkisi nasıl olacak mesela? Bu noktada Covid-19 iki şeyi dönüştürdü. Biri ev, diğer işle ilgili meseleler. Doğa ile ilgili olarak da insanların beklentilerini artırdı bence. Mesela sosyal mesafe kavramı. Ben genel olarak hep sıkıntılı görürdüm ama kadın ve erkek birbirine dikkat etmeksizin yaklaşır ve temas kurar. Şimdi bakıyorum o mesafeler Covid-19 dolayısıyla arttı. Şimdi insanlar daha geniş alanlara ihtiyaç duyacak. Bu da yapılandırılan çevrenin doğa ile olan ilişkisini şekillendirecektir. Umarım bu tecrübeyi unutmuyoruz. (Akademisyen 9)

Covid-19 tecrübesi ile ilgili olarak insanlık tarihinde benzer nitelikte salgın hastalıklar yaşanmış olmakla birlikte, tarihsel süreçte geldiğimiz bu noktada söz konusu salgın, başta karşılıklı insanlık ilişkilerimiz olmak üzere, çevremizi nasıl şekillendireceğimiz konusunda kritik düzeyde bir önem arz eder. Çağımızda ulaşılan teknolojik imkanlarla birlikte, Covid-19 benzeri insan sağlığını küresel düzeyde tehdit edebilecek farklı pek çok tehdit söz konusudur. Bu açıdan korona virüs salgını, günümüz insanına sunduğu tecrübe bakımından geçmiş dönemki salgınlara göre farklı bir boyutta değerlendirilmelidir. Covid-19 tecrübesinin, insanlığın ve gezegenin geleceğine yönelik göz ardı edilmemesi gereken mesajları içerisinde barındırdığı düşünülüyor. Esasen böyle bir tehdit hakkında son dönemlerde pek çok teori ortaya atılmıştı. Hatta bu durum, çeşitli romanlara ya da filmlere<sup>55</sup> de konu oluyordu. Ancak, meselenin ciddiyetinin kavranması açısından küresel düzeyde bir farkındalığın Covid-19 gibi gerçek bir tecrübe ile oluştuğu söylenebilir. Bu hususta ilgili olan bir akademisyenin Covid-19 gibi bir salgın hastalığın ortaya çıkmasına yönelik öngörülerini aktarmak istiyorum.

Aslına bakılırsa ben böyle bir şeyin çıkma ihtimalini 5-6 senedir çok ciddi bir şekilde düşünüyordum. Hatta etrafımdaki insanlara da "bu dünya böyle gitmez, bir şey gelir ve dünya nüfusunun yarısını götürür" şeklinde söylemlerim oluyordu. O konuda üretilen filmler salgından önce de hep dikkatimi çekiyordu. Çünkü tarihçi olmam dolayısıyla vebayı ve sair hastalıkları biliyorum. Geldiğinde ortalığı darmaduman ederler. Ve geldi ama hani tahmin ettiğim kadar kötü gelmedi. Ben daha kötü bir şeyin geleceğini düşünüyorum. Ve böyle bir şey gelirse ne olur biliyor musunuz? AVM biter, site yaşantısı biter. Bugün basit basit dairelere milyon dolarlar çekiyorlar! Bildiğimiz toplumsallaşma biçimleri, alışveriş alışkanlıkları, tüketim kalıpları biter. Dijitalleşme inanılmaz hızlanır ve ayrıca bir de dijital çevre var. Ve bu alan da

<sup>55</sup> Salgın hastalık temalı filmler, Covid-19 sürecinde yaşananla benzerlik göstermesi açısından yeniden gündeme geldi, konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (En İyi Salgın Filmleri, 2022).

çok hızlı büyüyor. Ayrıca bu hastalık herkesin çevrelerinden birilerini götürdü. Fakat ilk çıkış anına göre durum biraz daha normaleşti ve alışlageldi. Bir veba etkisi oluşturmadı fakat bu yarın başka bir şeyin gelmeyeceği anlamına gelmez. Belki bir 10-20 sene sonra Allah muhafaza ama böyle bir şeyle tekrar karşılaşabiliriz. Bu onun en ciddi emaresi oldu belki. Fakat o korku abartısız değildi. Çünkü piyango gibi bu hastalığın kimde nasıl seyredeceğini bilmiyorsun. Ve bu hastalığın bilinmeyen yönü çok fazla. Sana geldiğinde durumun ne olduğunu bilemiyorsun. Yani 23 yaşındaki birini de götürebiliyor, 70 yaşındaki birini de. (Akademisyen 10)

Covid-19 süreci ile ilgili sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. İnsan sağlığına oluşturduğu tehdit ve gelecekte ortaya çıkabilecek meselelere dair kazandırdığı tecrübe açısından söz konusu salgına dair farklı boyutlarda araştırmalar ve incelemeler yapılması gerektiği ortadadır. İnsan ve çevre ilişkisi bakımından Covid-19 sürecinin insanlar arasındaki karşılıklı ilişkilere ve bu kapsamda çevrenin şekillendirilmesine yönelik yaşamımızda birtakım yeni normaller oluşturduğu düşünülüyor. Bu tecrübenin gelecekte oluşabilecek benzer tehditlere yönelik, alınacak tedbirler kapsamında ne ölçüde dikkate alınacağı ya da etkisinin ne kadar devam edeceği hakkında kesin temellendirmeler yapılamamakla birlikte; mevcut sistemde, insan sağlığına verilen önem ölçüsünde önlemlerin sürdürüleceği öngörülmektedir. Bu hususu başka bir ifade ile dile getirecek olursak, mevcut kapitalist sistem içerisindeki üretim ilişkileri ve yaşam tarzlarının Covid-19 süreci ile edinilen bilincin kalıcı hale gelmesinin önünde bir engel oluşturduğu düşünülüyor. Elbette bu sürecin bizlerin yaşamında sosyal ve psikolojik açıdan birtakım kalıcı etkiler bırakacağı barizdir. Fakat mevcut kapitalist sistem anlayışı değişmediği müddetçe Covid-19 sürecinde kazanılan çevre bilincinin yaşamımızda yeterli etkiye sahip olamayacağı ve ilk fırsatta yeniden Covid-19 önceki örüntülere dönüleceği öngörüsü göz ardı edilmemelidir. Yani buradan, mevcut kapitalist sistem anlayışından kaynaklı olarak insan ve çevre üzerindeki sanayi devriminden bu yana süregelen baskının Covid-19 sonrası kaldığı yerden devam edeceği sonucuna ulaşılabilir. Bu argümanın, mevcut salgın sürecinde ortaya çıkan bazı sektörlerdeki kâr odaklı fırsatçılardan hareketle bile ne derece haklılık payına sahip olduğu ortadadır. Ancak nihayetinde Covid-19 ile birlikte insan ve çevre ilişkisine yönelik süregelen olumsuzlukları görebilme açısından olumlu manada bir fırsat oluştuğu da unutulmamalıdır.

## BÖLÜM V

### SONUÇ

Akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle çevre algısı ve sorunlarına yönelik farklı konular üzerinden yapılan incelemeler göstermektedir ki modern çağın hayatımıza kazandırdıkları ile çevreyi algılayışımız ve çevre ile kurduğumuz ilişki, modern öncesi döneme kıyasla yadsınamayacak ölçüde farklılaşmıştır. Çalışmanın başında vurgulandığı üzere bu hususla ilgili olarak Giddens'in öne sürdüğü (Giddens, 1990, s. 16), günümüzde değişen ulaşım, iletişim ve etkileşim imkanları ile mevcut zaman ve uzamda yaşanan farklılaşma<sup>56</sup>, akademisyenlerin tanık oldukları değişimlerden hareketle somutlaştırılmış olup bizleri, insanın tabiatla ve varlıkla olan ilişkisinde de bir değişim yaşandığı sonucuna ulaştırmıştır.

Söz konusu bu değişimi analiz edebilmek açısından, öncelikle tarihsel süreçte çevre algısına yönelik yaşanan değişim sorgulanmış olup gerek kavramsal açıdan ve gerekse de zihniyet açısından bir farklılaşma yaşandığı bulgusuna ulaşılmıştır. Nitekim değişen yalnızca doğa, çevre ve benzeri nitelik taşıyan kavramların anlamları olmayıp aynı zamanda mevcut bakış açısı da farklılaşmıştır. Modern öncesi dönemde doğa ya da çevre, insanlık için kutsiyete haiz bir varlık olarak görülürken modern dönemle birlikte, kendisinden sonuna kadar istifade edilmesi gereken bir hammadde kaynağına dönüşmüştür. Söz konusu değişim süreci gerek literatürde ve gerekse de akademisyenlerin görüşlerinden elde edilen bulgular neticesinde; aydınlanma ile başlayıp sekülerleşme, rasyonelleşme, modernite ve kapitalizmle ilişkilendirilen girift bir yapı olarak açıklanmaktadır. Akademisyenlerin konuyla ilgili kanaatlerinden hareketle; seküler, rasyonel, modern ve kapitalist anlayışın bir ürünü olarak görülen çevre sorunları, mevcut zihniyetle birlikte çözüme kavuşma olanağına sahip değildir. Bu açıdan, çevre sorunlarıyla mücadele edebilmek için dünyanın yeniden kutsiyete haiz bir varlık olarak görülmesi ve çevreye emanet bilinciyle yaklaşılması gerektiği düşünülür.

---

<sup>56</sup> Bkz. 1.1. Araştırmanın Konusu s.10

Bu noktada, değişen çevre algısıyla birlikte insan ve çevre ilişkisinde de bir farklılaşma yaşandığı argümanı öne çıkmaktadır. Konuyla ilgili olarak literatürde ve akademisyenlerin nezdinde ulaşılan bulgulara odaklanıldığında; modern zihniyetle paralel olarak değiştii kabul edilen insan ve çevre ilişkisinin, özellikle modern kentlerin inşa edilmesi ve artan nüfusla paralel olarak modern öncesi dönemle farklılaştığı kabul edilir. Günümüzde ortaya çıkan modern kent yaşantısı ile geleneksel bağların terk edildiği ve insanların gerek birbiriyle ve gerekse de doğa ile bağlarının zayıfladığı, neticede bireysel ve toplumsal açıdan söz konusu sürecin olumsuz bir nitelik taşıdığı bulgusuna rastlanmıştır. Meseleye akademisyenlerin tanık olduğu çevresel değişimlerden hareketle bakıldığında; tabii alanların giderek yok olmasının insan ve doğa arasındaki etkileşimi azaltarak -literatürde ekolojik keder<sup>57</sup> olarak ifade edilen- bireyler üzerinde manevi bir üzüntüye yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada incelenen bir başka konu; devlet, halk ve sivil toplum örgütleri açısından çevrenin nasıl algılandığıdır. Çevresel konulara dair yürütölen devlet politikaları, sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri ve tüm bunların halk nezdinde nasıl anlaşıldığına yönelik sorgulanan argümanlara bakıldığında gerek devletlerin yürüttüğü uygulamaların ve gerekse de sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerinin çevre sorunlarıyla mücadele etme açısından ne ölçüde fayda sağladığı üzerinde durulmuştur.

Akademisyenlerle yapılan görüşmelerden hareketle elde edilen bulgulara odaklanıldığında; çevresel sorunlarla mücadele etmeye yönelik devletlerin meseleyi yeterli düzeyde önemsemedikleri ve hatta ekonomik nedenler dolayısıyla küresel ısınma gibi bir tehlikeyi bile görmezden gelebileceklerine yönelik bir kanaat söz konusudur. Tüm bu sebeplerden dolayı devletlerin çevre ile ilgili yürüttükleri politikaların samimiyetinden şüphe duymaktadırlar. Diğer yandan, çevreci bir vasıfla faaliyet sürdüren sivil toplum örgütlerinin güncel siyaset içerisindeki gerilimlerin tarafı olmaları ve ideolojik birtakım saplantılara sahip olmaları dolayısıyla halkın tamamına hitap edemedikleri, sadece belli bir kesimi kapsadıkları yönünde bir kanaat söz konusudur. Bununla birlikte, ölkemizde özellikle Müslöman bakış açısına sahip çevreci sivil toplum örgütlerinin var olması gerektiği düşünölmö. Çevre sorunlarıyla mücadele etmeye yönelik her türlü toplumsal faaliyetin akademisyenlere göre önem

---

<sup>57</sup> Bkz. 4.2. Akademisyenlerin Tanık Oldukları Çevresel Değişimler, s. 97

taşıdığı ifade edilmelidir. Zikredilen tüm bu bulgulardan hareketle, akademisyenlerin çevresel konularla ilgili toplumu gerçek manada temsil eden sivil toplum hareketlerine ihtiyaç olduğu kanaatini taşıdıkları sonucuna ulaşılabilir.

Çevre algısına yönelik irdelenen bir başka konu, çevre algısının dini ve ahlaki değerlerle olan ilişkisi üzerinedir. Çevrenin algılanışında ve çevresel konulara yönelik bakış açısını belirlemede dinin önemli bir etken olduğu argümanı, bu araştırma kapsamında sorgulanmıştır. Bireylerin sahip olduğu dini ve manevi değerlerle çevre algısı arasındaki ilişkiye yönelik akademisyenlerle yürütülen mülakatlar neticesinde elde edilen bulgulara odaklanıldığında; dinin çevre algısını belirlemede yegâne unsur olmadığı fakat dini inançlardan bağımsız bir çevre algısının da söz konusu olamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Burada, bireylerin çevre ile kurdukları ilişkiyi şekillendirmesi açısından dini emir ve buyrukların inananlar tarafından nasıl algılandığı; bir başka ifade ile doğrudan dini emir ve buyruklardan ziyade bireylerin sahip oldukları din algısı ve dindarlık düzeyi ile çevre algısı arasında bir etkileşim olduğu göz ardı edilmemelidir. Nitekim her dinin, inananlar açısından algılanışında ve pratikteki uygulamalarında birtakım farklılıklardan söz edilebilir. Bu açıdan, bireylerin sahip oldukları din algısını belirleyen unsurların aslında onların çevre algısına da etki edeceği çıkarsanabilir.

Çevrenin algılanışında önemli bir etken olarak görülen din anlayışının, bireylerin yaşadıkları ortam, coğrafya, zaman ve mekân gibi faktörlerin etkisiyle şekillenmesi, bizlere çevre algısının kökeninde zihniyet ve dünya görüşünün de etkili olduğu sonucunu verir. Bu çıkarsamadan hareketle, bireylerin sahip oldukları manevi değerlerle çevre algısı arasında bir bağlantı olduğunu söyleyebiliriz. Çevrenin algılanışıyla ilintili olan, çevre sorunlarıyla mücadele etmek adına geliştirilmiş ahlaki ve etik yaklaşımların akademisyenler açısından nasıl değerlendirildiği konusunda; öncelikle çevrenin bir parçası olması dolayısıyla insandan bağımsız bir yaklaşımın makul görülmediği; fakat bununla birlikte, fayda sağladığı ölçüde her türlü yaklaşımın olumlu yönde değerlendirildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Söz konusu bulgudan hareketle akademisyenlerin, makul olduğu ölçüde çevreye yönelik geliştirilen her türlü düşünsel faaliyeti desteklediği söylenebilir. Ancak çevreye ahlaki ve etik yaklaşımlar

bölümünde vurgulandığı gibi<sup>58</sup> sorunlara çözüm üretmek açısından ahlaki ve etik yaklaşımlardan ziyade bilimsel faaliyetlerin yürütülmesi gerektiği görüşü de ön plana çıkmaktadır. Literatüre bakıldığında bu konuya ilişkin; sürdürülebilir kalkınma örneği zikredilerek yürütülen bilimsel faaliyetlerin aynı zamanda normatif ve etiksel değerlere sahip olduğu öne sürülmektedir (Sachs, 2019, s. 23). Nihayetinde akademisyenler açısından çevre sorunlarıyla mücadele etmeye yönelik bilimsel ve ahlaki her türlü faaliyetin desteklenmesi gerektiği bulgusuna ulaşılmıştır.

Çevre algısı ve sorunlarına yönelik bu noktada sorgulanan bir başka argüman; akademisyenlerin eğitimde ve akademik alanda çevre ile ilgili yürütülen bilimsel çalışmalara yönelik değerlendirmeleridir. Konuya ilişkin yaklaşımlara odaklanıldığında; akademisyenlerin çevre alanında yürütülen araştırmalara ilişkin özellikle çalıştıkları alanlarda çevre konusunu interdisipliner bir şekilde ele aldıkları ve eğitimin ya da araştırmanın içerisine dahil ettikleri bulgusuna rastlanmıştır. Diğer yandan, çevre alanında yürütülen çalışmaların yoğunluk kazandığını kabul etmekle beraber günümüz çevre sorunlarıyla kıyaslandığında söz konusu araştırmaların yetersiz olduğu kanaatinde dirler. Üniversitelerde ve diğer eğitim kurumlarında yürütülen yeşil kampüs ya da sürdürülebilir kampüs gibi çevreci faaliyetlere ilişkin uygulanmaya konulması beklenen adımların genellikle bütçe yetersizliği nedeniyle askıya alındığını ve yalnızca teoride kaldığını, dolayısıyla hedeflenen faydayı sağlamaktan uzak ve samimiyetten yoksun olduklarını öne sürmektedirler. Akademide ve eğitimde çevre konusuna ilişkin son olarak gerek üniversitelerde ve gerekse de diğer alanlarda çevreye fayda sağlaması açısından yürütülen her türlü bilimsel faaliyetin desteklenmesi yönünde akademisyenlerin görüş birliği içerisinde oldukları ifade edilmelidir.

Akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle insan ve çevre ilişkisine yönelik sorgulanan bir başka husus, mevcut araştırmanın yürütüldüğü esnada ortaya çıkan korona virüs sürecidir. Konuyla ilgili olarak elde edilen bulgulara odaklanıldığında; Covid-19 sürecinin mevcut sistem içerisinde üretim ilişkilerini ve yaşam tarzlarını sekteye uğratarak doğaya verdiğimiz zararı görebilmek açısından bir fırsat niteliği taşıdığı; ancak söz konusu sürecin sona ermesiyle birlikte, çevre üzerindeki baskının

---

<sup>58</sup> Bkz. 3.2.2. Çevreye Ahlaki ve Etik Yaklaşımlar, Alıntı (Akademisyen 7) s.71

kaldığı yerden devam edeceği öngörülmüştür. Çevre üzerindeki mevcut baskının sona erebilmesi için sahip olunan modern zihniyetin değişmesi gerektiği öne sürülmektedir. Bir başka ifade ile sahip olduğumuz modern bakış açısı neticesinde gelişen üretim ve tüketim ilişkileri ile modern yaşam tarzları, çevre üzerindeki baskının son bulmasına engel teşkil ettiği bulgusuna rastlanmıştır.

Tüm bu bulguların yanında, araştırmanın bazı sınırlılıklarından bahsetmek ve bunları olası gelecek araştırmalar için irdelemek önem arz eder. Mevcut araştırmada her ne kadar akademisyenlerin yaklaşımlarından hareketle çevre algısı ve sorunlarına yönelik bir analiz gerçekleştirmek üzere kavram olarak çevrenin fiziki, sosyal ve manevi yönüne vurgu yapılıyor olsa da araştırma kapsamında genel olarak fiziki çevrenin bireyler üzerinde etkisine odaklanılmıştır. Bu açıdan, katılımcıların sosyal ve manevi çevrelerine ilişkin değerlendirmelerine doğrudan temas edilmemiştir. Diğer yandan, araştırma kapsamında teknolojik gelişimlerle birlikte çevre algısı üzerindeki farklılaşma konusu üzerinde durulsa da “sanal çevre” şeklinde adlandırabileceğimiz sosyal medya gibi online ortamlara yönelik bir değerlendirmeye yer verilmemiştir.

Bununla birlikte; mevcut çalışmada genel itibariyle çevre sorunlarına ilişkin değerlendirmelere yer verilse de hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği ya da küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi konular müstakil başlıklar altında incelenmemiştir. Diğer yandan; bu çalışma, İstanbul’da görevli olan akademisyenlerin çevre algısına odaklanması açısından elde edilen bulguların İstanbul dışında yaşayan akademisyenlerin çevre algısı ve sorunlarına yönelik görüşleri ile mukayese edilmemesi gibi bir kısıtlılığa sahiptir. Çalışma kapsamında çevre algısına yönelik Erzurum Atatürk Üniversitesi gibi bazı istisnalar olmakla birlikte<sup>59</sup> Türkiye’deki diğer şehirlerden ziyade genel olarak İstanbul üzerinden irdelenmesi, çalışmanın bir diğer sınırlı yanını oluşturmaktadır.

---

<sup>59</sup> 3.3. Akademi ve Eğitimde Çevre, Alıntı (Akademisyen 2) s.80

## REFERANSLAR

- Akçam, H., & Köse, S. (2022). Mitolojik Ana Tasavvuru Bağlamında Toprak. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi Cilt: 15, Sayı: 38*, 389-396.
- Aktan, S. (2021, 09 11). *Dünya Covid-19 önlemleri sayesinde kendini temizliyor | Araştırma*. euronews: <https://tr.euronews.com/2020/04/22/dunya-covid-19-onlemleri-sayesinde-kendini-temizliyor-arast-rma> adresinden alındı
- Akyüz, N., & Çapçioğlu, İ. (2016). Dini Tecrübenin İfade Şekilleri. N. Akyüz, & İ. Çapçioğlu içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 49-56). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aruoba, Ç. (2016). Çevre Ekonomisi, Gelişme Ekonomisi. R. Keleş içinde, *İnsan Çevre ve Toplum* (s. 401-417). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Ashlee, C., & Neville, R. E. (2018). Ecological grief as a mental health response to. *Nature Climate Change*, 275-281.
- Aslan, R. (2020). Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve COVID-19. *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi Cilt 8 Sayı 85*, 35-41.
- Ataman, K. (2001 ). Religion of Humanity Revisited. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 197-207.
- Ataöv, T. (2019). *Kapitalizm ve Çevre*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Bakara Suresi - 30 . Ayet Tefsiri*. (2021, 08 30). Kur'an-ı Kerim - Diyanet İşleri Başkanlığı: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/37/30-ayet-tefsiri> adresinden alındı
- Balamir, M. (2022, 06 27). *GÜNCEL- İhanetler, İtiraf, İnşaatlar*. Mimarlık Dergisi: <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=413> adresinden alındı
- Bauman, Z. (1996). *Yasa Koyucular ile Yorumcular Modernite, Postmodernite ve Entelektüeller Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bayramoğlu Yıldırım, F. (1997). *Çevre Terimleri Sözlüğü "Çevre maddesi"*. İstanbul: İgdaş Yayınları.
- Beck, U. (2011). (2011). *"Risk Toplumu"*. (Çev. K. Özdoğan ve B. Doğan). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bookchin, M. (1999). *The Murray Bookchin Reader (Ed. Janet Biehl)*. Montreal: Black Rose Books.
- Bookchin, M. (2014 ). *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi Diyalektik Doğalcılık Üzerine (Çev. Rahmi G. Ögdül)*. İstanbul: Sümer Yayıncılık.

- Bookchin-Öcalan Correspondence*. (2022, 08 4). Internet Archive: Digital Library of Free & Borrowable Books: <https://archive.org/details/bookchinocalan Correspondence/page/n1/mode/2up> adresinden alındı
- C. Foltz, R. (2007). *İslam ve Ekoloji* (Çev. Nurettin Elhişeyni). İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık.
- Callicott, J. B. ve Frodeman, R. (2009). Introduction. J. v. Callicott içinde, *Encyclopedia of Environmental Ethics*. Macmillan Reference USA,: Gale, Cengage Learning.
- Callicott, J. B. ve Frodeman, R. (2009). Key Perspectives in Environmental Ethics (Anthropocentrism). *Encyclopedia of Environmental Ethics*. içinde Macmillan Reference USA,: Gale, Cengage Learning.
- Callicott, J. B. ve Frodeman, R. (2009). The Shallow And The Deep. J. B. Callicott içinde, *Encyclopedia of Environmental Ethics* (s. 489-491). Macmillan Reference USA,: Gale, Cengage Learning.
- Casanova, J. (2016). The Secular, Secularizations, Secularisms. v. Craig Calhoun içinde, *Rethinking Secularism* (s. 54-75). New York: Oxford University Press.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2002). *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CNN Türk Haber- Ankara'da sığınmacı provokasyonu*. (2021, 08 13). CNN TÜRK HABER: <https://www.cnnturk.com/video/turkiye/ankarada-siginmaci-provokasyonu> adresinden alındı
- Cochrane, A. (2006, Eylül). *Environmental Ethics*. 01 29, 2021 tarihinde Internet Encyclopedia of Philosophy.: <https://iep.utm.edu/envi-eth/> adresinden alındı
- Comte, A. (2015). *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. (Çev.Erkan Ataçay). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Coştu, Y. (2016). Toplumsallaşma ve Din. N. Akyüz, & İ. (. Çapçioğlu içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 330). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi. (2021, 06 26). *Bahçeli ev fiyatları yüzde 64 arttı*. Cumhuriyet Haber Verir - Güncel Son Dakika Haberleri: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/bahceli-ev-fiyatlari-yuzde-64-artti-1855251> adresinden alındı
- Çelik, C. (2013). *Geleneksel Şehir Dindarlığından Modern Kent Dindarlığına*. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Çetiner, A. (2016). Kentbilimci Gözüyle Çevre. R. Keleş içinde, *İnsan Çevre Toplum* (s. 277-283). Ankara: İmge Yayınevi.

- Çüçen, A. (2021, 01 29). *Derin Ekoloji*. Websitem Karatekin Çankırı: [https://websitem.karatekin.edu.tr/user\\_files/bdemirbilek/files/20191005\\_d19049be260c4a2e90ad9acebf71b3c6.pdf](https://websitem.karatekin.edu.tr/user_files/bdemirbilek/files/20191005_d19049be260c4a2e90ad9acebf71b3c6.pdf) adresinden alındı
- Dien, M. I. (2007). İslam ve Çevre: Teorik ve Pratik. R. C. Foltz, F. M. Denny, & A. Baharuddin içinde, *İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet* (Çev. Nurettin Elhüseyni) (s. 119-129). İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık.
- Duralı, Ş. T. (2019). *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Durkheim, E. (2012, Kasım 13). *The Elementary Forms of the Religious Life*. Project Gutenberg: Free eBooks: [https://www.gutenberg.org/files/41360/41360-h/41360-h.htm#Page\\_48](https://www.gutenberg.org/files/41360/41360-h/41360-h.htm#Page_48) adresinden alındı
- Durkheim, E. (2013). *İntihar*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Ekinci, O. (2016). Kıyıları ve Toplum Yararı . R. Keleş içinde, *İnsan Çevre ve Toplum* (s. 213-231). Ankara: İmge Yayınevi.
- En İyi Salgın Filmleri*. (2022, 07 4). NTV: [https://www.ntv.com.tr/galeri/sanat/en-iyi-salgin-filmleri,U\\_VJG5ILYk2F-4Oa9bXJvA/OVgXrZQLHE-n-3xQ7YtU-Q](https://www.ntv.com.tr/galeri/sanat/en-iyi-salgin-filmleri,U_VJG5ILYk2F-4Oa9bXJvA/OVgXrZQLHE-n-3xQ7YtU-Q) adresinden alındı
- Endeksa . (2021, 10 11). *Türkiye'de Satılık Konut m2 Birim Fiyatları*. Endeksa.com - Emlak Endeksi - Gerçek Gayrimenkul Değeri: <https://www.endeksa.com/tr/analiz/turkiye/endeks/satilik/konut?e=V1dfX0t%252FYmN5WWRgaF1of2RiaV9fVFQ%252BSUlfX11%252FYn1of310Tmx5aGpif3RfX1RUPELJX19df2J9aH95dF1%252FZG5oWXR9aF9fVFQ8SUIfX11%252FZG5oS2RheWh%252FX19UVDxJSV9fT3hkYWIUaGx%252FX19UVDhJSV9fX2JiYH> adresinden alındı
- Fersahoğlu, Y. (2011). *Dinler ve Çevre*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Fursteth, I., & Repstad, P. (2006). *An Introduction to the Sociology of Religion*. Burlington USA: Ashgate Publishing Company.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji (Haz. Cemal Güzel)*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Giddens, A. (2013). *İklim Değişikliği Siyaseti* (Çev. Erhan Baltacı). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Giddens, A. (2018). *Sosyoloji- Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş Çev.(Ülgen Yıldız Battal)*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Giddens, A. (2019). *Modernite ve Bireysel-Kimlik*. İstanbul: Say Yayınları.

- Giddens, A. (2020). *Modernliğin Sonuçları* (Çev. Ersin Kuşdil). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A., & W.Sutton, P. Ç. (2014). *Sosyolojide Temel Kavramlar*. Ankara: Phoenix.
- Gore, A. (1992). Senator Al Gore on Stabilizing World Population. *Population and Development Review*, 18(2) <https://doi.org/10.2307/1973698>, pp. 379-383.
- Gökyiğit, N. (1997). Çölleşme İle Mücadele. *Çevre ve Toplum Uluslararası Sempozyum* (s. 27-31). İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Greenpeace Akdeniz Türkiye. (2022, 06 9). *Değerlerimiz: Greenpeace Akdeniz Türkiye*. Greenpeace Akdeniz Türkiye: <https://www.greenpeace.org/turkey/> adresinden alındı
- Greenpeace Akdeniz Türkiye. (2022, 06 9). *Hakkımızda: Greenpeace Türkiye*. Greenpeace Akdeniz Türkiye: <https://www.greenpeace.org/turkey/hakkimizda/> adresinden alındı
- Gürdoğan, E. N. (2016). *Teknolojinin Ötesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Gürsel, D. (1989). *Çevresizsiniz*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hamamcı, C. (2016). Çevre Politikasının Uluslararası Boyutları. R. (. Keleş içinde, *İnsan Çevre ve Toplum* (s. 445-459). Ankara: İmge Yayınevi.
- Hulme, M. (2016). *İklim Değişikliği Konusunda Neden Anlaşamıyoruz?* (Çev. Merve Özenç). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- İbn Haldun, S. (. (2017). *Mukaddime*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- İlhan, D. (2013). Türkiye’de Benimsenen Çevre Etiği Yaklaşımları: Gönüllü Çevre Kuruluşları Örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- İmamoğlu, O. (2016). Psikolojik Açından İnsan-Çevre İlişkileri. R. Keleş içinde, *İnsan Çevre Toplum* (s. 57-73). Ankara: İmge Kitabevi.
- Işık, V. (2012). *Kültürel Yabancılaşma*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Karaaslan, M. (2019). *İslam Çevre Hukuku*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Kaya, F. (2019). Yorumsamacı Yaklaşımda Anlama Kavramının Önemi ve Pozitivizm Eleştirisi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 271-280.
- Keleş, R. (2016). Çevre ve Siyaset. R. (. Keleş içinde, *İnsan Çevre ve Toplum* (s. 303-341). Ankara: İmge Kitabevi.

- Keleş, R. (2016). Giriş, İnsan Çevre ve Toplum . R. Keleş içinde, *İnsan Çevre ve Toplum* (s. 13-23). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Keskinok, H. Ç. (2016). Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler ve Çevre Sorunları. R. ( Keleş içinde, *İnsan Çevre ve Toplum* (s. 283-294). Ankara: İmge Kitabevi.
- Köse, A. (2015). Modernleşme, Sekülerleşme ve Din İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-27.
- Lafferty, W. M., & Meadowcroft, J. (2000). Introduction. J. Lafferty William M. ve Meadowcroft içinde, *Implementing Sustainable Development* (s. 1-23). Oxford: Oxford University Press.
- Martı, H. (2018). *Çevre Ahlakı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Miser, R. (2019). *Çevre Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Nasr, S. H. (2007). İslam, Günümüz İslam Dünyası ve Çevre Krizi. R. C. Foltz, F. M. Denny, & A. Baharuddin içinde, *İslam ve Ekoloji (Çev. Nurettin Elhüseyni)* (s. 103-118). İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık.
- Nasr, S. H. (2019). *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı (Çev. Şahabettin Yalçın)*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (2019). *İnsan ve Tabiat (Çev. Nabi Avcı)*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (2019). *İslam ve Modern İnsan Çıkmazı (Çev. Ali Ünal, Cem Yavuz)*. İstanbul: İnsan yayınları.
- Okumuş, E. (2016). Toplumsal Değişim ve Din. A. Niyazi, & İ. (. Çapçioğlu içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 276). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Özdemir, İ. (2007). Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru. R. C. Foltz, F. M. Denny, & A. (. Baharuddin içinde, *İslam ve Ekoloji* (s. 41-66). İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık.
- Özdemir, İ. (2020). *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız, Felsefi ve Ahlaki Bir İnceleme*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Pakdemirli, B. (2021, 08 30). *Bakanımızın Mesajı* . Su Şurası: <https://susurasi.gov.tr/> adresinden alındı
- Polat, F. (2016). Toplumsal Farklılaşma ve Din. N. Akyüz, & Ç. İ. (Ed.) içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 443). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Preserving the Earth: An Appeal for Joint Commitment in Science and Religion . (1990). *Global Forum*. Moscow: National Religious Partnership for the Environment.

- Riganas, N. (2021, 08 13). *Truman Show*. IMDB: <https://www.imdb.com/title/tt0120382/> adresinden alındı
- Sachs, J. D. (2019). *Sürdürülebilir Kalkınma Çağı (Çev. Barış Gönülşen)*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi.
- Sağlık Bakanlığı. (2021, 09 11). *Haberler*. T.C. Sağlık Bakanlığı: <https://www.saglik.gov.tr/TR,78148/ilk-koronavirus-asisi-saglik-bakani-fahrettin-kocaya-yapildi.html> adresinden alındı
- Seyidoğlu, H. (2009). *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Shiner, L. (1967). The Concept of Secularization in Empirical Research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 6, No. 2, 207-220.
- Simmel, G. (2002). The metropolis and Mental Life. Gary Bridge and Sophie Watson, eds. The Blackwell City. Oxford and Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Subaşı, N. (2014). *Din Sosyolojisine Giriş*. İstanbul: DEM.
- Sürdürülebilir ve Yeşil Olmak*. (2022, 05 17). Yeşil Kampüs - Boğaziçi Üniversitesi: [http://www.boun.edu.tr/tr\\_TR/Content/Kampus\\_Yasami/KampusYesilKampus](http://www.boun.edu.tr/tr_TR/Content/Kampus_Yasami/KampusYesilKampus) adresinden alındı
- Sürdürülebilir Yeşil Kampüs Koordinatörlüğü*. (2022, 05 17). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yeşil Kampüs: <http://yesilkampus.mu.edu.tr/> adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2021, 11 3). *Paris Anlaşması*. TC Dışişleri Bakanlığı / Rep. of Turkey Ministry of Foreign Affairs: <https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa> adresinden alındı
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (1, 07 2022). *1. Su Şurası*. Su Şurası: <https://susurasi.tarimorman.gov.tr/> adresinden alındı
- Taş, K. (2016). Sosyolojik Din Tanımları. N. Akyüz, & İ. (. Çapçioğlu içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 37-43). Ankara: Grafiker Yayınları.
- The Pruitt Igoe-Mtyh*. (2021, 08 13). The Pruitt Igoe-Mtyh: <http://www.pruitt-igoe.com/> adresinden alındı
- Tillich, P. (1957). *Dynamics Of Faith*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Tonnies, F. (2001). *Community and Society [Gemeinschaft und Gesellschaft]*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Tucker, M. E. (2012). Din ve Ekoloji (Çev. Ayşe Elmalı). P. B. Clarke içinde, *Din Sosyolojisi (Çev. Ed. İhsan Çapçioğlu)* (s. 343-369). Ankara: İmge Kitabevi.

- Tucker, M. E., & Grim, J. (2007). Çevre Krizinin Niteliği. R. C. Foltz, F. M. Denny, & A. Baharuddin içinde, *İslam ve Ekoloji (Çev. Nurettin Elhüseyni)* (s. 18-30). İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık.
- Türkiye Bilimler Akademisi [TÜBA]. (2020). *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Türkiye İstatistik Kurumu . (2022, 06 08). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2021*. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK): <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-SonucLari-2021-45500#:~:text=%C4%B0stanbul'un%20n%C3%BCfusu%2C%20bir%20%C3%B6nceki,840%20bin%20900%20ki%C5%9Fi%20oldu. adresinden alındı>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021, 02 04). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2020*. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK): <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-SonucLari-2020-37210 adresinden alındı>
- Türkiye'nin Ticaret, İş, Yatırım, Finans ve Turizm Başkenti: İstanbul*. (2021, 08 09). T.C. İstanbul Valiliği: <http://www.istanbul.gov.tr/turkiyenin-ticaret-is-yatirim-finans-ve-turizm-baskenti-istanbul adresinden alındı>
- Uslu, İ. (1995). *Çevre Sorunları*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Wallerstain, I. (. (2000). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2016). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2018). *Ütopistik Ya Da 21.Yüzyılın Tarihsel Seçimleri*. İstanbul: bgst Yayınları.
- Weber, M. (2018). *Protestan Ahlaki ve Kapitalizmin Ruhu*. İstanbul: Yarın Yayınları.
- White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. . *Science*, 155 No: 3767, 1203–1207.
- William H. Swatos, J. a. (1999). *Secularization Theory: The Course of a Concept*. *Oxford University Press*, 209-228.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *The University of Chicago Press*, 1-24. Chigago Journals. adresinden alındı
- Wirth, L. (1938). Urbanism As a Way Of Life. *American Journal of Sociology*, 190-197.

World Health Organization. (2021, 09 08). *Timeline: WHO's COVID-19 response*. WHO | World Health Organization: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-72> adresinden alındı

World Health Organization, International Maritime Organization, International Labour Organization. (2021, 09 08). *A Joint Statement on medical certificates of seafarers, ship sanitation certificates and medical care of seafarers in the context of the COVID-19 pandemic*. WHO | World Health Organization: <https://www.who.int/news/item/22-04-2020-a-joint-statement-on-medical-certificates-of-seafarers-ship-sanitation-certificates-and-medical-care-of-seafarers-in-the-context-of-the-covid-19-pandemic> adresinden alındı

World Scientist's Warning to Humanity. (1992). Cambridge: Union of Concerned Scientists.

Yavuz, S. (2016). Zihniyet ve Din. N. Akyüz, & İ. (. Çapçioğlu içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 545-552). Ankara: Grafiker Yayınları.

Yaylı, H., & Çelik, V. (2011). Çevre Sorunlarının Çözümü İçin. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 26 / 2011, 369-377.

*Yeşil Kampüs – İbn Haldun Üniversitesi*. (2022, 05 17). Yeşil Kampüs – İbn Haldun Üniversitesi: <https://yesilkampus.ihu.edu.tr/tr> adresinden alındı

# EKLER

## EK-A

### MÜLAKAT KATILIMCI LİSTESİ

Katılımcılar	Üniversite	Bölüm	Unvan	Cinsiyet	Mülakat Tarihi
Akademisyen1	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Sosyoloji)	Dr. Öğr. Üyesi	Kadın	07.10.2020
Akademisyen2	İbn Haldun Üniversitesi	Medeniyetler İttifakı (Medeniyet Araştırmaları)	Dr. Öğr. Üyesi	Erkek	30.10.2020
Akademisyen3	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Sosyoloji)	Prof. Dr.	Kadın	01.11.2020
Akademisyen4	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Karşılaştırmalı Edebiyat)	Dr. Öğr. Üyesi	Kadın	03.11.2020
Akademisyen5	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Karşılaştırmalı Edebiyat)	Dr. Öğr. Üyesi	Kadın	14.12.2020
Akademisyen6	Marmara Üniversitesi	İlahiyat (Din Sosyolojisi)	Prof. Dr.	Erkek	19.12.2020
Akademisyen7	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Felsefe)	Doç. Dr.	Erkek	26.12.2020
Akademisyen8	İbn Haldun Üniversitesi	İslami İlimler (Dinler Tarihi)	Dr. Öğr. Üyesi	Kadın	18.01.2021
Akademisyen9	İstanbul Teknik Üniversitesi	Mimarlık (Endüstri Ürünleri Tasarımı)	Prof. Dr.	Kadın	25.01.2021
Akademisyen 10	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Tarih)	Dr. Öğr. Üyesi	Erkek	16.02.2021
Akademisyen 11	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (İktisat)	Dr. Öğr. Üyesi	Kadın	11.03.2021
Akademisyen 12	İbn Haldun Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Felsefe)	Prof. Dr.	Erkek	09.03.2021
Akademisyen 13	İstanbul Teknik Üniversitesi	İnsan ve Toplum Bilimleri (Tarih)	Doç. Dr.	Erkek	18.04.2021

## ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad:

Abdullah AYZ

Eğitim:

2014 – 2019 İlahiyat, Lisans, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye

2019 – 2022 Din Bilimleri, Yüksek Lisans, İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye

İş Deneyimi:

2019 – 2021 İbn Haldun Üniversitesi, Yarı Zamanlı Araştırma ve Öğretim  
Asistanlığı